

Contributief 27,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaarf 20,- per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"

mw. prof. dr. C.W. Fock (1973), voorzitter
dr. DJ. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. J.J. Woltjer
drs. W. Otterspeer
drs. K.A. Ottenheym, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mw. H. Suurmond-van Leeuwen
Ch. F. van der Weijden
drs. M.L. Wurfbain
mr. J. Karstens, secretaris

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mw. M.H. Olijerhoek-Bouwmeester (1985), Pastoor v.d. Plaatstraat 26, Rijpwetering

Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, Alphen a.d. Rijn

Hazerswoude en Koudekerk a.d. Rijn: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, Hazerswoude

Katwijk: J.P. van Brake (1969), Merelstraat 39, Katwijk

Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, Leiderdorp

Leimuiden, Nieuwkoop en Noorden, Nieuwveen, Rijnsaterwoude, Ter Aar, Langeraar en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978) Dorpsstraat 84, Nieuwveen

Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse

Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), van Struykstraat 12, Noordwijk

Noordwijkerhout: vacature

Oegstgeest: mw. E.M. Terwen-Dionisius (1986), Prinses Beatrixlaan 1 a, Oegstgeest

Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg

Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout

Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, Voorschoten

Warmond: J.A.M. Saulenn (1984), Lommerlustlaan 64, Warmond

Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerkdam 56, Wassenaar

Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat 26, Alphen a.d. Rijn

Zoetermeer: R. Grootveld (1987), Dorpsstraat 7, Zoetermeer

Zoeterwoude: mw. Th.M. van Harteveld-Liesveld (1973), Hoge Rijndijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1986

Bestuurssamenstelling

De heer J.P. Tuinhof de Moed trad uit het bestuur. Hij had gedurende acht jaar de gelden van de Vereniging beheerd en was statutair niet meer herkiesbaar. De heer P.C. Spaargaren volgde hem als penningmeester op. Prof. mr. H.W. van Soest kreeg een herbenoeming als voorzitter voor een periode van vier jaar en ook mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák werd voor een gelijke termijn herkozen.

Ledenvergadering

De Vereniging kwam voor haar jaarlijkse ledenvergadering op 18 maart in het Stedelijk Museum De Lakenhal bijeen. De vergadering benoemde drs. R.E.O. Ekkart bij acclamatie tot lid van verdienste. Hij kreeg deze onderscheiding wegens zijn zeer produktieve lidmaatschap van de redactiecommissie gedurende twaalf jaar en voor de eveneens zeer actieve vervulling van zijn bestuursfunctie, vier jaar als secretaris en vier jaar als vice-voorzitter. De heer F.F.H.J. van der Reyden werd benoemd tot lid van de kascommissie.

Na afloop van de vergadering ontving drs. J.M.W. Hopstaken de Oud-Leidenprijs 1986. De jury was unaniem van mening, dat zijn artikel "De Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van Kust- en Steurharing Visserij van 1838- 1858" op prettig leesbare manier inzicht geeft in de Hollandse kustvisserij met haar economische aspecten in de eerste helft van de negentiende eeuw, met name op lokaal en bedrijfsniveau. De jury waardeerde het, dat de heer Hopstaken zijn onderwerp niet beperkt had tot het dorp Katwijk aan Zee, maar dit tevens plaatste in het kader van de Vaderlandse Geschiedenis. Als bijkomend aspect verheugde het de jury dat de bijdrage de Leidse regio betrof, waarmee het doel van de Vereniging, namelijk het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Leiden én omstreken, nog eens werd bevestigd. Vier artikelen dongen mee naar de prijs. De andere inzenders waren: mw. drs. N.A. Zemerling "De inrichting van de St. Pancras of Hooglandse Kerk na de reformatie"; drs. J. Slangen "De Sociaal Democratische Partij (SDP) in Leiden van 1909 • 1914" en M.J. van Gent "Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477 • 1481. Een aanzet tot reconstructie".

Leden

Een geringer aantal leden meldde zich in 1986 aan dan in het voorafgaande jaar, maar toch kwam het ledenbestand 33 hoger uit dan in 1985; het bedroeg 1650 leden.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde zes maal. De leefbaarheid van de binnenstad van Leiden was steeds een agendapunt. Het bestuur bezon zich onder andere over de vraag in hoeverre veranderingen aan stadspaleizen aanvaardbaar zijn voor het stadsbeeld. De plannen voor het complex op het ir. Driessensplein kwamen daarbij ter sprake. Eveneens in dit kader steunde het bestuur de oproep van de Stichting Pieterskerk Leiden aan het college van B&W van Leiden. De stichting sprak hierin haar bezorgdheid uit over de parkeersituatie rond de kerk, die een geringere exploitatie van de kerk veroorzaakt had, en vroeg het college zijn plannen over de bereikbaarheid van het Pieterskerkhof te herzien.

Het bestuur heeft voor verschillende projecten steun verleend. Het eerste deel van "Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht" verscheen in februari. De penningmeester keerde daarvoor een deel van het bedrag, dat hij als subsidie voor dit project had gereserveerd, aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden uit. Ook het geld dat bestemd was voor de restauratie van het rouwbord van Jacob François Gael kon, toen het bord in mei na zo vele jaren op zijn bestemming in de Pieterskerk teruggekeerd was, worden uitbetaald. Drs. R.C.J. van Maanen voltooide zijn inventarisatie van het stadsarchief van Leiden over de periode 1574-1816. Omdat het bestuur overtuigd is, dat deze gedegen toegang tot de archiefhescheiden zeer veel zal bijdragen tot de beoefening van de geschiedenis van Leiden en omstreken, stelde het 5.000,- ter beschikking voor de uitgave van de inventaris. Het verbond aan deze subsidie echter de voorwaarde dat - indien de verkoop van de inventaris zo voorspoedig verloopt dat een batig saldo wordt verkregen - de overgebleven gelden bestemd worden voor een apart fonds waaruit de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden dergelijke boekwerken in de toekomst kan financieren.

Het bestuur heeft een plaquettenfonds ingesteld. Hieruit wil het onder andere een gedenkplaat voor de rechtsgeleerde Gerard Noodt bekostigen; hij was van 1686 tot 1725 hoogleraar te Leiden. Ook zal het bestuur bordjes met een verklaring op de gerestaureerde walmuurresten laten aanbrengen.

De Vereniging was met een stand vertegenwoordigd op de manifestatie Uitmarkt 1986, waar 23 nieuwe leden zich aanmeldten.

Mw. prof. dr. C.W. Fock, prof.dr. H. van der Linden en de heer J. Donkers vormden de jury, die de inzendingen voor de Oud-Leidenprijs 1986 beoordeelde. Mw. Fock en de heer van der Linden konden volgens het reglement een herbenoeming krijgen, maar zij wensten deze om verschillende redenen niet te aanvaarden. De heer Donkers kon reglementair niet herbenoemd worden. Het bestuur heeft prof. dr. J.J. Woltjer, drs. W. Otterspeer (als lid van de redactie van het Leids Jaarboekje) en drs. K.A. Ottenheym (als bestuurslid) bereid gevonden zitting te nemen in de jury voor de Oud-Leidenprijs 1988 en volgende jaren.

De heer J.A.E. Aalders bracht ook dit jaar nauwgezet de vele mutaties in de ledenadministratie aan. Het bestuur is hem veel dank verschuldigd voor dit werk, dat hij geheel belangeloos voor de Vereniging verricht.

De Stichting Molen de Put organiseerde een loterij om geld voor de bouw van een standerdmolen bijeen te brengen, die zo geslaagd was dat de molen kon worden aanbesteed. Ir. L. Barendregt woonde als vertegenwoordiger van Oud-Leiden in het stichtingsbestuur de bouwvergaderingen bij.

Mw. H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde de Vereniging in de Gemeentelijke Monumentencommissie. Deze commissie bracht twintig adviezen uit aan het college van B & W naar aanleiding waarvan 68 panden op de monumentenlijst werden geplaatst. De commissie besteedde voornamelijk aandacht aan de wijk **Pancras**. Adviezen betreffende panden buiten de binnenstad resulteerden in een bescherming van enkele delen van het Academisch Ziekenhuiscomplex aan de Rijnsburgerweg te weten de voormalige directeurswoning, de portierswoningen en het hoofdboortgebouw. Als produkt van de nieuwere bouwkunst kregen de panden Roomburgerweg 13 tot 16 uit 1927 een plaats op de monumentenlijst. Ter gelegenheid van de Nationale Monumentendag, die in Leiden gehouden werd, verscheen het jaarverslag van de commissie in brochurevorm. Hierin staan alle monumenten, die tot september 1986 op de gemeentelijke lijst werden opgenomen, vermeld.

De Archeologische Begeleidingscommissie van Leiden kreeg een andere opbouw. Thans maakt ook de wethouder van Ruimtelijke Ordening en Verkeer deel uit van de commissie en voert een ambtenaar, die werkzaam is bij de Directie Stadsvernieuwing, het secretariaat. Mw. H. Suurmond-van Leeuwen heeft namens Oud-Leiden als adviserend lid zitting in de commissie, die zich in 1986 voornamelijk heeft bezig gehouden met het opstellen van een structuurplan, een planning op langere termijn.

Prof. dr. H. van der Linden vertegenwoordigde de Vereniging in de Rijnlandse Molenstichting.

Correspondenten

Op 17 september kwamen tien correspondenten en enkele leden van het bestuur en de commissies in “Het Wapen van Voorschoten” bijeen. De heer J.H.M. Sloof vertelde de vergadering eerst iets over de geschiedenis van zijn dorp en over de beeldbepalende gebouwen van de Voorstraat, waar het bovengenoemde etablissement ook een toonaangevende plaats inneemt. Daarna deed elke correspondent verslag van de toestand in zijn of haar gemeente. De heer J.J. Bergman, correspondent voor Noordwijkerhout, toonde zich zeer teleurgesteld. In 1949 werden daar de fundamente van het gotische koor van de “Witte Kerk” gesloopt, waarbij de fundering van de Romaanse absis bloot kwam te liggen (Zie J.J.F.W. van Agt, “Het Witte kerkje van Noordwijkerhout” *Leids Jaarboekje* 19.51 blz. 68-70). Het toenmalige bestuur verzocht de heer Bergman als vertegenwoordiger van de Vereniging Oud-Leiden zich in te zetten voor het behoud van deze fundering. In 1985 maakte de Kerkvoogdij een uitbreidingsplan voor de “Witte Kerk”, dat in 1986 zodanig werd gewijzigd dat de fundering van de Romaanse absis daarin niet meer paste. De Vereniging Dorpsbehoud Noordwijkerhout protesteerde tegen de verwijdering van de fundamente. In een daarop gevolgde vergadering van deze vereniging, de heer Bergman en mw. Suurmond en de Kerkvoogdij verklaarde de laatste geen middelen te hebben om de fundering te behouden. Ook het Rijk wilde geen subsidie hiervoor geven. De heer Bergman is zeer teleurgesteld over de geringe waardering voor het cultureel erfgoed in Noordwijkerhout, waarvoor hij zich 36 jaar heeft ingezet. Moegestreden verzocht hij het bestuur een frisse krijger met dit correspondentschap te belasten. Het bestuur respecteerde deze opvatting van de heer Bergman en heeft hem onder dankzegging voor zijn jarenlange diensten van zijn opdracht ontslagen. In februari ontviel ons de heer H.J. de Kort, notaris, die 36 jaar correspondent voor Hazerswoude Rijndijk en Koudekerk is geweest. Opvolger werd de heer C. Kroon, beheerder van de Oudheidkamer in Hazerswoude. Mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius nam het correspondentschap van Oegstgeest over van het echtpaar Lugt-Rethans.

Publikaties

In september verscheen het 78ste deel van het Leids Jaarboekje met een omvang van 264 pagina's. Twee artikelen, die voor de Oud-Leidenprijs 1986 waren ingezonden, maakten het jaarboekje dikker dan gebruikelijk. Vele afbeeldingen illustreren de bijdragen in het jaarboekje, dat bovendien

het verenigingsnieuws, de kronieken en twee levensberichten behelst. Van de in totaal negen artikelen hebben er zeven een Leids onderwerp; twee betreffen de regio. De redactie-commissie stimuleert het inzenden van opstellen over de omstreken van Leiden.

Het Mededelingenblad verscheen zeven maal.

Lezingen

Op 28 januari sprak dr. M.R. Prak over de elite van Leiden in de achttiende eeuw. Voor 85 bezoekers lichtte hij enkele aspecten van zijn proefschrift "Gezeten burgers" met dia's toe. Prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer overhandigde op 18 februari het eerste deel van "Het Rapenburg" officieel aan de Vereniging Oud-Leiden, waarbij 110 leden aanwezig waren. Na deze plechtigheid hield mw. prof. dr. C.W. Fock een lezing getiteld "Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht". Na de jaarvergadering op 18 maart onderhield de heer S.C.H. Leenheer de 118 leden met een causerie over tegels. Epko Bult liet aan 35 belangstellenden op 29 april de resultaten van de opgravingen in Valkenburg zien. Samen met de Vereniging van Belangstellenden in De Lakenhal organiseerde het bestuur een lezing in het kader van de festiviteiten rond het honderdjarig bestaan van de 3-October Vereeniging. Voor een gehoor van 64 personen putte de heer J.P. Zwanenburg uit zijn jarenlange ervaring als bestuurslid en archivaris van die vereniging. Op 25 november hield drs. R.C.J. van Maanen, chartermeester aan het Leids Gemeentearchief, letterlijk en figuurlijk een lezing op eigen terrein. Hij legde aan 61 toehoorders uit hoe hij bij de inventarisatie van het Leids stadsarchief over de periode 1574 tot 1816 te werk was gegaan, welke boeiende vondsten hij daarbij gedaan had en hoe de archiefbescheiden in de inventaris terug te vinden zijn. Mw. drs. E.V. Buitenhuis sprak 37 leden toe over 17de- en 18de-eeuws gebruiksglas, dat in Leiden gevonden is.

Excursies

De heer G.J.C. Nipper volgde als secretaris van de excursiecommissie de heer G.J. Philipsen op.

De zes in 1986 gehouden excursies trokken een grote schare belangstellenden. Wegens de geringe plaatsruimte in de "trekschuit" konden slechts dertig personen deelnemen aan de vaartocht door Leiden op 19 april; een aantal leden moest teleurgesteld worden. De tweede excursie op 17 mei telde dertig sportieve fietsers en een twintigtal belangstellenden per auto. Er werd een bezoek gebracht aan de buitenplaats Zuidwijk, het Gemeentehuis en de Dorpskerk, alle te Wassenaar gelegen. Op 14 juni bezochten 52

deelnemers het Stadhuis en de Schatkamers van de St. Servaasbasiliek te Maastricht en in Belgisch Limburg kasteel Alden Biesen in de gemeente Bilzen, destijds een landcommanderij van de Duitse Orde. Op 15 juli ontving de oud-wethouder van Leiden, mr. C.J.D. Waal als burgemeester van Deventer zeventig deelnemers op zijn stadhuis. Bovendien werd in Deventer de Lebuinuskerk bezocht en onder leiding van de leden van de Vereniging Oud-Deventer gewandeld in het Bergkwartier. Aan de excursie naar Willemstad, Middelharnis en Sommelsdijk hebben 98 personen deelgenomen. Zij bekeken onder andere het stadhuis van Willemstad, het Streekmuseum en de Hervormde kerk van Sommelsdijk. Tenslotte meldden zich vijftig deelnemers voor een excursie naar Scheveningen, waar de St. Antonius Abt kerk, het kerkhof "Ter Navolging" en het Oudheidkundig- en Scheepvaartmuseum werden bezocht.

JAARREKENING 1986

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1986			
Contributies	45.295,50		
Advertenties (netto)	5.555, --		
Bijdragen	200,--	51.050,50	
Drukkosten e.d. jaarboekje	39.090,14		
Bulletin	7.791,91		
Kosten secr./penningmeester	4.766,92		
Lezingen, zaalhuur	2.068,--		
Bijdragen en lidmaatschappen	291,90		
Representatie	1.114,85		
Prijsvraag	650,--		
Folders e.d.	0,--		
Propaganda	1.027,28		
Kosten penning	0,--	56.801,--	
TEKORT OP GEWONE AKTIVITEITEN		5.750,50	
Rente	31.204,74		
Opbrengst boekjes + puzzle's	2.050, --		
	33.254,74		
Koersverschillen	98,06		
Excursies, per saldo	+	195,14	
Opbrengst Register	+	221,50	
Kosten Register		0,--	
	33.573,32		
Subsidies	-	3.886,--	29.687,32
			23.936,82
Toevoeging Plaquettenfonds	20.000,--		
OVERSCHOT			3.936,82

BALANS PER 31 DECEMBER 1986

Bank/Giro	30.150,97	Fonds Mw. Mr. Annie	
Obligaties	316.000,-- ¹⁾	Versprille	15.000,-- ²⁾
Contributie 1986	27,50	Plaquettenfonds	20.000,--
Interest	16.798,28	Contributies 1987	407,50
		Subsidies	25.500,-- ³⁾
		Ver. Hendrick de	
		Keyser	16.500,-- ⁴⁾
		Kapitaal:	
		Saldo:	
		1-1-1986	276.632,43
		Bij: Schenking	
		N.N. 79	5.000,--
		Batig saldo	
		1986	3.936,82
			285.569,25
	<u>362.976,75</u>		<u>362.976,75</u>

1) Aflossingwaarde; beurswaarde f 344.690,--.

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van, onder toezicht van de Commissie VOOR de Redactie van het Leids Jaarboekje, door de Vereniging uit te geven publikaties, die verband houden met Leiden en Omstreken.

3) Specificatie:

Rapenburg-project RU Leiden, pro resto	f 20.000,--
Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus	
“De Ruïne van Rijnsburg”	500,--
Inventaris Stadsarchief Leiden	5.000,--
	<u>25.500,--</u>

4) Toezegging restant restauratie-verplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvang restauratie f 6.500,-- resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000,--.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1986

Aan de kroniek werkten mee: P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten J.J. Bergman, J.P. van Brakel, Th. van Harteveld-Liesveld, E. van der Hoeven, E. ten Hooven, E.M.Ch.M. Janson, S.C.H. Leenheer, I.M. Maes, M.H. Olijerhoek-Bouwmeester, H.N.M.A. Robertsz, J.A.M. Saulenn, J.H.M. Sloof, drs. E.M. Terwen-Dionisius en drs. G.T.M. Vio-Hoge.

JANUARI

- 3 Lena Meijer die ruim 45 jaar onderwijzeres was op de Rooms-katholieke jongensschool te Voorschoten overlijdt.
- 12 J.A.W. Floor ontvangt het pauselijk ereteken Pro Ecclesia et Pontifice wegens 50 jaar activiteiten voor de St. Agathaparochie te Lisse.
- 14 De Bulkarrier Rio Grande loopt vast op de kust voor Wassenaar.
- 21 De inwoners van Noordwijk-Binnen richten de vereniging "De Oude Dorpskern" op die de leefbaarheid van de historische dorpskom moet bevorderen.
- 23 Dankzij een gat in de hoofdwaterleiding aan de Leidse Plesmanlaan kunnen ruim 100.000 gezinnen in de regio zich niet wassen en geen koffie drinken.
In het kader van de jumelage Voorschoten-Kita (in Mali) vertrekt een Voorschotense delegatie naar Afrika.
- 28 Na een strijd van twintigjaar mag C&A gaan bouwen aan de Haarlemmerstraat in Leiden.
- 29 C. Ouwersloot uit Valkenburg verdient zijn bijnaam "Kees de Krant" niet voor niets, nu hij al zestig jaar het Leidsch Dagblad bezorgt.
- 30 De Commissaris van de Koninging mr. S. Patijn, heropent in Voorhout het gerestaureerde geboortehuis van Hermanus Boerhaave.
De stichting Diogenes heeft het stalgedeelte van het eeuwenoude "Koopmans Welvaren" aan de Voorstraat te Voorschoten gereed.

FEBRUARI

- 3 Het Zoeterwoudse echtpaar Th. Opdam-van Leeuwen is 65 jaar getrouwd.
De oude Rooms-Katholieke pastorie in Warmond, ook bekend als "De

- Burcht”, is geheel gerestaureerd en bevat 13 woningen.
- 10 Bisschop Bär van Rotterdam reikt een pauselijke onderscheiding uit aan C. v.d. Poel, ter gelegenheid van de ingebruikneming van de kerk Onze Lieve Vrouw Geboorte in Rijpwetering.
 - 13 Aannemer M. van Egmond uit Rijsburg overlijdt op 78-jarige leeftijd.
 - 15 J. Nievaart, voormalig wethouder en ereburger van Leiderdorp, overlijdt op 73-jarige leeftijd.
In Goedereede beginnen de opnamen voor de derde film “Op hoop van zegen”, waarvoor het Genootschap “Oud Katwijk” adviezen over de te gebruiken costuums gaf.
 - 19 De koninklijke Zangersbond in Voorschoten viert haar 100-jarig bestaan.
 - 20 Mr. J.G. Rietkerk, minister van Binnenlandse Zaken en inwoner van Wassenaar, overlijdt op 58-jarige leeftijd.
 - 21 Het echtpaar Verseef-Breems in Zoeterwoude is 65 jaar geleden getrouwd.
 - 25 Ook Alkemade heeft, voor het eerst in haar geschiedenis, een vrouwelijk raadslid: Lia Castelein.
 - 26 N.A. Commandeur, jarenlang bestuurslid van de 3-October Vereniging te Leiden overlijdt op 85-jarige leeftijd.
 - 27 Begin van de renovatie van 116 Voorschotense flats in Vlietwijk die 2.5 jaar geleden werden gebouwd.
 - 28 H.J. de Kort, vanaf 1950 correspondent van “Oud Leiden” voor Hazerswoude en Koudekerk, overlijdt op 62-jarige leeftijd (zie ook p. 31).
Kroonprins Harald van Noorwegen viert in Noordwijk het 75-jarig bestaan mee van de Noorse Vereniging in Nederland.
De 45-jarige Hoogmadese schaatser Kees Borst wint de Leiderdorpse schaatsmarathon. Twee dagen eerder eindigde hij als veertiende in de Friese Elfstedentocht, nadat hij op 24 februari de vierde plaats in de Alternatieve Elfstedentocht in Polen had behaald.

MAART

- 1 J.G. Boudewijn, lijsttrekker van de gecombineerde lijst SGP/GPV/RPF voor de Leidse gemeenteraad, verklaart in een verkiezingsinterview dat de vrouw de slaaf is van de man.
Duinrell begint een maand van feest omdat dit Wassenaarse landgoed 50 jaar geleden werd opengesteld.
- 2 De Christelijk Gereformeerde Kerk in Rijsburg bestaat 75 jaar.
- 3 De Gereformeerde Kerk Princessestraat in Lisse krijgt van zijn scheidende predikant C. de Putter een bronzen luidklok, met de naam Cor-

nelia.

- 4 G. Vogelaar, oud-locoburgemeester en ereburger van Noordwijk, overlijdt op 82-jarige leeftijd.
- 10 J.N. van der Meer, in Rijpwetering beter bekend als “Jan Fiets”, overlijdt op 95-jarige leeftijd; hij was oprichter van de watersportvereniging Braassemermeer.
- 11 Tijdens de restauratie van de Kraaierbrug in Leiden vindt men restanten van de in 1660 gesloopte stadsmuur (zie ook p. 20.5).
- 15 Op de voormalige vuilstortplaats in Roomburg te Leiden zijn het park “De Bult” en het wielrencircuit van Swift geopend.
- 17 Al 50 jaar kan men voor de aankoop van fietsen in Nieuwkoop terecht bij firma Borst.
- 20 De gerestaureerde Nederlands Hervormde kerk van Nieuwkoop weer in gebruik genomen.
- 21 Commissaris van de Koningin, mr. S. Patijn, brengt een werkbezoek aan Rijsburg.
- 26 H.C. van Gerven, mededirecteur van de scheepswerf Van Lent in de Kaag, overlijdt op 64-jarige leeftijd.
- 27 Tijdens een uitvoering van de Matthäus-Passion in de Pieterskerk te Leiden voegt het **Bach**koor enkele onbedoelde klanken toe aan het muziekwerk, doordat het door het podium zakt.
De kademuren van de eeuwenoude haven in Voorschoten zijn gerenoveerd.

APRIL

- 6 Bisschop Bär van Rotterdam opent de tweede Rooms-Katholieke kerk in Ter Aar, in de parochie Titus Brandsma.
- 9 Aan het Rapenburg en de Papengracht te Leiden zijn na drie jaar verbouwen het Rijksmuseum van Oudheden en het **Rijkspenning(en)kabinet** samen gehuisvest.
Scheidend wethouder De Kort wordt ereburger van Lisse.
- 12 Gemeentebestuurder Verhaar ontvangt bij zijn afscheid de erepenning van de gemeente Alkemade, omdat hij 28 jaar raadslid was waarvan 12 1/2 jaar als wethouder.
- 15 Drie maanden na zijn honderdste verjaardag overlijdt de in **Hoogmade** geboren L.C. van der Post.
Zeven jaar na de opening bracht de 1 miljoenste sportieveling een bezoek aan het zwembad **Poelmeer** in Oegstgeest.
“De Lofstem” uit Rijsburg viert haar 100-jarig bestaan met een jubileumuitvoering in de Immanuelkerk.

- 18 In Rijsburg zal men de eeuwenoude kademuren en -bruggen van de Vliet gaan herstellen.
- 20 Het wijkgebouw Staalwijk in Leiden voor de tweede maal in korte tijd door brand getroffen.
De 14-jarige Frits Hoogeveen uit Woubrugge wordt in Dijon Europees kampioen shorttrackschaatsen in de jeugdklasse tot 14 jaar.
- 21 Narcissenveredelaar J. Gerritsen uit Voorschoten onderscheiden met de J.Ch. Dixpenning van de Koninklijke Algemene Vereniging voor Bloembollencultuur.
- 24 Door het in gebruik nemen van de nieuwe Stadswerf in de wijk de Waard in Leiden zijn de Stadstimmerwerfen de Stadshulpwerf nu buiten gebruik.
- 25 Het Leiderdorpse raadslid J. Tieken neemt na 25 jaar afscheid en wordt benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau en ereburger van het dorp.
Keukenhof Lisse verwelkomt de 2.5 miljoenste bezoeker sinds de opening in 1949.
- 26 De Hoogmadese jongerenvereniging NKJB bestaat 50 jaar.
- 27 De panden Kerklaan 8 en 10 in Katwijk aan de Rijn komen na een ingrijpende restauratie gereed.
- 28 De toren van de Nederlands Hervormde kerk te Woubrugge keert na restauratie op zijn plaats terug.

MEI

- 2 De fiets- en voetgangerstunnel onder de spoorlijn Leiden-Haarlem in Voorhout in gebruik genomen.
De stichting Oud Alkemade neemt een eigen onderkomen in de voormalige St. Jozefschool in Roelofarendsveen in gebruik met een expositie.
- 6 Joop Lieverse, bekend onder zijn bijnaam 'Joop de pillendraaier' brengt veertig jaar recepten aan huis voor de Lisser apotheek.
- 9 Mr. A.M.G. Bernard, een sleutelfiguur in het Leidse verzet, overlijdt op 70-jarige leeftijd.
- 11 De bijna voltooide nieuwbouw van het Rijksmuseum Boerhaave, in het Caeciliacomplex, te Leiden door brand verwoest.
- 12 Minister Deetman van Onderwijs en Wetenschappen opent het nieuwe eerste gedeelte van het Academisch Ziekenhuis te Leiden.
- 13 De Leidse 3-October Vereeniging werd honderd jaar geleden opgericht.
- 14 In Oegstgeest wordt het Aqap-1 certificaat, de hoogste graad op het

- gebied van kwaliteitszorg, uitgereikt aan het Marine Elektronisch en Optisch Bedrijf.
- 15 De waranda van het “Wapen van Voorschoten” opgeknapt.
 - 21 W.J. Zwartjes uit Roelofarendsveen rijdt ondanks zijn 71 jaar de Friese Elfstedemijwieltocht van 235 km uit. Omdat hem dat voor de tiende maal lukt, krijgt hij het gouden elfstedenkruis.
 - 22 Minister De Korte van Binnenlandse Zaken opent het nieuwe politiebureau van Leiden, nadat de blokkade van 1.50 actievoerders voor dit gebouw aan de Langegracht door de ME werd gebroken.
Bij het Huis Dever te Lisse worden opmerkelijke vondsten uit IJzertijd gedaan.
 - 24 Cultureel centrum “De Warenar” te Wassenaar in gebruik genomen.
 - 25 Pastoor J.G.J. Straathof van de parochie Maria ter Zee te Noordwijk viert zijn zilveren priesterjubiläum.
 - 27 Een grote Braassemgemeente, bestaande uit de samenvoeging van Alkemade, Leimuiden, Rijnsaterwoude en Woubrugge is definitief van de baan.

JUNI

- 6 In de Stevenshof graaft men de resten op van een tweeduizend jaar oude boerderij, die vermoedelijk uit de IJzertijd dateert.
- 6 Pastoor A.A.M. Wentholt uit Wassenaar is 50 jaar priester.
- 10 De Canadese oudvlieger Philip Borgan wordt in Rijnsburg de Erasmusonderscheiding opgespeld.
- 12 De E.H.B.O. Vereniging in Ter Aar bestaat 50 jaar.
- 14 Het 100-jarig bestaan van Katholiek Onderwijs in Warmond wordt uitbundig gevierd.
- 20 De opgemetselde voet van de in 1914 gesloopte bovenmolen aan de Wijde Aa opengesteld voor recreanten.
- 21 Een felle brand verwoest in het historische centrum van Wassenaar drie panden in de Schoolstraat.
- 26 Het genootschap Oud Noordwijk schrijft het tweeduizendste lid in. Het Meubelplein in Leiderdorp wordt geopend.
- 27 J. Donkers krijgt de gouden gedenkspeld van de gemeente Leiden wegens zijn verdiensten voor het kerkelijk werk en de middenstand. Burgemeester Paats van Alphen aan de Rijn presenteert het plan voor een archeologisch themapark in zijn gemeente.

JULI

- 1 G. van Wijk, grondlegger van de jachtwerfaan de Boddens Hosangweg te Woubrugge, overlijdt op 84-jarige leeftijd.
- 2 De oudste inwonster van Noordwijk, Mevrouw Gilhuys-Tolk, viert haar 105de verjaardag.
- 4 Het verkeersplein Lammenschans in Leiden wordt, na reconstructie tot een dubbele T-kruising, officieel opengesteld.
- 15 De “Vereniging tot Behoud van Monumenten” verwerft het plassengebied in Nieuwkoop en Noorden en wordt hiermee de grootste grondbezitter in Nederland.
- 24 A.W.C. van Dongen, jarenlang hoofd van de Rooms-Katholieke jongensschool te Voorschoten, overlijdt.
- 26 Het historische museum in Ter Aar, het werk van de cultuurhistorische vereniging in die plaats, wordt officieel geopend.
- 28 Het botulisme maakt in Leiden weer talrijke slachtoffers onder de eendenbevolking, vooral in de Haarlemmertrekvaart, dichtbij de rioolzuiveringsinstallatie.
- 31 Burgemeester Wagenaar van Alkemade neemt afscheid; bij deze gelegenheid wordt hij tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau benoemd en ontvangt hij de erepenning van de gemeente.

AUGUSTUS

- 2 Mr. G.C. van der Willigen, oud-burgemeester van Leiden, overlijdt op 79-jarige leeftijd (zie p. 27).
- 6 Leiden heeft met de hoekwoning aan de Sionssteeg nu 40.000 woningen.
- 15 Door de geboorte van Roel Abrahamsen telt Nieuwkoop 10.000 inwoners.
Het beeld van Boerhaave is volledig gerestaureerd teruggezet op zijn sokkel aan de Rijnsburgerweg te Leiden.
- 16 De Stevenshof in Leiden krijgt de eerste stalen woningen die in Nederland gebouwd zullen worden.
- 19 Mr. J. Burger, Minister van Staat, overlijdt in Wassenaar.
- 20 De gemeenteraad van Lisse stelt een meerjarenplan vast voor de te restaureren monumenten in de gemeente.
- 21 De Leidsche Duinwatermaatschappij blijkt jarenlang het water op een verkeerde manier te hebben gezuiverd.
- 22 Het Rijnlands lyceum in Wassenaar viert haar 50-jarig bestaan.
- 26 De gemeenteraad van Alkemade stelt een meerjarenprogramma vast

voor de restauratie van monumenten in de gemeente.

- 29 R. Paauw is 25 jaar werkzaam bij het Leidsch Dagblad en krijgt de gouden speld van de gemeente Leiden.
In Woubrugge kan men dankzij de nu geopende sporthal “Oudendijk” aan een betere conditie werken.

SEPTEMBER

Han Kulker van de Leidse Bataven wint de bronzen medaille op de EK-atletiek in Stuttgart.

Het gemeentebestuur van Alkemade deelt de stichting Oud Alkemade die hard vocht voor het behoud van het historische pand “Het wapen van Alkemade” mee dat dit gebouw niet zal worden gesloopt.

- 6 De dorpspomp van Warmond geeft weer water.
- 7 De 18-jarige Arjen Jagt uit Woubrugge behaalt op de WK-wielrennen voor amateurs in Colorado Springs de derde plaats.
- 13 Het echtpaar Bekooy-van Helden te Voorschoten is 70 jaar gehuwd. M.H. van Strien, drager van het Verzetskruis, overlijdt op 75-jarige leeftijd in Oegstgeest.
- 16 Wethouder A.H. Meerburg uit Leiderdorp, die op 23 augustus benoemd werd tot burgemeester van Alkemade, ontvangt de erepenning van de gemeente waaruit hij vertrekt.
- 18 De Kraaierbrug te Leiden is weer in gebruik, maar uitsluitend voor langzaam verkeer.
- 19 In Voorhout wordt het eerste gezinsvervangende tehuis, in de wijk Oosthout geopend.
De firma Demmenie, gevestigd in Leiden en Leiderdorp, bestaat 75 jaar. De heer P. Demmenie ontvangt voor 50 jaar dienst aan deze firma de eremedaille in goud van de Orde van Oranje-Nassau.
- 20 Het echtpaar Eichhorn-de Roode uit Leiden deelt 60 jaar lief en leed. De honderjarige Leidse 3-October Vereeniging doet tijdens de postkoetsenrace de eveneens 100-jarige Oegstgeester Lawn Tennis Club aan. Aaldert van der Nagel, inwoner van Voorhout, wint met de in 1880 in Londen gebouwde “Private Coach” de Grote Postkoetsenrace.
- 21 De Nederlandse Protestanten Bond, afdeling Woubrugge/Nieuwveen, bestaat 100 jaar.
- 27 Mevrouw T. van der Swaagh-van Ham krijgt de ere-medaille in zilver van de gemeente Oegstgeest voor haar verdiensten op het gebied van liefdadigheid en maatschappelijk werk.

OKTOBER

- 2 De schrijver Maarten Biesheuvel krijgt de erepenning van Leiden, omdat hij in zijn werk de identiteit van de stad vastlegde.
De Woubrugse sarcofaag krijgt een plaats langs de Noordgevel van de Nederlands Hervormde kerk.
- 4 Oud-burgemeester J.A. Detmers van Zoeterwoude overlijdt op 70jarige leeftijd.
- 10 Het echtpaar Smits-van der Nat trad 70 jaar geleden in het huwelijk.
- 17 De Turkse minister Husnu Dogan bezoekt de keuringsdienst voor groente- en bloemenzaden N.A.K.G. in Roelofarendsveen.
- 21 In Roelofarendsveen wordt een illegale hennepplantage ontdekt van 900 vierkante meter, waarvan de geschatte opbrengst bij verkoop een half miljoen zou bedragen.
- 22 G.J. Prooper, tekenaar van de mooiste plekjes van Leiderdorp, overlijdt 87 jaar oud.
- 24 Slopers beginnen met de afbraak van drie historische pandjes aan de **Kerklaan** in Leiderdorp.
- 25 De bekende inwoner van Rijsburg J. van der Sleet overleden.
Bisschop Bär van Rotterdam brengt een officieel bezoek aan de St. Matthiasparochie in Warmond.
- 29 De Lucas van Leydenschool aan de Vliet te Leiden wordt geopend; er was veel verzet tegen de wel uitgevoerde - moderne gevel van het gebouw, dat temidden van historische panden ligt.
- 31 Vaststelling van het plan "Starrenburg" dat in de bouw van 876 woningen te Voorschoten voorziet.
Op de algemene begraafplaats in Woubrugge wordt een hoek ingewijd voor Rooms-Katholieke overledenen.
De eerste uitzending "Voorschoten lokaal"-radio op de kabel klui-sterde vele Voorschotenaren deze maand aan het toestel.

NOVEMBER

- 5 De sloop van het kasteel Duinrell, eens de woning van Jhr. De Jonge van Ellemeet, begint.
- 7 De Trekvlies in Leiden wordt na 15 jaar weer opengegraven.
Bij opgravingen aan de **Kerklaan** in Leiderdorp worden sporen van bewoning tot aan de elfde eeuw gevonden.
- 11 De woonwijk "Hafakker" in Noordwijkerhout, een project met woningen voor zwakzinnigen en "verdunners", wordt officieel geopend.
- 19 Prins Bernhard doopt in Flora te Rijsburg de nieuwe tulp "Orange Queen".

- 14 De gerestaureerde Bethlehemskerk aan de Lammermarkt in Leiden is weer als kerk in gebruik.
- 19 De Engelenkerk te Lisse wil het kerkbezoek meer spreiden en plaatst een bord in de tuin met de tekst: "Vermijd de kerstdrukke, kom nu naar de de kerk".
- 20 Opening van de nieuwe aanvoerhal bij Flora te Rijnsburg.
- 21 De Verversbrug en de Herenpoortsbrug in Leiden zijn na vernieuwing weer in gebruik genomen.
Start van de actie voor behoud van het Spinozahuis te Rijnsburg.
- 26 De Oude Veenen in Alkemade stelt geld ter beschikking voor de restauratie van het "Veense" sluisje.

DECEMBER

- 6 In Katwijk wordt de overdekte Noordzeepromenade geopend.
- 8 De Oranje Vereniging Oud Noordwijk aan Zee viert haar 75-jarig bestaan.
- 9 De inwoner van Rijnsburg L. van Tilburg overlijdt op 66-jarige leeftijd.
- 11 De schrijver Maarten Biesheuvel verricht de opening van de gerenoveerde bibliotheek in Alkemade.
- 12 Het echtpaar Pardon-Bavelaar uit Leiden is 70 jaar getrouwd.
In Alkemade wordt het dorpshuis "De Alkeburcht" geopend.
- 15 Pastoor P.A. van den Bosch van de parochie St. Jeroen te Noordwijk-Binnen viert zijn 50-jarig priester jubileum. Zijn benoeming bij die gelegenheid tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau droeg niet weinig tot de feestvreugde bij.
- 27 Na twee valse starts en een uur spanning blijkt dat 755.836 dominostenen in Lisse omvielen. zodat een wereldrecord werd behaald.

MR. G.C. VAN DER WILLIGEN

24 juni 1907 - 2 augustus 1986

Mr. G.C. van der Willigen werd op 1 maart 1965 geïnstalleerd als burgemeester van Leiden. Hij was de opvolger van jhr. mr. F.H. van Kinschot, die zijn functie in oktober 1964 had neergelegd.

Gerrit Cornelis van der Willigen was op 24 juni 1907 te Zuid-Laren geboren. Hij bezocht de H.B.S. in Oud-Beijerland, deed staatsexamen gymnasium in Doesburg. Zijn studietijd verliep wat onregelmatig door de wisselende woonplaatsen, die het beroep van zijn vader als ontvanger van de belastingen met zich bracht. In 1927 liet hij zich inschrijven in de juridische faculteit aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, maar na een jaar zette hij zijn studie voort aan de Rijksuniversiteit te Leiden en werd corpslid. Zijn studietijd werd onderbroken door een kuur van 1,5 jaar wegens een tuberculeuse aandoening. Hij studeerde af aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

Ter voorbereiding op het burgemeesterschap begon hij in 1934 aan een praktische administratieve opleiding als volontair ter secretarie van Eemnes, gevolgd door een periode als ambtenaar aan het ministerie van Binnenlandse zaken.

Mr. van der Willigen had toen hij in Leiden werd benoemd een ruime ervaring in het burgemeestersambt verworven gedurende bijna 27 jaar, waarvan 18 jaar in Lekkerkerk en 9 jaar in Haarlemmermeer. Daarnaast bekleedde de nieuw benoemde Burgemeester het vice-voorzitterschap van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, was lid van enkele commissies in dat verband, was o.a. voorzitter van het Instituut voor Ruimtelijke Ordening, bestuurslid van de Monumentenraad vanaf zijn oprichting in 1961, sinds 1962 vice-voorzitter, voorzitter van de Bond ter behartiging van de belangen van spastici (BOSK).

De overgang van een plattelandsgemeente naar de stad was groot, zeker naar een stad met zoveel problemen. In de installatierede werden de problemen samengevat en toegelicht. Leiden stond aan het begin van sanering, harmonisering van oud en nieuw, van stadsuitbreiding, woningbouw. Belangrijke voorzieningen op het gebied van sociale- en gezondheidszorg, onderwijs en cultuur vroegen volle aandacht.

Ongetwijfeld heeft Van der Willigen in deze samenvatting vertrouwd terrein onderkend, gezien de hiervoor genoemde bestuursfuncties. Het artikel van zijn hand "De gemeente en de Kunst" (Tijdschrift voor

Bestuurswetenschappen, 1955, p. 401-410) bijv. opende voor deze sector goede verwachtingen. Meerdere malen werd in de installatierede gewezen op de moeilijke taak die de nieuwe burgemeester had aanvaard. Zijn antwoord daarop was al bekend. In een persinterview, gegeven op 5 februari, was dat in het kort samengevat: Ik hoop me spoedig ingewerkt te hebben. Ik heb maar zeven jaar de tijd en dat is niet lang voor een stad met zoveel problemen.

Hoewel dus de periode gedurende welke Van der Willigen het burgemeestersambt kon bekleden relatief kort was, is er desalniettemin veel bereikt. Ruim een jaar na zijn ambtsaanvaarding werd de grenswijziging aan de noordzijde van de stad een feit, namelijk op 1 juli 1966, een historische datum. Op 20 januari 1969 kon het bestemmingsplan voor dat gebied, de Merenwijk, worden vastgesteld. Het wegenpatroon in en om Leiden werd uitgebreid; de stadsvernieuwing kwam op gang (Herengracht-Zijlsingel) evenals de woningbouw (Merenwijk, Morskwartier). Belangrijke utilitaire gebouwen als de Vuilverbranding en de Groenordhallen konden in gebruik worden gesteld. Ook de sector Maatschappelijk Werk en Sociale Zorg had de volle aandacht. Voorzieningen als een verpleeghuis voor chronisch zieken, gezinsvervangende tehuizen, dagverblijven voor gehandicapten, de Mytyschool voor Leiden en omstreken, het Tehuis voor Ouderen de "Van der Willigenhof" kwamen van de grond.

Van der Willigen had zich in zijn vorige ambtsperioden een voorstander getoond van de gewestvorm. Zoals overal in den lande in die tijd speelde ook in Leiden en omgeving de gewestvorming een rol van betekenis. De totstandkoming van een gewest in de regio Leiden lag echter bijzonder moeilijk. Het is mede dank zij de inzet, energie en visie – ook wel schepende fantasie genoemd – van Mr. van der Willigen, dat de burgemeester van Leiden op 20 september 1968 de gewestraad Leiden kon installeren.

Onmiddellijk na zijn ambtsaanvaarding trof de burgemeester, mede als voorzitter van de Archiefcommissie, voorbereidingen om zo snel mogelijk te komen tot uitbreiding en verbouwing van het archiefgebouw aan de Boisotkade, waardoor aan een reeds jarenlang bestaand ruimtegebrek en bedroevende accommodatie een eind zou kunnen komen. Met schijnbaar gemak werden grimmige en zo goed als onneembare barrières geslecht, waardoor reeds in 1967 met de werkzaamheden kon worden begonnen. De opening op 4 maart 1970 door de toenmalige minister van C.R.M., mw. dr. Marga Klompé, was in de eerste plaats voor Leidens burgemeester een dag van grote voldoening. Vooruitlopend op de Buitengewone Vergadering van de Gemeenteraad van 22 februari 1971 is het hier de plaats te vermelden, dat één van de overwegingen door het College van Burgemeester en Wethouders genoemd in hun besluit d.d. 22 februari 1971 aan de schei-

dende burgemeester de erepenning der gemeente in zilver toe te kennen (was) "de uitbreiding en reconstructie van het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, voor een groot deel de vrucht van zijn bestuurlijke kwaliteiten".

In dit In Memoriam mag niet ontbreken dat burgemeester Van der Willigen in 1965 bestuurslid van de Vereniging Oud Leiden werd, hiertoe aangewezen door Burgemeester en Wethouders.

In het derde jaar van de Leidse periode werd het dertigjarig ambtsjubileum van mr. Van der Willigen als burgemeester in een openbare bijeenkomst van de gemeenteraad officieel herdacht. De goede verhoudingen in het College van Burgemeester en Wethouders, in de gemeenteraad, met de diensthoofden, zijn kritische geest en grote werkkraft, zijn evenwichtig en rustig besturen, werden waarderend genoemd. Hier mogen deze kwaliteiten worden aangevuld met zijn vriendelijkheid en betrokkenheid in persoonlijk wel en wee.

Er waren nog 44 maanden in het vooruitzicht voordat de laatste ambts-termijn zou zijn voltooid. Het mocht niet zo zijn. Een minder goede gezondheid noodzaakte burgemeester Van der Willigen het ambt voortijdig neer te leggen. Bij Koninklijk Besluit van 15 december 1970 werd aan mr. G.C. van der Willigen met ingang van 25 februari 1971 eervol ontslag verleend. Tijdens de buitengewone vergadering van de gemeenteraad op 22 februari 1971 werd in aanwezigheid van mevrouw J.M.M. van der Willigen-Reddingius, leden van het gezin en vele gasten afscheid genomen. In tegenstelling tot de installatierede, waarin een samenvatting van vele op te lossen ernstige problemen werd gegeven, kon nu met voldoening worden gesproken van meerdere aanzienlijke resultaten, die in de periode maart 1965 - februari 1971 waren bereikt. In de morgen van deze dag werden mr. Van der Willigen de versierselen behorend bij de koninklijke onderscheiding van Officier in de Orde van de Nederlandse Leeuw omgehangen door de commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, mr. J. Klaasesz.

Na het afscheid vestigde de familie Van der Willigen zich in Bennekom. Dat was geen aanleiding om niet regelmatig sociale en andere evenementen in Leiden te blijven bijwonen en in contact te blijven met vele relaties. Zeker ook niet om bestuursfuncties buiten gemeentelijk verband neer te leggen. Hiervoor werd de Monumentenraad genoemd. In 1967 werd mr. Van der Willigen voorzitter van de Derde Afdeling van deze Raad: de Rijkscommissie voor de Musea. Het jaar 1977 betekende het statutaire afscheid bij het bereiken van de 70-jarige leeftijd. Bij zijn vertrek werd de bijzondere onderscheiding, de museummedaille in goud, door de Rijkscommissie aan mr. Van der Willigen aangeboden.

Mr. Van der Willigen overleed na een kort ziekbed op 2 augustus 1986. De crematie vond plaats op 6 augustus d.a.v. in het crematorium Moscouwa te Arnhem.

Annie Versprille

HUGO JACOB DE KORT

8 juli 1923 - 28 februari 1986

Hugo Jacob de Kort werd geboren te Hazerswoude op 8 juli 1923. Nadat hij de mulo te Leiden had doorlopen kwam hij in 1943 als klerk in dienst bij het notariaat van F.C. Engelberts te Hazerswoude-Rijndijk, waar ook zijn vader werkzaam was. Na een korte, naoorlogse, onderbreking bij een bank in Utrecht, kwam hij opnieuw op hetzelfde notariskantoor terecht, waar inmiddels notaris H. Bakker de plaats van toen wijlen notaris Engelberts had ingenomen. Na het overlijden van zijn vader op 5 januari 1950 nam hij zijn plaats in, niet alleen op het notariskantoor, maar ook als secretaris-penningmeester van een groot aantal polders in Koudekerk aan den Rijn en Hazerswoude.

De grootste opdracht die de heer De Kort ooit heeft gekregen was de afwikkeling van de nalatenschap van mejuffrouw Johanna Adriana Zwetsloot.

In 1957 verhuisden vijf broers en zusters Zwetsloot van hun voorvaderlijke boerderij, de Mariahoeve aan Ofwegen te Woubrugge, naar een bescheiden woning aan de Hoge Rijndijk te Zoeterwoude. Evenals hun zes al eerder overleden broers en zusters waren zij niet getrouwd. Zestien jaar later, op 19 december 1974, overleed Johanna Adriana Zwetsloot als laatste overgeblevene uit het gezin van Leendert Johannes Zwetsloot en Maria Versteegen. Het bleek dat het nagelaten familie-vermogen niet onaanzienlijk was en dat daarover niet bij testament was beschikt. Dit betekende dat de heer De Kort een familie-onderzoek moest doen om vast te stellen, wie voor welk gedeelte aanspraak zou kunnen maken op deze erfenis. Het bleek een zeer ingewikkelde zaak te zijn: uiteindelijk werden 50 1 erfgenamen gevonden!

Naast zijn dagelijkse werkzaamheden vervulde de heer De Kort talrijke functies op kerkelijk- en maatschappelijk terrein. Zo was hij twaalfjaar diaken en twee jaar kerkvoogd van de Hervormde Gemeente te Koudekerk aan den Rijn, lid van het bestuur van de Stichting Maatschappelijk Werk (nu Stichting Midden-Rijnland), ruim vijftien jaar secretaris van de Stichting Bejaardenzorg te Woubrugge, vier jaar lid van het algemeen bestuur van de Stichting "Het Anker" te Hazerswoude-Rijndijk, enige jaren lid van de commissie van Algemene Bijstand en vanaf 1950 tot aan zijn overlijden correspondent van Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn voor de vereniging Oud-Leiden.

Al op jeugdige leeftijd toonde de heer De Kort een grote interesse voor

het verleden van de gemeenten Hazerswoude en Koudekerk aan den Rijn. Hij vormde een fraaie collectie van oude afbeeldingen van deze gemeenten, hetgeen in 1969 resulteerde in de uitgave van een boek van zijn hand, getiteld: Oude prentkaarten vertellen over Koudekerk a/d Rijn en Hazerswoude.

Zijn grootste interesse ging echter uit naar de oude klederdrachten van de Rijnstreek, in het bijzonder die van Katwijk. In het Leids Jaarboekje van 1950 publiceerde hij een artikel over de Rijnlandse kap, de verdwenen sierlijke hoofdtooi van de boerin in de Rijnstreek. Bovendien was de heer De Kort een groot kenner van de inrichtingen van woningen in de 19de eeuw en niet te vergeten van oude families uit Hazerswoude en Koudekerk aan den Rijn, waarover hij – als geen ander – vrijwel alles kon vertellen. Deze kennis kwam onder meer tot uiting bij de viering van het 700-jarig bestaan van Hazerswoude in 1981. Toen zorgde hij op de tentoonstelling, die hieraan was gewijd, voor de inrichting van een boerenkamer: een nieuwjaarsvisite anno 1881.

Voor het genootschap Oud-Katwijk was de heer De Kort sinds 1971 actief voor de commissie klederdrachten en sieraden en bij de inrichting van het museum aldaar.

Zijn 40-jarig jubileum bij het notariaat werd op 1 maart 1983 onder overweldigende belangstelling gevierd, waarbij zijn verdiensten werden beloond met de eremedaille in goud, verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau.

In 1985 openbaarden zich de eerste verschijnselen van de ziekte waaraan hij op 28 februari 1986 overleed. Hoewel hij wist dat zijn levenseinde nabij was, droeg hij zijn ziekte als een held, daarbij gesterkt door de overtuiging dat hij zich geborgen wist in Gods handen. Een beminnelijk, actief en veelzijdig man is heengegaan.

Hugo Jacob de Kort werd op 4 maart 1986 bijgezet in het familiegraf op de algemene begraafplaats te Koudekerk aan den Rijn, na een rouwdienst in de Hervormde kerk.

C. Kroon

HOEKEN EN KABELJAUWEN IN LEIDEN 1477-1481 EEN NIEUW OVERZICHT

door

M.J. van Gent

De strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen in Leiden tussen 1477 en 1481 is in de geschiedwetenschap altijd onderbelicht gebleven. Rammelman Elsevier schreef er in 1851 een artikel over in de Berigten van het Historisch Genootschap, waarbij hij als eerste gebruik maakte van bescheiden uit het Leidse gemeentearchief. Verder wijdde P.J. Blok er in 1912 een hoofdstuk aan in zijn bekende Geschiedenis eener Hollandsche stad. Beide schrijvers hebben enkel – en niet eens optimaal – gebruik gemaakt van Leids archiefmateriaal en van de Divisiechroniek, de belangrijkste verhalende bron voor de geschiedenis van Holland. Daardoor zijn hun overzichten onvolledig en op sommige punten onjuist te noemen.

In dit artikel wordt het optreden van de Hoeken en Kabeljauwen in Leiden beschreven aan de hand van nieuwe, ongebruikte bronnen. Zij zijn te onderscheiden in stukken uit archieffondsen buiten Leiden en in korte fragmenten uit andere kronieken. Hierdoor blijkt het mogelijk om beter inzicht te krijgen in de samenstelling van beide facties, hun verhouding in het stadsbestuur (Gerecht en vroedschap) en hun conflicten tussen 1477 en 1481.'

Hoeken en Kabeljauwen

Tijdens de Bourgondische periode (1433-1482) bestonden de Hoeken en Kabeljauwen uit groepen rijke families, vaak nauw vermaagschaft, die op een wisselende aanhang onder de stadsbevolking konden rekenen. Zo waren in Leiden de families van Berendrecht, van Tetrode en van Zijl Hoeks en die van Heerman, Paedze en van Zwieten Kabeljauws, maar de scheidingslijnen konden ook dwars door gezinnen lopen. Zij raakten in hoofdzaak verdeeld door lokale kwesties, zoals door ruzies in en tussen families en door onenigheid over de bezetting van stedelijke ambten. Deze groepen van plaatselijke machthebbers met hun onmiddellijke aanhang worden in dit artikel "facties" genoemd. Soms verenigde een factie zich met

gelijkgestemde facties in andere steden, wanneer er gemeenschappelijke belangen in het geding waren. Dergelijke combinaties van facties worden hieronder met de term “partijen” aangeduid, maar de bronnen noemen facties en partijen zonder onderscheid “partien” en hun conflicten “partilicheyt”.²

Het blijft onduidelijk, wat de keuze voor één van de facties bepaalde en waarom de Hoeken en Kabeljauwen elkaar zo hartstochtelijk bevochten, wanneer zij daartoe de kans kregen. De Franse bisschop Basinus (14 12-1491), die sinds 1477 in Utrecht verbleef, kon er ten tijde van de twisten al geen inzicht in krijgen, terwijl hij toch een scherpzinnig buitenstaander was. Hij noemde de partijhaat dan ook enkel een ingekankerd kwaad, omdat hij zich door God noch gebod liet beteugelen.”

Officieel bestonden er facties noch partijen in Holland, want hertog Philips van Bourgondië (14X-1467) liet in 1445 alle uitingen van partijchap in het gewest verbieden. Dit betekende, dat niemand mocht spreken over “Hoeken” of “Kabeljauwen”, partijliederen mocht zingen, of herkenningstekens dragen als bij voorbeeld rode (Hoeken) en grauwe (Kabeljauwen) hoeden. Ook stelde hij ter wille van de openbare orde paal en perk aan het dragen van harnassen en wapens in de stad.⁴

De landsheer probeerde op gewestelijk niveau de partijstrijd te beteugelen door een sterk bestuursapparaat te creëren. Dit werd geleid door de stadhouder, die in de Raad (of het Hof) en de Rekenkamer van Holland hulpmiddelen op rechterlijk-bestuurlijk en financieel gebied had. Veel ambtenaren, waaronder de stadhouder, waren uit andere delen van het Bourgondische rijk gerekruteerd, zodat zij onafhankelijk van de inheemse partijen zouden zijn.”

Op plaatselijk niveau probeerde Philips de facties in gelijke mate te betrekken in het stadsbestuur. In Leiden bestond de stadsregering uit een schout, vier burgemeesters en acht schepenen (tezamen het Gerecht genoemd) en de vroedschap, een bestuursraad met voormalige leden van het Gerecht. Zij kozen jaarlijks op 10 november zelfstandig de burgemeesters, maar de schout en schepenen werden door de landsheer benoemd. Sinds 1449 mocht een speciaal college van veertig notabelen wel zestien kandidaten voor de schepenenbank voordragen, waaruit de stadhouder en Raad van Holland op 25 juli steeds haar keuze zou doen. Ook andere steden kregen vergelijkbare kiescolleges, die naar hun omvang de Tachtigen, Veertigen of Vierentwintigen heetten.”

Dankzij deze regeling kon Philips ervoor zorgen, dat enkel gematigde Hoeken en Kabeljauwen in de stadsbesturen kwamen en botsingen tussen beide uitbleven. Zijn opvolger Karel de Stoute (1467-1477) voer een andere koers en begon de fiscale druk op Holland te vergroten en het toe-

zicht van het stadhouderlijk bestuur op de steden te verscherpen, zonder zich aan hun privileges te storen. Hij dankte dan ook alle kiescolleges af en ging zelf schepenen benoemen, al dan niet in overleg met de betrokken steden.' Dit gebeurde in Leiden tussen 1472 en 1477 en juist in die jaren drongen veel Hoeken in het stadsbestuur door, zoals de bijlage aangeeft. Zij waren namelijk bereid om voor hun benoeming veel geld te betalen aan de hertog.

Karel ondernam op 10 november 1475 een (vergeefse) poging om ook de burgemeesters in Leiden aan te stellen, ofwel de Hoeken Florijs van Alcmade Hugenzoen, Willem Claiszoen de brouwer en Aernt Heerman. De Kabeljauwen verdachten de Hoekse schepenen ervan, dat zij achter deze inbreuk op de stadsrechten zaten. Florijs van Zijl, Pieter die Grebber (voor zijn overleden vader Clais die Grebber), Jan van Tetrode, Dirc Wouter Danelszoen, Jacop van Noorde Aelbarenszoen, Phillips Nachtegael Phillipszoen, Willem van der Graft en Jan van Berendrecht Gerijt Lamszoen zwoeren echter onschuldig te zijn. Onnodig te zeggen, dat Karel door dergelijke handelingen de verstandhouding tussen de facties in de Hollandse steden nadelig beïnvloedde.⁸

De crisis van 1477

Op 5 januari 1477 sneuvelde Karel de Stoute onverwachts in de omgeving van Nancy in de strijd tegen de Zwitsers. Hij liet enkel een dochter Maria achter, die zonder echtgenoot, strijdmacht of geldelijke middelen geconfronteerd werd met een aanval van de Franse koning Lodewijk XI (1461-1483). Voor de verdediging van haar erfenis was zij geheel en al aangewezen op haar onderdanen en die hebben haar hulpeloosheid ten volle uitgebuit.

Toen het bericht van de dood van Karel in Holland bekend werd, besloten Hoeken en Kabeljauwen zich te verenigen om in ruil voor hulp aan Maria hun politieke wensen vervuld te krijgen. De adel en de steden dwongen haar het Groot Privilege van 14 maart 1477 af, dat haar macht in Holland danig beperkte. De hertogin beloofde namelijk geen "buitenlanders" als Henegouwers en Vlamingen in het stadhouderlijk bestuur te benoemen. Zij stelde dan ook een nieuwe, inheemse stadhouder Wolfert van Borselen, heer van Veere en inheemse raadsleden aan, die onvermijdelijk partijgebonden waren. Ook moest zij de herinvoering van de kiescolleges toestaan, zoals ondermeer in Leiden."

Later dat jaar kon Maria haar machtspositie verbeteren door haar huwelijk met hertog Maximiliaan van Oostenrijk. Deze prins bracht in 1478 een kort bezoek aan Holland om zich verder geheel en al te richten op de oorlog

tegen Frankrijk, nog een factor waardoor de situatie in Holland zo kon ontsporen.¹⁰

Ondanks deze successen leed de samenwerking tussen de diverse facties al in 1477 schipbreuk. De Hoeken namen in Dordrecht, Gouda, Hoorn, Oudewater en Schoonhoven alleen de macht in handen door hun tegenstanders te verjagen. Vanaf dat moment ontvingen zij steun van burggraaf Jan van Montfoort, de leider van de Hoeksgezinden in het Sticht. De Kabeljauwen behielden in Amsterdam, Delft en Haarlem wel hun overwicht en beijverden zich om hun verdreven medestanders in hun woonsteden te herstellen. Zij rekenden daarbij op de hulp van Wolfert van Borselen, maar deze bleef (noodgedwongen) passief en raakte in 1478 zelfs in onvrede met Jan van Wassenauer en andere vooraanstaande edelen uit het Kabeljauwse kamp.”

De situatie in Leiden

Binnen Leiden bracht het nieuws van de catastrofe van Nancy wel onrust en beroering, maar botsingen tussen Hoeken en Kabeljauwen bleven uit. De plaatselijke leiders beseften, dat eensgezindheid en rust de voorwaarden waren om bij Maria herstel van de privileges te bewerkstelligen. Daarom kwamen op 30 januari 1477 de stadsregeerders met enige edelen en belangrijke poorters “van der rijcdom ende gemeente” in totaal 101 personen bijeen om een verdrag op te stellen “om neder te leggen alle onminne, twydrachte ende ongunste [. . .] die God betert, lange tij t geregniet heeft”.¹¹

De facties zwoeren Leiden voortaan eendrachtig te besturen en maatregelen te treffen tegen hen, die het verdrag niet wilden erkennen of onrust stookten in de stad. Voorts zouden vreemdelingen, die elders betrokken waren geweest bij misdaad of partijstrijd, uit de stad geweerd worden, net als “luyden van wapenen” ofwel rondtrekkende huurlingen.

De belangrijkste bepaling uit dit eedverbond was de instelling van een groep “toezichhouders”. Dit gezelschap bestond uit vier Hoeken . Dirck Wouter Danelszoen, Willem van der Graft, Jan van Naeldwijc en Willem van Zijl en vier Kabeljauwen, te weten Florijs Heerman, Heijnrick van der Laen, Kerstant Nannenzoen en Jan van Poelgeest. Zij moesten toezien op alle stedelijke aangelegenheden om “dat voert bij den Gerechte [te] brengen [...] indien [het] hem ~~nyen~~ te zwaer viel te regieren”. De vier Hoeken hadden beduidend minder bestuurservaring dan de Kabeljauwen, want Jan van Naeldwijc was pas op 8 januari 1475 poorter van Leiden geworden en behoorde net als Willem van Zijl niet eens tot de vroedschap.¹²

De eed van 30 januari 1477 heeft het handelen van de stadsregering sterk bepaald, zoals uit een aantal benoemingen en besluiten afgeleid kan worden. Dezelfde dag nog werden twee vestmeesters aangesteld, die toe-

zicht moesten houden op de vestingwerken en de kruitvoorraad van Leiden. Er werd een Hoek, Jan van Berendrecht Gerijtszoen, en een Kabeljauw, Adriaen van Poelgeest, benoemd. Hetzelfde gebeurde bij de aanstelling van de tresoriers (bewaarders van de gelden der stad) met Jan van Naeldwijc voor de Hoeken en Nanne Paedze voor de Kabeljauwen. Ook in de samenstelling van de Veertigen en de verdeling van de posten van schepenen en burgemeesters later datzelfde jaar werd (waarschijnlijk) een getalsmatige gelijkheid in acht genomen.“

Het stadsbestuur zorgde voor orde en veiligheid in Leiden door honderdtwintig nieuwe schutters en vijfenzeventig handboogschutters aan te stellen. Men stelde openingstijden voor de poorten vast en verbood verder bebouwing binnen vijftig roeden van de muren. Deze maatregel, die in het verleden wel eens eerder was genomen, diende om een groot schootsveld voor de verdedigers te verzekeren. Ook pakte men daadwerkelijk bannelingen en ander gespuis aan, dat bij nacht en ontij de stad probeerde binnen te komen.“

Bovenal probeerde Leiden om elke betrokkenheid met facties en partijen elders in Holland te vermijden. Men besloot geen verbond aan te gaan met de Kabeljauwse steden Haarlem, Delft en Amsterdam om elkaar bij te staan in geval van een oproer onder hun burgerij. Evenzo weigerde men stadhouder Van Borselen te helpen bij conflicten, waarbij geregeerders onderling door “partilicheyt” slaags raakten in hun stad. Alleen in geschillen tussen een stadsregering en haar burgerij over “gilden ende dier geliken” wilde men hem hulp bieden.“

Bij de vernieuwing van het Gerecht in 1478 bleven Hoeken en Kabeljauwen elk vier schepenen en twee burgemeesters leveren. Later dat jaar werkten beide facties nauw samen om de werkstaking van de vollers, de “uutganc”, op te lossen. Bewijzen te over, dat het accoord van 30 januari 1477 werd nageleefd, maar aan deze voor Holland bijzondere samenwerking kwam in de zomer van 1479 abrupt een einde.”

De Kabeljauwse ingreep

De verhouding tussen Hoeken en Kabeljauwen werd in het voorjaar van 1479 steeds slechter door enige incidenten in Haarlem, Hoorn en Rotterdam. Dit was ook in Leiden merkbaar, blijkens de veroordeling van steenhouwer Heijnrick Stevenszoen. Hij had rondgebazuind “dat die heer van Wassenaer mit IIII^c of V^c personen voir die stede Leiden, voir elke porte comen soude”, ofwel dat de Kabeljauwen de stad wilden innemen. De verdachte kon het Gerecht en de acht toezichthouders geen bewijzen leveren en werd op 21 maart 1479 voor eeuwig verbannen. Enige tijd later, op 1.5

mei 1479, moest het Gerecht Heijnrick Willemszoen en Sijmon Vrederick Jorijszoen en hun beider families verzoenen, nadat zij op de Doelen (het oefenterrein van de schutterij) in gevecht waren geraakt. De eerste was de Hoekse schepen van 1477-1478 en de andere heethoofd behoorde tot de Kabeljauwen.”

De spanning ontlaadde zich ten slotte omtrent 24 juni 1479 in Den Haag. Hier ontstond een “kroegrucie” tussen dienaren van enige Kabeljauwse edellieden en knechten van Van Borselen, die toen zelf in Veere verbleef. De laatstgenoemde groep werd als gevolg daarvan in het Binnenhof belegerd door de Kabeljauwen, die na de inname de ambtswoning van de stadhouder plunderden.

Gealarmeerd door deze actie verbond Wolfert van Borselen zich met de Hoeken in Dordrecht, Gouda, Schoonhoven en in het Sticht. Hij besloot de Raad van Holland van Den Haag naar Rotterdam over te brengen, maar de Kabeljauwen gingen tot een boycot over en drongen bij Maximiliaan aan op het ontslag van de stadhouder. De persoon in kwestie trok zich in het najaar gedesillusioneerd terug op zijn Zeeuwse bezittingen.¹⁹

Het was in deze dagen van opgelaaide partijhaat en bestuurlijke chaos, dat op 3 juli 1479 de Kabeljauwse ingreep in Leiden plaatsvond. De achtergronden van deze “stadsgreep” blijven duister, omdat alleen de visie van de Kabeljauwen bewaard is gebleven. Daardoor valt niet uit te maken, of zij zich met steekhoudende argumenten voor Maximiliaan gerechtvaardigd hebben. Onbekend blijft ook, wanneer de Kabeljauwen tot een gewapend ingrijpen hebben besloten. Het vonnis van Heijnrick Stevenszoen bewijst, dat eind maart een inval niet onwaarschijnlijk werd geacht, maar evengoed kan het plan zijn opgekomen door de gebeurtenissen in Den Haag. Hoe dan ook, het moment van actie was goed gekozen, want op 3 juli 1479 waren drie burgemeesters, waaronder de Hoeken Gerijt van Poelgeest en Willem van Zijl, en zes schepenen niet in de stad aanwezig.²⁰

In de vroege ochtend kwam de Kabeljauwse strijdmacht aan in Leiden. Het leger werd geleid door Jan van Egmond en Jan van Wassenaer en bestond uit “hoerlieden knechten ende zomege huere vrienden ende magen ende andere ruytergesellen”, afkomstig uit Delft, Den Haag en Haarlem. Die waren “mit veerthien oft vijfthien wagenen wel toegemaect met wapenen ende gescutten”. De overvallers braken de huizen van de Hoeken open, plunderden die en namen de inwoners zo mogelijk gevangen. Vele prominente Hoeken konden evenwel de stad ontvluchten.²¹

Dezelfde dag sprak het incomplete Gerecht de eerste verbanningen uit over negentien Hoeken. Dezen zouden partijleuzen en -liederen geuit hebben en ook ‘s nachts vergaderingen belegd hebben om een opstand te veroorzaken onder de burgerij.”

Er zouden in 1479 en 1480 in totaal honderd zestien vonnissen om partij-schap ("partijelike saken") uitgesproken worden, met straffen variërend van een boete in stenen voor de stadsmuur tot een verbanning van vijftwintig jaar.²³

Onder de eerste negentien veroordeelden bevonden zich slechts twee Hoekse vroedschapsleden, namelijk de eerder genoemde Heijnrick Willemszoen en Pieter Bouwenszoen. Later werd op 30 oktober 1479 Pieter Janszoen van Noirtich voor vijftwintig jaar verbannen, omdat hij als schepen betrokken zou zijn geweest in een nachtelijk oproer. Dezelfde dag kreeg Dirck Wouter Danelszoen, op dat moment Veertiger en "toezicht-houder", vijftien jaar opgelegd wegens een laatsdunkende opmerking aan het adres van Maximiliaan. Tezamen met de andere bannelingen gingen deze vier Hoekse regenten in beroep bij het Hof van Holland, het hoogste gerechtshof in het gewest.²⁴

Mislukte verzoeningspogingen

Aangezien de strijd tegen Frankrijk luwde, kon Maximiliaan in het voorjaar van 1480 naar Holland komen. Hij wilde de Hoeken en Kabeljauwen verzoenen om orde en rust te waarborgen en zelf weer bijdragen te verkrijgen voor zijn oorlogsinspanningen.²⁵

Het staat vast, dat hij zich in april omstandig liet informeren door alle facties in Leiden over het hoe en waarom van de ingreep.²⁶ De Kabeljauwen wezen in hun verdediging op het feit, dat er na 1477 vele stadsregeerders in Dordrecht, Gouda, Hoorn, Oudewater en Schoonhoven door hun (Hoekse) mede-poorters verdreven waren, wat het begin was geweest van vele "rebellicheden" tegen het landsheerlijk gezag.

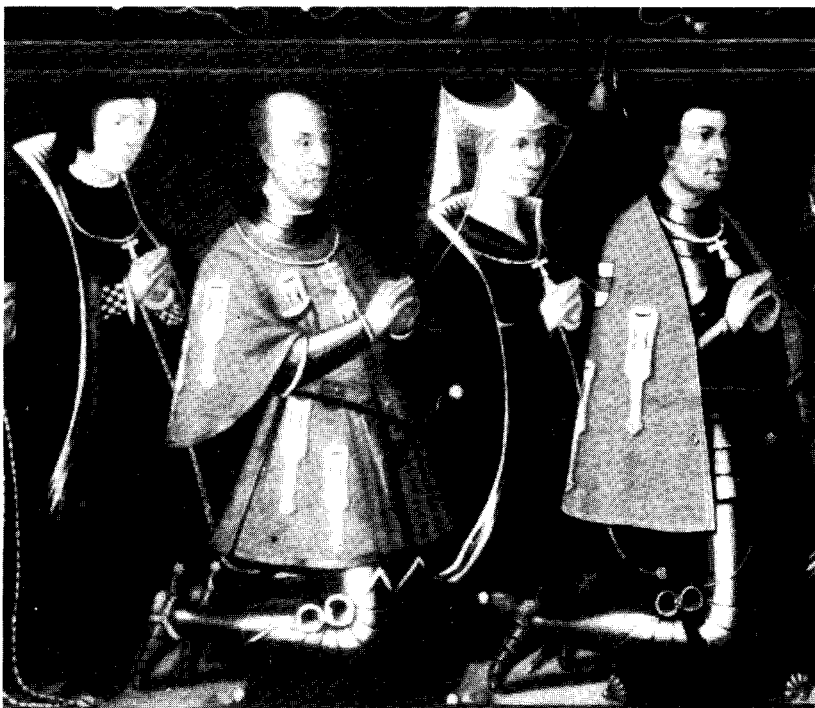
Er waren toen in Leiden "diverse lichte gesellen" actief geworden, die opgestoot door "eenige quaetwillende" dit voorbeeld wilden navolgen. Dit had de stadsregering en poorters "die de duecht ende paix (vrede) beminnen" genoodzaakt tot hun "zuiveringsactie". Daarmee wilden zij niet alleen hun lijf en goed beschermen, maar ook voorkomen, dat Leiden net als genoemde vijf steden afvallig aan Maximiliaan zou worden.

Voorts verklaarden de Kabeljauwen, dat de ingreep zonder bloedvergieten was verlopen, al erkenden zij dat knechten van de heren van Egmond en van Wassenauer geplunderd hadden. Vandaar dat zij aan hun vorst om vergiffenis vroegen voor dergelijke onrechtmatigheden.²⁷ Dit werd hen verleend met de opdracht, dat de gestolen goederen zo snel mogelijk aan hun eigenaren geretourneerd zouden worden, iets wat erg veel problemen gaf.²⁸

Met zijn vergiffenis heeft Maximiliaan de "stadsgreep" van 1479 min of meer gelegaliseerd. De hertog bereikte met de Kabeljauwen op 3 juni 1480

ook een accord, dat de terugkeer van verdreven Hoeken regelde. Zij mochten zich weer in de stad vestigen, nadat zij gezworen hadden zich niet meer met stadszaken te bemoeien noch oproerige acties te (helpen) organiseren. Anderzijds mocht het stadsbestuur hen niets misdoen, op welke manier dan ook. Dankzij deze eed konden ondermeer ex-tresorier Jan van Naeldwijn en vroedschapsleden Jan Willemszoon de Bruyn, Philips Nachtegael, Willem van der Graft, Pieter en Jan van Berendrecht en Florijs en Clais van Zijl terugkeren.”

Bij zijn verzoening met de Hoekse steden (juni 1480) liet Maximiliaan een zelfde regeling opnemen voor verjaagde Kabeljauwen. Hij had eerder op 25 mei 1480 Joost van Lalaing, een Henegouwse edelman, tot zijn stadhouder aangesteld. Zijn benoeming was strijdig met de bepaling uit het Groot Privilege om geen “buitenlanders” in het landsheerlijk bestuur te benoemen, maar er kwam geen verzet. De nieuwe man moest toezien op de

afb. 1. Adriaen (links) en zijn vader Jan van Zwieten met hun echtgenotes. Detail uit de Memorietafel van het geslacht van Zwieten, 1552. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden.

naleving van de accoorden omtrent verdreven partijgangers en op het hernieuwde verbod op partijchap. Dit ging hem slecht af, want er was geen echte verzoening bereikt tussen de facties: de Hoeken bleven meester van Dordrecht, Gouda, Oudewater en Schoonhoven en de Kabeljauwen van Amsterdam, Delft, Haarlem en nu ook Leiden.“”

Dit laatste kan met een paar bestuursmaatregelen geïllustreerd worden. Zo stelden de Kabeljauwen al op 5 juli 1479 een nieuwe schutterij aan om de stad tegen Hoekse agressie te vrijwaren. Zij installeerden twintig dagen later eigenmachtig acht leden van hun factie in de schepbank, zonder op toestemming te wachten van Van Borselen en de Raad van Holland. Bij de verkiezing van de burgemeesters later dat jaar bleven de Hoeken weer buitenspel. Het schoutenambacht was met Adriaen van Zwieten, die zijn vader Jan was opgevolgd, evenzeer in Kabeljauwse handen. Zoals de bijlage aan geeft, kwam hierin in 1480 geen verandering, ongetwijfeld omdat er een smeulend Hoeks verzet in en vooral buiten de stad bestond.“”

De Hoekse ballingen

In het accord van 3 juni 1480 werd uitdrukkelijk bepaald, dat de verban nen Hoeken geen gebruik konden maken van de “terugkeer via eedzwe ring”. Eerst dienden zij de uitkomst af te wachten van hun proces, dat zij voor het Hof van Holland tegen Leiden hadden aangespannen. Daartoe had Maximiliaan hen vrijgeleiden gegeven, zodat zij ongehinderd in Den Haag konden pleiten.

In hun aanklacht betwistten de Leidse ballingen enkel de rechtsgeldig heid van hun bestraffing. Zij benadrukten, dat het Gerecht in het proces incompleet was en dat zij veroordeeld waren, zonder zichzelf in rechte te kunnen verdedigen. De rechters waren zo willekeurig geweest, dat zij enige personen hadden gebannen “zonder die te noemen bij namen of toena men”. Niet voor niets had het nieuwe (en dus complete) Gerecht later alle banvonnissen herbevestigd. Dit moesten voor het Hof van Holland genoeg redenen zijn om hun straffen ongeldig te verklaren.

De regering van Leiden meende evenwel op grond van hun opstandig gedrag deze Hoeken terecht verbannen te hebben. Daarom weigerde zij hen in enig opzicht tegemoet te komen, wat tot gevolg had dat het proces een langdurige affaire werd.“”

Sinds hun verbanning waren sommige Hoeken “in desperatien ende mistroosticheydt” vervallen, omdat zij verstoken bleven van hun bezittingen. Deze ballingen begonnen straatroof te plegen, waarbij zij het bij wijze van wraak vooral gemunt hadden op hun voormalige mede-poorters. Dit moest meester Dirck Boudijnszoen pijnlijk ervaren:

Op 25 juni 1480 reisde meester Dirck Boudijnszoen, chirurgijn te Leiden, per paard en wagen naar Haarlem. Hij was gekleed in de tooi van de handboogschutters, zodat hij door de ballingen meteen als Leidenaar werd opgemerkt. Zij hielden hem tussen Lisse en Sassenheim aan en sommeerden hem van de wagen te komen. Nog voordat hij hieraan gehoor kon geven, trof een pijl hem diep in de borst. Dat belette zijn overweldigers niet om hem van zijn tabbaard en andere bezittingen te ontdoen. Vervolgens werd hij voor Heijnrick Willemszoen, vermoedelijk de ex-schepen, gevoerd. Deze was nu leider van de bende en liet het slachtoffer na een korte ondervraging ten slotte lopen.“”

Dergelijke misdrijven schaadden de desbetreffende Hoeken danig, zoals in het najaar van 1480 bleek. Het Hof van Holland oordeelde op 12 september dat alle ballingen uit Leiden in hun middelen van bestaan moesten worden hersteld. Dit was enkel een provisioneel vonnis, want over de hoofdzakelijke betwiste verbanning – moest nog verder geprocedeerd worden.³⁴ Het stadsbestuur van Leiden weigerde dit vonnis uit te voeren en ging in hoger beroep bij de Grote Raad van Mechelen, het hoogste gerechtshof in de Bourgondische landen.“”

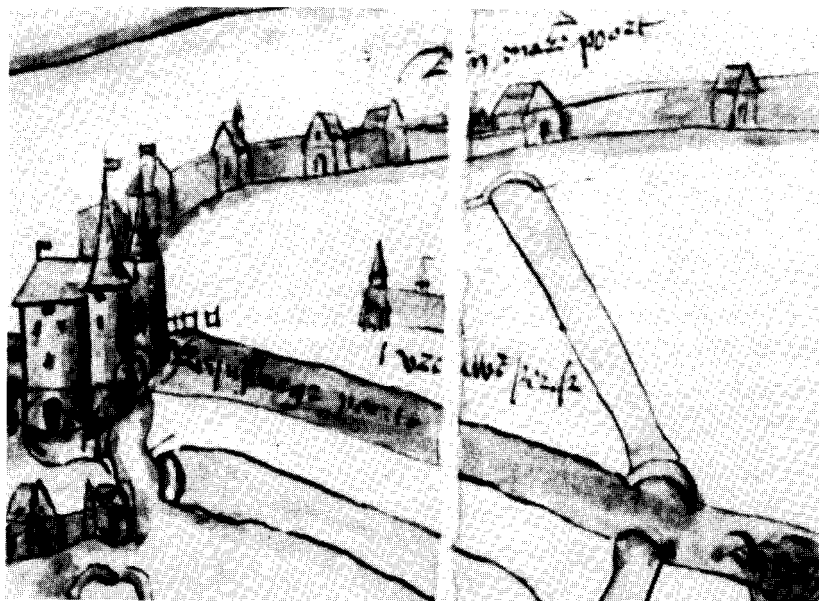
Gelijkertijd stelde het Hof van Holland een onderzoek in naar de overvallen en gijzelingen, die de ex-Leidenaren tijdens het proces hadden begaan. Dit had als uitkomst, dat Heijnrick Willemszoen en zijn bende op 18 oktober voor eeuwig uit Holland, Zeeland en Friesland verbannen werden.“” Het werd voor hen dus onmogelijk om naar Leiden terug te keren, ongeacht wat later de Grote Raad mocht beslissen.

De Hoekse inval

Gedwongen door deze veroordeling weken Heijnrick Willemszoen en de zijnen uit naar Utrecht, dat door Jan van Montfoort tot een vrijplaats voor Hoeken was gemaakt.³⁷ Hier zochten zij naar een manier om zich op de Leidse Kabeljauwen te wreken, want die hadden de eed van 30 januari 1477 verbroken en hen in het verderf gestort.

Met dit oogmerk sloten Heijnrick Willemszoen en zijn broer Willem op 13 januari 1481 een overeenkomst met Reinier van Broechuyzen en Heijnrick van Zuylen van Nijvelt. Dit waren twee geduchte vechtersbazen uit de Gelders-Utrechtse regio, die eerder al hun Hoekse voorkeur met geweld hadden betoond.³⁸ Er werd met hen afgesproken om een krijgstocht naar Leiden te ondernemen.

In het contract zegden de gebroeders de edellieden ondermeer een derde deel van de te maken gevangenen toe en elk nog een premie van vijftienhonderd Rijnse guldens, mocht de overval succes hebben. Ook beloofden

afb. 2. Tussen de Rijnsburgerpoort en de *Maretoren* klommen de Hoeken over de stadsmuur. Detail uit de kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluyter, 1550. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

zij de condottieri (leiders van huurlingen) en hun mannen te vrijwaren voor strafvervolging door het landsheerlijk bestuur.”

Op 17 januari 1481 verliet de bijeengebrachte strijdmacht van Hoekse ballingen en Stichtse huurlingen Utrecht en trok via Montfoort naar Leiden. De getalsterkte was volgens de kronieken honderdvijfentwintig à tweehonderd man, mogelijk ter wille van de financiën, de snelheid en de winterse omstandigheden.⁴⁰

Men kwam in de ochtend van 20 januari onopgemerkt aan bij de stad dankzij de dekking van een sneeuwbuï. Het winterweer speelde de overvallers nog op andere manieren in de kaart. De strenge koude had de wakers van de wallen gejaagd en de stadsgracht in een harde ijsvloer veranderd, zodat zij ongehinderd de vest overstaken en over de muur tussen de Rijnsburgerpoort en de *Maretoren* klommen. Belangrijk was ook, dat de stadskapitein Philips van Wassenaer door jicht aan bed gekluisterd was en geen controle over de wacht kon houden. Of de Hoeken hulp van hun medestanders in de stad kregen, valt niet te bewijzen.”

Overigens werd het stadhuis dezelfde dag nogmaals het middelpunt aller belangstelling. Er kwam door onbekende redenen vuur bij het buskruit, dat in de benedenverdieping van het gebouw was opgeslagen. Het gevolg was een enorme explosie, die meer dan dertig doden eiste. Daaronder waren de Hoeken Willem van der Graft en Willem van Leeuwen, naast de Kabeljauwen Goeswijn Janszoen van Seijst, op dat moment schepen, en vroedschapslid Adriaen van der Mije Martijnszoen.⁴⁴

Bestuursmaatregelen in Leiden

In de volgende dagen voerden de Hoeken een ingrijpende reorganisatie door in het bestuur, de financiën en de verdediging van Leiden. Er kwam een bestuursraad van zes man, bestaande uit afgevaardigden uit de zestien bonnen of wijken van de stad. Later werd deze uitgebreid tot een college van Achttien met acht vertegenwoordigers van de notabelen ("de rijcdom") en tien uit de burgerij ("de gemeente"). Slechts zes van de achttien Florijs van Zijl, Pieter die Grebber, Jacob van der Does, Jan Mathijsoen, Philips Nachtegael die oude en Willem Jacob Everszoen – hadden enige bestuurservaring.⁴⁵

Het financiële beheer werd opgedragen aan drie tesoriers, in plaats van de gebruikelijke twee. De Kabeljauw Nanne Paedze, die al sinds 1477 in functie was, werd gedwongen de stadsrekeningen te blijven verzorgen onder een Hoekse curatele in de personen van Jan van Berendrecht en Jan Willemszoen die Bruyn. Zijn collega Clais Jan Claiszoen werd zonder pardon bij de andere Kabeljauwen gevangen gezet.⁴⁶

Reeds op 24 januari 1481 kregen de tesoriers gelden toegezegd van honderdachtentwintig Leidenaren "om te maken rust ende vrede binnen der stede van Leyden ende om die vreemde luyden (d.w.z. Van Broec-huyzen en Van Zuylen van Nijvelt en hun Stichtse huurlingen) quijt te worden". De Hoeken richtten een burgerwacht van vijfhonderd man op om de stadsverdediging geheel in eigen hand te nemen, maar konden zich toch niet van "die vreemde luyden" ontdoen.⁴⁷

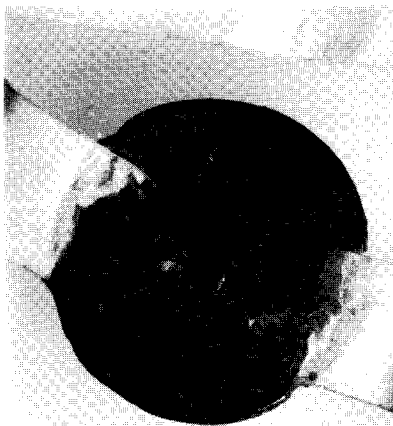
Allereerst dwong de toenemende militaire druk van het stadhouderlijk bestuur om veel soldaten in dienst te houden. De Hoeken legerden hen in herbergen en in huizen van Kabeljauwen, alsmede in omringende kastelen als Ter Does, Van Zijl en Van Zwieten. Ook werden zij in nieuwe versterkingen of blokhuizen ondergebracht, opgericht bij de Haagpoort, de Rijnsburgerpoort en naast de Heymansbrug bij Alphen. De laatste diende om de verbinding met de Hoeken in Gouda, Schoonhoven en Utrecht te beschermen:

Voorts werd de aanwezigheid van de beide edellieden gerekt door de

omstandigheid, dat Heijnrick en Willem Willemszoen alle uitbetalingen vastgelegd in het contract van 13 januari 1481, op het nieuwe bestuur afwentelden. De Achttien konden enkel door leningen van hun sympathisanten het onderhoud van de huurlingen en de premies van hun leiders bekostigen.⁴⁹ Een extra probleem vormden de gevangenen, die de condottieri als “beloning” toegewezen waren. Onder deze zesenvijftig Kabeljauwen bevonden zich stadskapitein Philips van Wassenaer en alle leden van het Gerecht, uitgezonderd de omgekomen Goeswijn Janssoen van Seijst en Dirc van Bosch en Willem van Bosschuysen, die op dat moment aan het hof van Maximiliaan waren. De gevangenen beloofden de twee bendeleiders losgeld, maar kwamen niet tot (volledige) betaling. Mogelijk kwam dit, omdat hun bezittingen inmiddels geplunderd waren.⁵⁰

Het gelukte de Achttien eerst op 30 maart 1481 om de gevangenen in eigen hand te krijgen. Zij kochten hun verplichtingen af tegen betaling van 5500 Rijnse guldens aan Reinier van Broechuyzen en 3500 aan Heijnrick van Zuylen van Nijvelt. Er moest wel een beroep gedaan worden op achttien welgestelde Leidenaren om “als coepluyden ende als goede geloeflike mannen van eeren” borg te staan voor deze compensaties.⁵¹

Dit illustreert de slechte financiële toestand van het Hoekse regime, dat echter nog meer zorgen had. Het maatschappelijk leven was ontwricht geraakt: de lakenindustrie stagneerde, de handel liep door de oorlogsdreiging terug en veel poorters gingen onder valse voorwendsels de stad uit en keerden niet meer terug. Daarom verlangden de Achttien op 22 maart

afb. 5. Zegel van Reinier van Broechuyzen. Coll. Gemeente-archief, Leiden,

1481 meer bevoegdheden om alle moeilijkheden te boven te komen, hetgeen hen door tweehonderdzeventig personen werd toegestaan. Samen met het grote aantal geldschieters is dit een bewijs, dat de Hoeken op grote steun onder de stadsbevolking mochten rekenen.“

De reacties in Holland

Buiten de stad probeerden de Leidse Hoeken de diplomatieke steun van Amsterdam te winnen, maar deze stad hield wijselijk de boot af. De nieuwe machthebbers kregen in hun contacten met de stadhouder en de landsheer alleen bijstand van Dordrecht, Gouda en Schoonhoven; militaire hulp schijnt alleen Gouda geboden te hebben.“, Verder kwam Jan van Montfoort op 9 februari 1481 naar Leiden om er onder andere te bemiddelen in de overdracht van de Kabeljauwen aan de Achttien.⁵⁴

Uit hun optreden blijkt, dat de Hoeken primair erkenning wensten van hun bestuur door Maximiliaan en “remissie (vergifenis) [...] van der inneming, die tot Leyden geschiet is”. Dit was onmogelijk, want Maximiliaan kon nooit aanvaarden, dat Leiden bezet werd gehouden door ballingen en lieden uit Gelre en Utrecht, landen waarmee hij op dat moment op gespannen voet stond. Bovendien spiegelde de Kabeljauwen hem voor, dat Van Broeckhuysen en de zijnen van plan waren om heel Holland Hoeks te maken, als hij niet snel met harde hand Leiden tot orde riep. Daarom verbood de hertog aan zijn stadhouder om concessies te doen en werden er in Vlaanderen troepen verzameld.“

Ondertussen kreeg Joost van Lalaing op 5 februari 1481 van de resterende (Kabeljauwse) steden een lening toegezegd om troepen op de been te brengen.⁵⁶ De inning van de gelden en de mobilisatie zelf verliepen zo traag, dat een rechtstreekse aanval op Leiden vooralsnog uitbleef. De stadhouder beperkte zich tot het bezetten van de kastelen te Alkemade, Endegeest en Warmond om zo de toegangswegen naar de stad af te sluiten. Daarnaast verbood hij alle scheepvaart naar het blokhuis te Alphen en ondervroeg hij bezoekers aan Leiden over de grootte van de bezettingsmacht. Ook Heijnrick Willemszoen betaalde inmiddels gelden uit aan “crupers (spionnen) ende heymelijke boden”.⁵⁷

Gevechtshandelingen vonden eerst plaats, nadat Jan van Ranst, markgraaf van Antwerpen, met de legermacht uit Vlaanderen was aangekomen. Hij beraamde op 15 maart 1481 een aanval op het blokhuis te Alphen, maar een ontzettingsmacht uit Leiden bracht hem bij Benthuisen een smadelijke nederlaag toe. Als beloning kregen de aanvoerders Van Broeckhuysen en Van Zuylen van Nijvelt in Leiden een maaltijd aangeboden op kosten van de stad.⁵⁸

Toen het stadhouderlijk leger eenmaal op volle sterkte kwam, was er weinig reden meer om een feestdis aan te richten. De versterkingen buiten de stad gingen verloren en op 1 april begon Lalaing een geregeld beleg. Vier dagen later liet de stadhouder als afschrikwekkend voorbeeld twee gevangenen, Dirck Sijmonszoen en Floris van Catwijk, voor de ogen van hun strijdmakkers in de benarde veste terechtstellen.“”

Uit een brief van Amsterdam aan haar vertegenwoordiger bij de Deense koning blijkt, hoe de situatie in Holland in de eerste weken van april 1481 was. De stad kon hem geen handelswaar toezenden, want “hier in den lande is groot opstal (oproer) unde genoeg open oorloch tusschen ons mit die steden van Haerlem, Delff op die eijn zijde unde die stede van Leijden, van der Goude (Gouda) under andere over d’andere zijde, alsoe dat wij gheen westersche wijnen ofte andere gueden (goederen), die ons hier tAmsterdam duer die Goude comen moeten, op desse tijdt (op dit moment) hebben connen gecrijgen [...].wij hebben op desse tijdt gheen Leijtsche laken connen gecrijgen omme der redene willen boven geroert”.⁶⁰

Rondom Leiden ging het met de Hoekse zaak snel bergafwaarts, want Dordrecht, Gouda en Schoonhoven moesten al dan niet gedwongen, hun verzet opgeven. Dit doofde voor de Hoeken in Leiden alle hoop op een vergelijk en de ballingen beseften, dat zij bij een gevangennamen onthoofd zouden worden, daar zij hun ban versmaad hadden. Daarom werd een vlucht beraamd en inderdaad lukte het hen rond 15 april weg te komen, en via Woerden naar Utrecht uit te wijken.“”

De bestraffing

Voor Maximiliaan was de situatie in Holland ernstig genoeg om persoonlijk orde op zaken te stellen. Hij kwam op 17 april 1481 naar Leiden en toonde zich bereid de stad in genade aan te nemen, maar niet zonder strenge strafmaatregelen.“”

Zo werd het privilege der Veertigen, dat Maria in 1477 had geschonken, ingetrokken. Het stadhouderlijk bestuur zou voortaan jaarlijks de schepenen benoemen en ook de stadsrekeningen controleren, met terugwerkende kracht tot 1477 aan toe.

Op korte termijn werden de Kabeljauwse bestuurders in functie hersteld en alle besluiten van de Hoeken ongeldig verklaard, zoals de regeling van de losgelden. Wilden particulieren elkaar aanspreken “aengaende commocie (opstandigheid), partielicheyte of anders”, dan waren zij verplicht om dit voor het Hof van Holland te doen, al werd dit later ten bate van arme poorters versoepeld.

In verband met deze regeling werd het appel van Leiden bij de Grote

Raad van Mechelen ongegrond verklaard. De rechtszaak over de discutabele verbanning van de Hoeken werd terugverwezen naar het Hof van Holland, maar het verdere verloop van dit proces blijft door het ontbreken van documenten onbekend.⁶³ Voorts kreeg Leiden een boete van 50.000 pond opgelegd, waarvan de gemeente tweederde deel en de poorters afzonderlijk een derde deel moesten betalen. De Kabeljauwse gevangenen werden vrijgesteld van betaling, evenals twintig “gereserveerden”, die de hertog behield “om sijnen wille daer mede te doen”. Dit waren ondermeer de ex-Achttien Claes Aelwijnszoen, Jan Mathijnszoen, Gillis Janszoen, Willem Jacob Everszoen, Cornelis van der Goude en Pieter Gerijtszoen. Ook de verbannen Dirck Wouter Danelszoen en Pieter Janszoen van Noirtich behoorden tot dit selecte gezelschap. Later konden zij zich vrijkopen tegen losgeld, variërend van achttien tot honderdzevenendertig pond.⁶⁴

Tijdens zijn verblijf liet Maximiliaan op 19 en 21 april zeven personen ter dood brengen. Vijf van hen waren eerder al uit Holland, Zeeland en Friesland verbannen en hadden klaarblijkelijk hun ban versmaad. De resterende twee waren Dirck Potter van der Loo en Pieter Adriaenszoen, die beiden als kapitein de Hoeken gediend hadden.”

Alle andere gevangenen, meest soldaten van het Hoekse leger, werden ter berechting naar Den Haag gevoerd. Veelal werden zij voor eeuwig verbannen, waarbij hun bezit geconfisqueerd werd door het stadhoudelijk bestuur. Veel leverde dat in de meeste gevallen niet op, aangezien het “wilde ruyters” waren, die “niets in der werelt [hebben] dan tguent, dat zij mit soudie (soldij) wonnen” of “meer schuldich waren dan zij goets in der werelt hadden”. Ook kopstukken als Reinier van Broechuyzen, Heijnric van Zuylen van Nijvelt, Jan van Montfoort, Heijnrick en Willem Willemszoen werden aldus bestraft, hoewel zij door hun vlucht uit handen van justitie bleven.⁶⁵

Besluit

In functie hersteld beijverde het Kabeljauwse stadsbestuur zich danig voor het herstel van de autonomie van Leiden. Burgemeester Willem van Bosschuysen Willemszoen en Jan Conincxzoen trokken naar 's Hertogenbosch om aan het hof van Maximiliaan voor teruggave van het privilege der Veertigen te pleiten, waarbij zij het gebruik van “smeergelden” niet hebben geschuwd.

Aangezien Maximiliaan door de oorlogen tegen Frankrijk geld behoefde, werd er resultaat geboekt: op 20 juli 1481 kreeg Leiden het bewuste privilege terug. De hertog benoemde zelf nog de eerste Veertigen,

maar daarna mochten zij zich door coöptatie blijven aanvullen, gelijk vóór 1472 het geval was. Zeker eenentwintig van hen hadden in 1477 al nominaties voor de schepenbank opgesteld. Als enige Hoeken werden Willem Claiszoen, Jan van Tetrode en Willem van der Does in het nieuwe kiescollege opgenomen.“

De machtsverdeling binnen de Veertigen is niet het enige bewijs, dat de Hoeken sterk aan invloed inboetten. Diverse leden van haar factie kwamen na april 1481 niet of nauwelijks meer bij de vergaderingen van de vroedschap, zoals Aernt Aernt Pouwelszoon, Coen van Oesterwijk, Jacob van der Does en Florijs van Zijl. Ook het Gerecht bestond in 1481 en de eerstvolgende jaren erna (bijna) louter uit Kabeljauwen.

Wellicht is hier sprake van een tijdelijk verschijnsel, want de politiek van Maximiliaan bleef ook na 1481 gericht op een verzoening tussen beide partijen, nu via de verplichting om plaatsen in het Gerecht gelijk te verdelen.“ Mogelijk hebben sommige Hoeken hierdoor in latere jaren toch weer bestuursfuncties in Leiden kunnen vervullen, maar dit dient nog nader onderzocht te worden.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op de ongepubliceerde doctoraalscriptie *Middeleeuwse Geschiedenis "Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een aanzet tot reconstructie"* (Oegstgeest 1985) en later verricht aanvullend onderzoek. Een exemplaar van de scriptie bevindt zich in de bibliotheek van het Gemeente-archief in Leiden onder signatuur 521/2 f. De enige studies over de partijstrijd in Leiden tussen 1477 en 1481 waren tot dusverre: W.J.C. Rammelman Elsevier, *De strijd tussen de Hoekschen en Kabeljauwschen in de jaren 1477-1483*, toegelicht uit echte en nog ongebezigde bescheiden, Berigten van het Historisch Genootschap 4-1 (1851), 125-202 en P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Deel 2: Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijkse heerschappij* (Den Haag 1912), 73-80.

Bij dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de volgende archieffondsen: Gemeentearchief Leiden: Secretarie Archief (GAL SA) en Oud-Rechterlijk Archief (GAL ORA); Gemeentearchief Amsterdam (GAA); Gemeentearchief Gouda (GAG); Gemeentearchief Haarlem (GAH); Gemeentearchief Utrecht (GAU); Juridisch Instituut Amsterdam: *Procesbundels van de Grote Raad van Mechelen* (Beroepen uit Holland) (BuH Dossiers) en *Algemeen Rijksarchief* Den Haag: Hof van Holland (ARA HvH) en *Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen* (ARA Graf.Rek.).

2. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 187. H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Fibulareeks nr. 17, Bussum 1966), 107-110; *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Deel 4: De Middeleeuwen* (Bussum 1980), 274 en 290 (verder afgekort AGN 4) en Blok, *Hollandsche stad*, 73-78. De kwalificaties voor het factieschap in Leiden worden genoemd in de toelichting tot de Bijlage.

3. C. Samaran en M.C. Garand (ed.), *Thomas Basin, Histoire de Louis XI. Tome 3: 1477-1482* (Parijs 1972), 126-128. Deze kroniek is door Rammelman Elsevier en Blok nauwelijks gebruikt.

4. P.A. van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters 1428-1482. Derde afdeling van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (Amsterdam 1869), 80. W. Gouthouven, *D'oude cronijcke en historien van Holland (met West-Vriesland), van Zeeland ende Utrecht* (Den Haag 1636), 524 (verder te noemen Divisiechroniek) en W. Jappe Alberts (ed.), *Dit syn die wonder-*

- lycke oorloghen van den doorluchtige" hoochgeboren prince, keyser Maximiliaen. Hoe hy eerst int land quam. Ende hoe hy vrou Marien troude (Groningen-Djakarta 1957), 114. Deze laatste kroniek werd door Rammelman Elsevier en Blok niet geraadpleegd.
5. T.S. Jansma, Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië (Utrecht 1932), 95-96 en 194-195. Blok, Hollandsche stad, 15 en 20-24. AGN 4, 272-273 en 282-283.
6. GAL SA inv.nr. 27. Afschrift in F. van Mieris, Handvesten, privilege" instructien en handelingen der stad Leyden (Leiden 1759), 126-127. Blok, Hollandsche stad, 96-98 en 108-110. AGN 4, 171 en 280. J.W. Marsilje, Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondischeperiodeca. 1390-1477. Studies over Holland in de Middeleeuwen deel 1 (Hilversum 1985), 59-62 en 77.
7. Blok, Hollandsche stad, 34-39, 44-45, 61, 77-78, 99 en 110. AGN 4, 2X7-288. Marsilje, Financiële beleid, 292, 296 en 301 voor meer details over de landspolitiek van Karel de Stoute.
8. GAL SA inv. nr. 550, fol. 74v, 76v-77, 142 en inv.nr. 552, fol. 54, 67v-68, 132-132v en vooral 135. Blok, Hollandsche stad, 99 heeft het abusievelijk over 10 november 1474. Vergelijk Marsilje, Financiële beleid, 89-90. Het is onduidelijk of met Aernt Weerman het vroedschapslid of diens zoon bedoeld wordt; in elk geval was Aernt Heerman de jonge Hoeks, blijkens ARA Graf. Rek. inv. nr. 4424, fol. 68v.
9. De meest recente studie over het Groot Privilege en haar ontstaan is A.G. Jongkees, Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477), Standen en Landen. Ancien pays et assemblées d'états 80 (1985), 145-234. Cau, Groot placaetboek deel 2 (Den Haag 1664), 644-646 en 658-676. GAL SA inv.nr. 33. Divisiechroniek, 507-508. Blok, Hollandsche stad, 57-68.
- Jansen, Twisten, 89. AGN 4, 288-290. Van Limburg Brouwer, Boergoensche charters, 152.
10. H. ten Boom en J. van Herwaarden, Rotterdamse kroniek. Aantekeningen van Rotterdamse stadssecretarissen, 1315-1499 (1570). Nederlandse historische bronnen deel 2 (Den Haag 1980), 64-66; G. Doutrepont en O. Jodogne (ed.), Chroniques de Jean Molinet. Tome 1: 1474-1488 (Brussel 1935), 249. Deze kronieken zijn door Rammelman Elsevier en Blok nooit gebruikt. Jappe Alberts, Wonderlycke oorloghen, 58-61.
11. ARA Graf. Rek. inv. nr. 312, fol. 138 en inv. nr. 3928, fol. 7-7v. GAH Kast 19 inv.nr. 53, fol. 70v-71. Divisiechroniek, 509. Blok, Hollandsche stad, 79. Jansen, Twisten, 89-90.
12. Er zijn twee afschriften van de eed van 30 januari 1477 bekend: A) BuH Dossier 28.5, stuk B-I, 3-7. Genoemd in Leidenaars voor de Grote Raad (1470.1580). Verzamen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad onder leiding van prof. J.Th. de Smidt, nieuwe reeks nr. 6 (Leiden 1981), X8-89, maar met foutieve datering 13 januari 1477. B) Van Mieris, Handvesten, 164-166, naar manuscript van M. van der Hoeve, Handvestenchroniek (Universiteitsbibliotheek Leiden, Codex misc. 938 III, 135-136bis. Hier staan 103 aparte namen, omdat Jan van Berendrecht Gerijt Lamszoen (vroedschap nr. 61 en 62) en Gerijt van Zijl Willem Foeytgenzoen (rijkdom nr. 2 en 3) abusievelijk als vier personen worden genoemd, zie De Man, Van Berendrecht, 105 en Kan, Van Zijl, 209-210 (Zie titelbeschrijving in noten Bijlage). De exacte datum kan afgeleid worden uit GAL SA inv.nr. 382, fol. 82v-83v. Rammelman Elsevier, De strijd, 127-128. Blok noemt in Hollandsche stad, 78 abusievelijk Adriaen van Zwieten als schout; het moet zijn vader Jan van Zwieten zijn.
13. GAL SA inv.nr. 21, fol. 28 en inv.nr. 551, fol. 1. Jan van Poelgeest was van 1447 tot 1454 schout van Leiden. De overige drie Kabeljauwen waren meerdermalen burgemeester en schepen en op Heijnrick van der Laen na, ook Veertiger. Dirck Wouter Danelszoen en Willem van der Graft waren in 1475/1476 en 1476-1477 schepen.
14. GAL SA inv.nr. 382, fol. 83, 84 en 87-88v en inv.nr. 84, fol. 228v. Het factieschap van sommige burgemeesters en schepenen in 1477-1478 staat niet vast, maar er werden in elk geval geen vijf "zekere" Hoeken of Kabeljauwen benoemd. Blok beweert derhalve ten onrechte, dat er tussen 1445 en 1481 geen tresoriers waren, zie Hollandsche stad, 101. Vergelijk Marsilje, Financiële beleid, 78 en 84-85.
15. GAL SA inv.nr. 382, fol. 86, 87v, 88 en 95 en inv.nr. 84, fol. 179v en 221. Rammelman Elsevier, De strijd, 12X-129.
16. GAL SA inv.nr. 556, fol. 66v en inv.nr. 3x2, fol. 92v (citaten). Rammelman Elsevier, De

strijd, 130.

17. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. Deel 1: De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (Den Haag 1908), X37-342. Blok, *Hollandsche stad*, 231.

18. *Divisiekronek*, 515-518 (onlusten bulten Leiden). GAL ORA inv. nr. 4C, fol. 30v (Heijnrick Stevenszoen). Zie in dit verband ook fol. 31-31v en 33v-34. Rammelman Elsevier, *De strijd*, 143-144. GAL ORA inv. nr. 2C, fol. 186v (verzoening). Ik identificeer Heijnrick Willemszoen met de gelijknamige schepen, omdat Sijmon Vrederick Jorijszoen later tot de Kabeljauwse gevangenen behoorde (GAL SAI, inv. nr. 322 en 324). Hij was geen vroedschapslid en werd m.i. als persoonlijke genoegdoening van Heijnrick Willemszoen gevangen gezet.

19. ARA Graf.Rek. inv. nr. 312, fol. 153v-156. *Divisiekronek*, 516-518. Theodoricus Pauli, *De rebus actis sub ducibus Burgundiae compedium*, J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (textes latines)* (Brussel 1876), 310-311. Deze kroniek werd door Rammelman Elsevier en Blok evenmin geraadpleegd. *Rotterdamse kroniek*, 68-69. Blok, *Hollandsche stad*, 79. Jansen, *Twisten*, 90-91. AGN 4, 291.

20. ARA HvH inv. nr. 476, fol. 18-18v. BuH Dossier 285, stuk C-I, 2. *Divisiekronek*, 517. Mogelijk bevonden Van Poelgeest en Van Zijl zich op 3 juli 1479 in Utrecht, afgaande op GAU inv. nr. 16 (1473-1481), fol. 142.

21. Citaten uit GAL SA inv. nr. 321, die in afschrift van Rammelman Elsevier, *De strijd*, 137 ontbreken. De oorkonde geeft als tijdstip "omtrent zeven uren". BuH Dossier 285, stuk C-1, 1-2. *Divisiekronek*, 517 heeft "smorgens te ses uren".

22. GAL ORA inv. nr. 4C, fol. 34-34v. De rechters waren "die heeren van mijns genadige" heere wegen (waarschijnlijk Van Egmond en Van Wassenaer) mitten Gerechte". Rammelman Elsevier heeft in zijn afschrift Alijd Harsten vergeten en komt zo op achttien veroordeelden, zie *De strijd*, 145.

23. GAL ORA inv. nr. 4C, fol. 35-65v. Degenen die in beroep gingen bij het Hof van Holland, waren allemaal voor tien jaar of meer verbannen, getuige ARA HvH inv. nr. 476, fol. 17v-18. Het is onbekend, wat er van de andere veroordeelden geworden is.

24. GAL ORA inv. nr. 4C, fol. 34-34v, 43v-44 en 44-44v. Het vonnis van Pieter Janszoen van Noirtich vermeldt, dat hij "in den Gerechte" was en dat was in 1478-1479 en niet in 1479-1480. Hij werd reeds op 7 juli 1479 voorwaardelijk verbannen, *ibidem*, fol. 36v. Daarom moet het oproer dus vóór 25 juli 1479 gebeurd zijn en niet rond 30 oktober 1479, zoals Rammelman Elsevier, *De strijd*, 147 en Blok, *Hollandsche stad*, 80 aannemen.

25. Pauli, *De rebus actis*, 312. Molinet, *Chroniques*, 320. *Divisiekronek*, 519-520. Blok, *Hollandsche stad*, 81. Jansen, *Twisten*, 91. AGN 4, 291.

26. GAL SA inv. nr. 867 van 1 april 1480 geeft aan, dat Maximiliaan zich "onlanx geleden" gebogen heeft over de Leidse problematiek. Zie voorts inv. nr. 568, fol. 2v.

27. GAL SA inv. nr. 321, afschriften in inv. nr. 1188, fol. Gv-H, BuH Dossier 164, stuk A, 3-7 (Leidenars voor de Grote Raad, 71-72) en in Rammelman Elsevier, *De strijd*, 135-139. Het stuk gebruikt nergens "Hoeken" of "Kabeljauwen", want het gebruik van de partijnamen was immers verboden.

28. GAL SA inv. nr. 326, afschrift in Rammelman Elsevier, *De strijd*, 139-142. In het najaar van 1480 procedeerden Jan van Naeldwijc e.a. bij het Hof van Holland tegen Leiden over de restitutie van onvreemde goederen. De uitkomst is niet bekend. Zie ARA HvH inv. nr. 476, fol. 98-98v, 108v-109, 113-113v, 152 en 162.

29. GA SA inv. nr. 1188, fol. Hv. Dit stuk hebben Rammelman Elsevier en Blok niet gebruikt in hun overzichten.

30. ARA Graf. Rek. inv. nr. 175, fol. 54, 76 en 91 v, alsmede inv. nr. 4423, fol. 39v-40v. ARA HvH inv. nr. 476, fol. 1 en 4v-6. P.H. van de Wall, *Handvesten, privilegien, vrijheden en andere voornaamste handelingen der stad Dordrecht. Derde afdeling (Dordrecht 1774)*, 689-693. *Divisiekronek*, 520. A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, deel 11 (Haarlem 1852-78), 48-49. Jansen, *Twisten*, 92. AGN 4, 291.

31. GAL SA inv. nr. 84, fol. 180-181. ARA Graf. Rek. inv. nr. 312, fol. 156v en Van Kan, Van

- Zwieten, 73 (zie bijlage noot 19). GAL ORA 4C, fol. 39-47 (onlusten binnen Leiden).
32. ARA HvH inv.nr. 476, fol. 17v-19. Zie voorts BuH Dossier 1 16, stuk E-I en GAL ORA inv.nr. 4C, fol. 43-43v.
33. Divisiekronek, 518 (citaat). ARA HvH inv. 5651, fol. 180-182v, 184-185v, 186v-188v, 192-194v en 240v-242. Zie tevens GAL ORA inv.nr. 4C, fol. 58 en GAL SA inv.nr. 84, fol. 221. Leidenaars voor de Grote Raad, 159 (802.61) en lh4 (804.58) voor andere acties van uitgeweken Hoeken.
34. ARA HvH inv. 476, fol. 19-19v. Blok, Hollandsche stad, 80.
35. BuH Dossier 116, stuk A t/m G. Leidenaars voor de Grote Raad, 66.
36. ARA Graf. Rek. inv.nr. 175, fol. 76-76v en inv.nr. 4423, fol. 18v, 40-44, 46, 47v-48, 55v, 58 en 62v. Voor de vonnissen zie plaatsen ARA HvH inv.nr. 5651 in noot 33.
37. Divisiekronek, 52 1. Rammelman Elsevier, De strijd, 149 en 15 1. Blok. Hollandsche stad, 81.
38. Van der Aa, Biografisch woordenboek, deel 2, 1363-1366 en 13, 3X3-384.
39. GAL SA inv.nr. 905. Rammelman Elsevier, De strijd, 152-154, maar zijn afschrift mist de regel over de verdeling van de gevangenen. Het zegel van Heijnrick Willemszoen komt overeen met dat op GAL SA inv.nr. 1782. Afwijkende beloningen in Rotterdamse kronek, 73 en in Pauli, De Rebus actis, 315.
40. Divisiekronek, 521 (135 man). Rotterdamse kronek, 72 (12.5 man). Basin, Histoire de Louis XI, 130 (circa 200 man). Vergelijk GA SA inv.nr. 573, fol. 39 e.v. en Rammelman Elsevier, De strijd, 154-155 en Blok, Hollandsche stad, 82.
41. GAL SA inv.nr. 36. Divisiekronek, 521. Rotterdamse kronek, 73. Basin, Histoire de Louis XI, 130. Pauli, De rebus actis, 315 (noemt als enige ziekte van Van Wassenae en is stellig over hulp binnen Leiden).
42. GAL SA inv.nr. 573, fol. 39-42 (passim) en 47. Divisiekronek, 521. Basin, Histoire de Louis XI, 130. Rotterdamse kronek, 73. Rammelman Elsevier, De strijd, 155. Blok, Hollandsche stad, 82.
43. Rotterdamse kronek, 73. Pauli, De rebus actis, 314.
44. Divisiekronek, 521 ("Adriaen vander Meye ende coomen Goosen, beyde doenter tijt schepenen"). Pauli, De rebus actis, 315 noemt Adriaen van der Meye Martijnszoen ("Adrianus de Mida, filii Martini) en Goeswijn Janszoen van Seyst ("Goeswinus, filii Johannis de Zeist") als schepenen. GAL ORA inv.nr. 41D noemt enkel Goeswijn Janszoen van Seyst als schepenin 1480-1481, zie fol. 100 en Bijlage.
45. GAL SA inv.nr. 573, fol. 19, 19v en 22-23. Vergelijk inv.nrs. 322, 323 en 325. Divisiekronek, 52 1 en Blok, Hollandsche stad, 82 zijn erg vaag over het functioneren van de Achten.
46. GAL SA inv.nr. 575, fol. 1 en inv.nr. 322 en 324.
47. GAL SA inv.nr. 573, fol. 18-18v (citaat) en 62-66, vergelijk inv.nr. 575, fol. 3. Divisiekronek, 521. Rammelman Elsevier, De strijd, 157 en 175. Blok, Hollandsche stad, 83.
48. GAL SA inv.nr. 573, fol. 39-73v (passim). Divisiekronek, 522. Rammelman Elsevier, De strijd, 157.
49. GAL SA inv.nr. 573, fol. 18-18v, 20v-22, 32-34v en 35-37v. Zie ook inv.nr. 575, fol. 3-8v.
50. GAL SA inv.nr. 322, afschrift bij Rammelman Elsevier, De strijd, 176-178. Divisiekronek, 521 spreekt over een goede behandeling van de gevangenen, maar GAL SA inv.nr. 328, Basin, Histoire de Louis XI, 130-132 en Pauli, De rebus actis, 315 spreken dit tegen. De afwezigheid van Dirck van Bossch en Willem van Bosschuysen wordt bevestigd door GAL SA inv.nr. 573, fol. 5 en 9v.
51. GAL SA inv.nrs. 323 en 325. Zie tevens inv.nrs. 324, 328 en 396. Afschriften bij Rammelman Elsevier, De strijd, 169-171 en 178-194.
52. GAL SA inv.nr. 573, fol. 19v-25v (passim). N.W. Posthumus, Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textiel nijverheid. Deel 1: 1333-1480 (Den Haag 1910), X en XXIV.
53. GAA inv.nr. 5023, fol. 153. GAL SA inv.nr. 573, fol. 50-50v, 75v, 76v en 77. GAG inv.nr. 1144, fol. 4v en 5v. ARA HvH inv. nr. 5651, fol. 275 en ARA Graf. Rek. inv.nr. 4424, fol. 2v. Divisiekronek, 522 en 523.
54. GAL SA inv.nr. 328 en 573, fol. 44 en 77. GAG inv.nr. 1144, fol. 10v. Divisiekronek, 521.

- Pauli, *De rebus actis*, 315. Rammelman Elsevier, *De strijd*, 171-172.
55. GAL SA inv.nr. 573, fol. 76 (citaat). Zie voorts fol. 74-76v, afschriften in Rammelman Elsevier, *De strijd*, 164-168. De harde opstelling van Maximiliaan spreekt uit GAL SA inv. nr. 36. *Divisiekroneik*, 522.
56. GAH Kast 19 inv.nr. 5.5, fol. 77-77v. ARA HvH inv.nr. 476, fol. 153 e.v. en ARA Graf. Rek. inv.nr. 4424, fol. 4 e.v. *Divisiekroneik*, 522.
57. GAH Kast 19 inv.nr. 55, fol. 90 en 91v. GAL SA inv.nr. 573, fol. 78v (citaat). *Divisiekroneik*, 522.
58. GAL SA inv.nr. 573, fol. 77. *Divisiekroneik*, 522. Rammelman Elsevier, *De strijd*, 194. Blok. *Hollandsche stad*, 83.
59. ARA HvH inv.nr. 5051, fol. 238v-242v. GAL SA inv.nr. 573, fol. 53, 57, 67 e.v. en 76v. *Divisiekroneik*, 523. *Rotterdamse kroniek*, 73. Rammelman Elsevier, *De strijd*, 197. Blok zegt, dat de Hoeken Ter Does en Van Zwieten ontruimd hebben zonder enige bronvermelding, zie *Hollandsche stad*, 84.
60. GAA inv.nr. 5023, fol. 156. Dit schrijven staat tussen brieven van 4 en 15 april 1481 en vermeldt, dat Maximiliaan zich in Holland bevindt. De hertog kwam op 7 april in dit gewest aan, blijkens H. vander Linden, *Itinéraire de Marie de Bourgogne et Maximilien d'Autriche* (1477-1482). *Commission de Royale d'Histoire* (Brussel 1934), 98-99.
61. *Divisiekroneik*, 5X-524. Pauli, *De rebus actis*, 316. Molinet, *Chroniques*, 356-357. Jappe Alberts, *Wonderlycke oorloghen*, 132-133. *Rotterdamse kroniek*, 73 met (als enige) vermelding, dat de Hoeken Leiden "totten sestienden dach toe van aprille" bezet hielden. Rammelman Elsevier, *De strijd*, 197-198 en Blok, *Hollandsche stad*, 84 dateren de vlucht tussen 12 en 15 april 1481.
62. *Divisiekroneik*, 524. *Rotterdamse kroniek*, 573. Pauli, *De rebus actis*, 317. Molinet, *Chroniques*, 356.
63. GAL SA inv.nr. 34, afschrift Van Mieris, *Handvesten*, 64. *Ibidem*, inv.nrs. 197 en 327 (in regest 929 abusievelijk Grote Raad). Rammelman Elsevier heeft in zijn afschrift van inv.nr. 327 een zinsgedeelte vergeten, zie *De strijd*, 150. BuH D ossier 285, stuk C-1 en II, I-6. Leidenaars voor de Grote Raad, 88-89. Blok, *Hollandsche stad*, 84.
64. ARA Graf. Rek. inv.nr. 178, met name fol. 1-1 v en 91 en inv. nr. 179. Zie ook inv.nr. 176, fol. 65v-72v (passim) en GAL SA inv.nrs. 3.5 en 382, fol. 109 e.v. *Divisiekroneik*, 524 heeft het abusievelijk over achttien "gereserveerden".
65. ARA HvH inv.nr. 5651, fol. 246v-253. Pauli, *De rebus actis*, 317 noemt zes doodvonnissen. J.J. De Smet (ed.), *Histoire de Pais-Bais, depuis 1477 jusq'en 1492, écrite en forme de journal par un acteur contemporain, Recueil des chroniques de Flandre, tome 3* (Brussel 1856), 697. Deze kroniek hebben Rammelman Elsevier en Blok nooit gebruikt. Molinet, *Chroniques*, 356. *Rotterdamse kroniek*, 73. *Divisiekroneik*, 524.
66. ARA Graf. Rek. inv.nr. 4424, fol. 18 e.v. (citaten). ARA HvH inv. 5651, fol. 236-237v en 253v e.v. Pauli, *De rebus actis*, 317. *Divisiekroneik*, 524. L. Galesloot, *Trois arrêts historiques du Grand Conseil de Malines, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap 0* (1863), 432-437.
67. GAL SA inv.nrs. 3.5 en 36. Afschriften in Van Mieris, *Handvesten*, 6.5 en 129-132 (slechte transcriptie namen). Zie ook inv. nrs. 26 en 84, fol. 221v. Blok, *Hollandsche stad*, 111.
68. Jappe Alberts, *Wonderlycke oorloghen*, 140, maar de geïnserieerde oorkonde mist een datering.

BIJLAGE: Het Gerecht van Leiden 1474 tot 1484

Toelichting: Het Gerecht werd gevormd door de schout, de vier burgemeesters en de acht schepenen. De schout vertegenwoordigde het landsheerlijk gezag in Leiden en werd door de landsheer aangesteld. De burgemeesters werden jaarlijks op Sint Maartensavond (10 november) bij meerderheid van stemmen gekozen door het oude Gerecht en de vroedschap. Eén van hen bleef twee opeenvolgende jaren in functie en werd derhalve wel de oud-burgemeester genoemd. De schepenen werden elk jaar op Sint Jacobsdag (25 juli) benoemd door de stadhouder en de Raad van Holland. Zij kozen het achttal uit een nominatie van zestien namen, die het kiescollege van de Veertigen steeds mocht opstellen. Alleen tussen 1472 en 1477 was deze regeling niet van kracht en benoemde Karel de Stoute de schepenen zelf, al dan niet in overleg met de vroedschap. **Degenen** die ooit in het Gerecht zaten, behoorden tot de vroedschap. Dit orgaan bepaalde met het Gerecht de politiek van Leiden in zaken binnen en buiten de stad.

De onderstaande lijsten zijn overgenomen uit GAL ORA inv.nrs. 41C en D en SA inv.nr. 84, fol. 232-232v. Om de machtsverhouding van 1477-1481 beter tot haar recht te komen, werd deze periode aan beide kanten met drie jaar uitgebreid. De sterfdata zijn alleen vermeld, wanneer zij tussen 1474 en 1484 vielen.

De kwalificaties voor het factieschap zijn: Hoeks ■ genoemd in GAL SA inv.nrs. 323, 325, 573 (fol. 18-25v), 575 en 1188 (fol Hv) en Kabeljauws ■ genoemd in GAL SA inv.nr.322. Voorts werden ook verwijzingen uit kronieken gebruikt.

1473-1474

schout:

Jan van Zwieten (K)

burgemeesters:

Willem van Bosschuysen (1)

Florijs **Heerman** (K)

Pieter van Zwieten (2)

Pieter Jan Martijnsz. (K) (3)

schepenen:

Aernt **Heerman** (4)

Coen van Oesterwijk (H)

Symon van Noorde (5)

Clais van Leyden (K)

Jan Aernt Pouwelsz. (K)

Clais Jan Paidzenz. (5)

Willem van Bosschuysen

Florijsz. (6)

Jacop van der Does (H)

Heijnric Paidze (K)

1474-1475

schout:

Jan van Zwieten (K)

burgemeesters:

Aernt **Heerman**

Jan van Zonnevelt (K)

Jacop van der Does (H)

Pieter Jan Martijnsz. (K)

schepenen:

Florijs Pietersz. (K)

Jacop van Noorde (H)

Heijnric van der Laen (K)

Vranck Willemsz. (7)

Cornelis van Zonnevelt (K)

Pieter van Berendrecht (H)

(3, 8)

Willem Jacop Eversz. (H) (3)

Jan van Lochorst (K) (3)

1475-1476

schout:

Jan van Zwieten (K)

burgemeesters:

Huge van Zwieten (K) (9)

Adriaen van Poelgeest (K)

Heijnrick van der **Laen** (K)

Jan van Zonnevelt (K)

schepenen:

Florijs van Zijl (H)

Clais die Grebber (H) (3, 10)

Jan van Tetrode (H) (3)

Dirc Wouter Danelsz. (H) (3)

Jacop van Noorde Aelbarensz.
(H) (3)

Phillips Nachtegael

Phillipsz. (3, 5)

Willem van der Graft (H)
(3, 11)

Jan van Berendrecht Gerijt

Lamsz. (H) (3, 12)

Jan Conincxz. (3, 6)

1476-1477

schout:

Jan van Zwieten (K)

burgemeesters:

Huge van Zwieten (K)

Florijs **Heerman** (K)

Diert Dircxz. [van Merenburg]

(H) (3, 13)

Florijs van Alcmade (K) (3)

schepenen:

Gerijt Heerman (14)

Jacop **Vinck** (H)

Jan Aernt Pouwelsz. (K)

Dirc Wouter Danelsz. (H)

Willem van der Graft (H)

Jan Conincxz.

Pieter Jan [Bouwensz.]

(3, 15)

Clais Hugenz. (K) (3)

1477-1478

schout:

Jan van Zwieten (K)

burgemeesters:

Florijs van Alcmade Hugenz. (H)

Jan Conincxz.

Florijs van Alcmade (K)

Willem van Zijl (H) (3, 16)

schepenen:

Dammes Reijnersz. (3, ti)

Gerijt Lam van Berendrecht

(3, 17)

Pieter **Jansz.** van Noirtich (H)

(3)

Dirck Dircxz. [printer] (K)

(3)

Pieter die Grebber (H) (3)

Pieter Pieter Reymbrantsz.

(3)

Heijnrick Willemsz. (H) (3)

Florijs Jacop Montfoirdez.

(18)

Jan Willemsz. die Bruyn (H)

(3)

1478-1479

schout:

Jan van Zwieten (K) (19)

burgemeesters:

Sijmon Paedze Pietersz. (K)

Willem van Zijl (H)

Gerijt van Poelgeest (H) (3)

Adriaen van der Bouchorst (K)

(3)

schepenen:

Clais van Leyden (K)

Clais Jan Paidzenz.

Pieter Jansz. van Noirtich
(H)

Pieter die Grebber (H)

Willem Claisz. (H) (3)

Jan Mathijsz. (H) (3)

Adriaen van der Does (3, 6)

Jacop van Bosschuysen (K) (3)

1479-1480

schout:

Adriaen van Zwieten (K)

burgemeesters:

Florijs Heerman (K)

Gerijt Rijswijk (K)

Sijmon Paedze Pietersz. (K)

Bruyninck van Bosschuysen (K)

(3)

schepenen:

Clais van Leyden (K)

Jan Aernt Pouwelsz. (K)

Jan van Lochorst (K)

Jacop van Bosschuysen (K)

Gerijt Claisz. die Vroede (K)

(3)

Ghijsbrecht Mouwerijnsz. (K)

(3)

Sijmon Martijnsz. (K) (3)

Joest Florijszoen (3)

1480-1481

schout:

Adriaen van Zwieten (K)

burgemeesters:

Florijs Pietersz. (K)

Willem van Bosschuysen

[Willemsz.] (K) (20)

Dirc van Bossch (20)

Bruyninc van Bosschuysen (K)

schepenen:

Gerijt Claisz. die Vroede (K)

meester Joest Florijsz.

Gerijt Jacopsz. (K) (3)

Aernt Jansz. [van Catwijc]

(K) (3)

Dirc van Werve (K) (3)

Florijs Pietersz. (K) (3)

Huge Andriesz. (K) (3)

Clais Jan Heijnricxz. (K) (3)

Goeswijn Jansz. van Seyst (K)

(3, 21)

Jan Aernt Pouwelsz. (K)

1481-1482

schout:

Adriaen van Zwieten (K)

burgemeesters:

Florijs Pietersz. (K)

Cornelis van Zonnevelt (K)

Jan Conincxz.

Clais Hugenz. (K)

schepenen:

Sijmon Paedze Pietersz. (K)

Florijs Heerman (K) (22)

Clais van Leyden (K)

Jan Aernt Pouwelsz. (K)

Heijnric van der Laen (K)

Adriaen van der Boichorst (K)

Gerijt die Vroede (K)

Florijs Pietersz. (K)

Dirc van Werve (K)

1482-1483

schout:

Adriaen van Zwieten (K)

burgemeesters:

Willem van Bosschuysen Florijsz.

Jan van Lochorst (K)

Jan Conincxz.

Ghijsbrecht van Raephorst (K) (3)

schepenen:

Kerstant Nannenz. (K)

Gerijt Rijswijc (K)

Pieter Pieter Reymbrantsz.

Dirc van Werve (K)

Florijs Pietersz. (K)

Jan Stoop Kerstantsz. (3)

Bruyninc Spruyt (K) (3)

Cornelis Mast (3)

1483-1484

schout:

Adriaen van Zwieten (K)

burgemeesters:

Willem van Bosschuysen Florijsz.

Gerijt Butewech (K)

Pieter Jan Martijnsz. (K)

Clais Jan Paedzenz.

schepenen:

Florijs Pietersz. (K)

Gerijt Rijswijc (K)

Gerijt van Zonnevelt (K)

Jan Stoop Kerstantsz.

Dirc Engebrechtsz. (H) (3)

Hobbe Pietersz. (3)

Aernt Pieter Asselijnsz. (3)

Jacop Sijmons. (3)

NOTEN

1. Hij overleed op 8 september 1474, P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden 1911-1927), deel 4, 242-243.
2. Hij overleed op 20 mei 1479, F.J.W. van Kan, *Het Middeleeuwse riddermatige geslacht Van Zwieten, Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 38 (1984), 64.
3. Voor het eerst in het Gerecht, GAL SA inv.nr. 84, fol. 232-232v.
4. Hij overleed wellicht vóór 1481, want bij de boete van Maximiliaan werden zijn kinderen aangeslagen, ARA Graf. Rek. inv.nr. 178, fol. 74.
5. Hij gaf zijn poortrecht op en trok naar Haarlem, waarna Heijnric Paedze hem opvolgde, GAL SA inv.nr. 549, fol. 71 en ORA inv. nr 41C, fol. 454.
6. Komt op de factie-bepalende stukken niet voor, maar wel in leven ten tijde van de twisten.
7. Hij overleed vóór 6 maart 1480, GAL ORA inv. nr. 41D, fol. 80.
8. Hij overleed omstreeks 24 augustus 1484, J.P. de Man, *Eenige genealogische en heraldische aantekeningen betreffende de familie van Berendrecht, De Nederlandsche Leeuw* 23 (1915), 102.
9. Hij overleed op 8 januari 1482, Van Kan, o.c., 02.
10. Hij was in 1445 als Hoeksgezind schout van Amsterdam afgezet en werd in 1454 poorter van Leiden. Hij overleed vóór 10 november 1475, GAL SA inv.nr 552, fol. 149v en J.C. Kam, *De Grebber, Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 16 (1962), 63-64. Zijn opvolger was Jan Conincxz., GAL SA inv.nr. 84, fol 232.
11. Hij kwam op 20 januari 1481 om bij de ontploffing van het stadhuis, zie noot 44.
12. Hij overleed vóór 21 oktober 1483, ARA Graven Holland, inv.nr. 72 1, fol. 1 en vergelijk J.P. de Man, o.c., 105-106.
13. Hij overleed vóór 23 februari 1484, GAL SA inv.nr. 382, fol 156v.
14. Hij komt op factie-bepalende stukken niet voor, waarschijnlijk omdat hij na 22 januari 1478 overleed, GAL ORA inv.nr. 40 (poortding van die datum). In elk geval betaalde zijn weduwe mee aan de boete van 1481, ARA Graf. Rek. inv.nr. 178, fol. 65v.
15. Zijn weduwe Jutte werd aangeslagen voor de boete van 1481, ARA Graf. Rek. inv.nr. 178, fol. 51.
16. Hij overleed vóór 18 augustus 1480, J.C. Kam, *Van Zijl, Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 18 (1964), 201-202.
17. Hij overleed na mei 1480 en vóór 1482, De Man, o.c., 103.
18. Hij gaf zijn poortrecht op en werd opgevolgd door Jan Willemsz. de Bruyn, GAL SA inv.nr. 556, fol. 76v.
19. Hij werd op 4 september 1479 officieel door Adriaen van Zwieten opgevolgd, Van Kan, o.c., 73.
20. Zij waren ten tijde van de Hoekse inval aan het hof van Maximiliaan, GAL SAI inv.nr. 573, fol. 5 en 9v.
21. Hij was de overleden meester Joest Florijsz. opgevolgd en kwam op 20 januari 1481 om bij de ontploffing van het stadhuis, zie noot 44. Zijn opvolger was Jan Aernt Pouwelsz.
22. Hij sneuvelde op 27 oktober 1481 tegen Hoeksgezinde Stichtenaren, *Divisiechroniek*, 526. Zijn opvolger was Dirc van Werwe.

DE LOTGEVALLEN VAN EEN APOTHEKERSLEERLING IN HET 17DE-EEUWSE LEIDEN

door

Henriëtte A. Bosman-Jelgersma

In 1681 stierf, 79 jaar oud, in het Koninklijk Paleis te Kopenhagen een man, die 17 jaar lang als gevangene van de Deense koning in de “Blauwe Toren” zijn laatste jaren had moeten slijten. Tijdens de eerste 9 jaar van zijn gevangenschap (van 1664 tot 1673) schreef hij zijn biografie. Eén van zijn zoons, die in 1673 tijdelijk te Kopenhagen verbleef, nam het gereedgekomen manuscript, dat geschreven was voor de kinderen als een blijvende herinnering aan hun vader, namelijk het dagboek van diens leven, mee. Een beschrijving waarvoor men bewondering moet hebben, daar de toen 62-jarige gevangene zich heel precies de kleinste bijzonderheden wist te herinneren. Men bedenke bovendien, dat hij in een vuil, ellendig, donker hok verbleef en verstoken was van dagboeken, brieven of andere middelen, die een hulp hadden kunnen zijn om de meer dan 50 jaren van zijn leven vast te leggen. Deze man, wiens levensbeschrijving zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, was Otto Sperling, in 1602 geboren te Hamburg. Als kind intelligent en leergierig, had hij reeds grote belangstelling voor de natuur, in het bijzonder voor de geneeskrachtige planten. Toen hij 18 jaar was, werd hij apothekersleerling te Leiden en tevens student in de medicijnen. In 1621, terug in zijn geboorteplaats Hamburg, bezocht hij van daaruit Denemarken, Zweden en Noorwegen. Vooral de botanie had zijn aandacht en hij maakte veel botanische excursies. In 1624 ging hij naar Italië, schreef zich voor de medische studie in aan de universiteit van Padua, waar vooral het klinisch onderwijs zijn grote belangstelling had. Hij promoveerde op 26 augustus 1627 aan deze universiteit tot “doctor philosophiae et medicinae”. Hij was 25 jaar toen hij zijn studie had voltooid en behalve geneesheer, was hij apotheker, botanicus en chemicus. In de herfst van 1627 keerde hij terug naar Hamburg. De jonge doctor Sperling bleef niet lang in zijn vaderstad omdat hij via Holland, Engeland en Frankrijk naar Italië wilde, waar in Venetië zijn vriend Contarini een botanische tuin had. Het lot beschikte anders, want tijdens de overtocht naar Engeland deed een storm het schip op de kust van Noorwegen belanden en

daar eenmaal voet aan wal gezet, liet Sperling zich door vrienden overreden in dat land een medische praktijk te beginnen. Hij vestigde zich te Bergen, werd stadsgeneesheer, later ook in Kristiania, maar in 1636 verhuisde hij naar Denemarken om op het landgoed van zijn vrouw in de buurt van Roskilde, te gaan wonen. Inmiddels raakte hij bevriend met Corfitz Ulfeldt, die gehuwd was met een buitenechtelijke dochter van Koning Christiaan IV. Ulfeldt had een zeer invloedrijke positie aan het Deense hof en Sperlings verdere leven zou nauw verbonden blijven met de politieke carrière van Ulfeldt. Hij gaf zijn rustig, landelijk leven op, werd lijfarts van Ulfeldt (in 1637), botanicus van de Koning (in 1636), stadsgeneesheer van Kopenhagen (in 1639) en chemicus van de Koning (in 1648). Intussen reisde hij naar Holland, Engeland en Spanje. Zijn relatie met Ulfeldt kwam hem echter duur te staan. Hij raakte verzeild in een net van politieke intriges, zò zelfs, dat hij en Ulfeldt er in 1651 van werden beschuldigd Christiaan IV te hebben vergiftigd. Op 28 juli 1664 werd Sperling ter dood veroordeeld op beschuldiging van nauwe banden met landverrader Ulfeldt. Het doodvonnis is niet voltrokken, men zette hem in de gevangenis, waar hij zou blijven tot zijn dood in 1681.”

In de gevangenis schreef Otto Sperling zijn levensgeschiedenis. Dit biografische handschrift is al enige malen onderwerp geweest van een historische studie, maar veelal was de belangstelling gericht op de “affaire Ulfeldt”. Het gedeelte dat de studietijd van Sperling beschrijft, vormt één derde van het gehele manuscript en is voor het eerst in 1920 onverkort uitgegeven door Brieger en Johnsson.³ Voor de geschiedenis van de 17de-eeuwse geneeskunde en natuurwetenschappen is juist dit deel van de biografie van groot belang. Geschreven in 17e-eeuws Duits geeft het de lezer een beeld van het studentenleven uit die tijd en dit is vooral interessant door de grote belangstelling van de schrijver voor de geneeskunde, botanie en chemie en zijn ontmoetingen met belangrijke geleerden, die hun sporen op het gebied der natuurwetenschappen hadden verdiend.

Keuze voor een opleiding te Leiden

Otto Sperlings' vader, die professor in welsprekendheid en dichtkunst aan een Hamburgs gymnasium was, meende, dat gezien de belangstelling van zijn zoon voor geneeskruiden en het apothekersvak, deze zich in die richting zou moeten gaan bekwamen. Bovendien was er aan de Nes te Hamburg sinds jaren een apotheek gevestigd, waarover de beheerder, een aangetrouwd familielid, een uiterst slecht beleid voerde. De schulden waren zò opgelopen, dat de familie Sperling een provisor had aangenomen en het scheen een goede zaak te zijner tijd de jonge Sperling deze apotheek te

laten overnemen. Vader Sperling vroeg raad aan een oud-leerling, Lucas Holstein, die in Leiden medicijnen en Griekse taalwetenschap studeerde. Holstein was bij familie in Hamburg en bracht een bezoek aan zijn gewezen leermeester. Op de vraag: “Zijn er goede apothekers in Leiden?“, noemde Holstein de volgens hem meest bekende en beste: Christiaan Porret en Esaias Trelcatius. Toen Holstein terugging naar Leiden, reisde Otto Sperling met hem mee en deze liet zich aan de twee apothekers voorstellen in de hoop een plaats als leerling te krijgen. Porret had niemand nodig, maar Trelcatius wilde Sperling graag aannemen. De voorwaarden werden vastgesteld volgens welke vader Sperling jaarlijks 100 Hollandse guldens leergeld moest betalen. De jonge Sperling ging bij de apotheker in huis wonen. Hij zou zelf voor een bed dienen te zorgen en ook zou hij zelf zijn linnengoed moeten wassen. 's Avonds kreeg hij de gelegenheid gedurende een uur de academietain te bezoeken en als er tijd over was kon hij colleges van de hoogleraren in de medicijnen volgen. In Hamburg teruggekeerd, maakte Otto zich daar gereed om definitief naar Leiden te vertrekken. Vergezeld door de zegenwensen van zijn ouders en familieleden ging hij scheep naar Amsterdam, waar hij op 12 mei 1619 arriveerde. In de stad heerste een opgewonden stemming. De volgende dag zou Johan van Oldenbarnevelt worden onthoofd en velen trokken naar Den Haag om deze gebeurtenis

afb. 7. De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt op 73 mei 1679. Rijksprenten-kabinet. Amsterdam.

mee te maken. De trekschuit naar Leiden was dan ook overvol en Sperling kwam pas 's avonds laat in Leiden aan. Hij overnachtte in een herberg en ging de volgende ochtend vroeg te voet naar Den Haag. Ook hij wilde de gelegenheid niet voorbij laten gaan dit spektakel te aanschouwen. Een openbare onthoofding was een grote bezienswaardigheid. Het was een prachtige, zonnige voorjaarsdag en dit had een nóg grotere toeloop van belangstellenden tot gevolg.” Men schatte het aantal toeschouwers op 3000. Toen Sperling arriveerde was de executie al voltrokken. Hij hoorde vertellen, dat sommigen dankbaar waren dat een verrader zijn verdiende loon had gekregen, terwijl anderen er schande van spraken dat een vrome, trouwe patriot was vermoord. Sperling zal niet hebben beseft dat die 13de mei 1619 een trieste dag was waarop een langdurige tragedie beëindigd werd. Om toch nog iets te bekijken in de geest van wat hij had willen zien, ging Sperling naar het Galgenveld aan de Zuidelijke oever van de Trekvluit bij Rijswijk, een driehoekig stukje land ten westen van de Laak. Daar hing het lijk van Gilles van Ledenbergh, de gewezen secretaris van de Staten van Utrecht, die een jaar eerder wegens landverraad was gearresteerd. Hij maakte in de gevangenis een einde aan zijn leven. Zijn lijk werd gekist en een jaar na zijn dood is het stoffelijk overschot met kist en al aan de galg gehangen. Vermoeid geworden bleef Sperling de nacht in Den Haag om de volgende dag naar Leiden terug te wandelen. Hij meldde zich bij Holstein, die hem bij zijn nieuwe meester, apotheker Trelcatius, bracht. Op 15 mei 1619 begon de leertijd van Otto Sperling. Twee maanden later, op 18 juli, schreef hij zich aan de Leidse universiteit in als student in de medicijnen.”

Leiden in de 17de eeuw

Het beeld van Leiden, zoals Ernst Brinck” dit in zijn reisboek omstreeks 1606 heeft beschreven, zal ook wel zo zijn geweest, toen Sperling er studeerde. Brinck schrijft bijvoorbeeld: “Leyden is een grote schone plaisante ende volcrijcke statt, ja die populeuste naest Amsterdam”.... “Daer en is geen statt in Europa, die moeglich schoner ende puntlicker straten hefft als dese”.... “Die Academie is een schoon gebouw met schone ende ample auditorien”.... “Hierbij staet Hortus medicorum, een schoon stuck wercks met alderley vremden cruyden”.... “De wallen van deze statt zijn rondom meest met een haegdoren bepotet. Daer en is geen statt in Hollant daer meer frayer tuynen of hoven sijn als hier”.

Na het beleg en ontzet in 1574 maakte Leiden een spectaculaire groei door. Was het aantal inwoners in 1574 ruim 12.000, in 1620 kon men al 44.000 ingezetenen registreren en in 1670 waren er 70.000. De Deense student Holger Jacobaeus⁷ schrijft in 1671 dat Leiden: “een centrum is van

studerenden, vol boekhandelaren, die bijna elke week in het openbaar karrenvrachten boeken verkopen, vol pharmacopoei, pigmentarii et drogistae". Leiden werd de tweede stad van Holland en door de bloeiende lakennijverheid, de grootste "industriestad" van de Republiek. De groei van Leiden werd mede veroorzaakt door de immigratie uit het Zuiden. Na de val van Antwerpen in 1585, toen een massale emigratie van Vlamingen en Walen naar de Noordelijke Nederlanden op gang kwam, vestigden deze vluchtelingen zich vooral in de provincies Holland en Zeeland. Hierdoor werd het aantal inwoners van verschillende steden soms verdubbeld of verdrievoudigd. Niet alleen religieuze motieven speelden een rol, maar ook de ernstige economische crisis die in het Zuiden was ontstaan en waardoor men gedwongen werd elders een bestaan op te bouwen. Onder de emigranten waren geleerden, kooplieden, boekdrukkers, textielwerkers, tapijtwerkers en onderwijzers en zij brachten hun kapitaal, energie, kennis en bekwaamheid mee, waarvan het Noorden dankbaar profiteerde. Ook Leiden was een belangrijk toevluchtsoord en sedert 1575 een universiteitsstad: een intellectueel bolwerk in bevrijd gebied. Curatoren spaarden kosten noch moeite om beroemde geleerden aan te trekken, teneinde de jonge universiteit glans en glorie te verlenen. Zo wist men de botanicus Carolus Clusius en de medicus-botanicus Rembertus Dodonaeus, beiden afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, aan de universiteit te verbinden. In 1587 waren van de 14 hoogleraren er 7 uit het Zuiden afkomstig. In 1583 had de bekende Antwerpse boekdrukker Christoffel Plantijn zich al in Leiden gevestigd. Hij was een zakenman met een vooruitziende blik, die er rekening mee hield dat Antwerpen vroeg of laat voor de Spanjaarden zou vallen. Plantijn opende aan de Breestraat in Leiden de "Officina Plantiniana". Dit werd de drukkerij van de universiteit en tevens de eerste wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel in de Noordelijke Nederlanden. Plantijn, die na de val van Antwerpen terugkeerde naar zijn vaderstad, werd later opgevolgd door zijn schoonzoon Frans van Ravelingen en de vele uitgaven die in zijn bedrijf het licht zagen, geven een goed beeld van de wetenschappelijke activiteiten in het 17de-eeuwse Leiden. Toch verliep de integratie van Zuidnederlanders in de universitaire wereld, niet gemakkelijk. De aanpassing bleek vaak moeilijk, waarschijnlijk door het verschil in levenshouding en stijl. De vluchtelingen waren bovendien van allerlei gezindten en de Walen vormden, ook al door de taal, een aparte groep, die een sterke verbondenheid en geloofsijver vertoonde: de Waalse Gemeente.

Tijdens het beleg in 1574 waren er in Leiden 5 apothekers gevestigd.⁸ Volgens de volkstelling van 1581 waren er 4 en bovendien waren er 3 doktoren, 8 chirurgijns en 3 vroedvrouwen in de volksgezondheid werkzaam. Tussen 1580 en 1610 verdubbelde het aantal inwoners en het aantal apo-

thekers nam toe tot ongeveer 10. Het is niet exact na te gaan hoeveel er precies waren, want er bestond nog geen beroepsorganisatie. Later, in 1661, toen er meer apothekers gevestigd waren, werd een Collegium **Pharmaceuticum** opgericht, waarin zij werden opgenomen en geregistreerd. Vóór 1661 behoorden de apothekers tot de heterogene groep van het gilde der “Cruydeniers en Vettewariers”. De apothekersopleiding werd geheel bepaald door het gildewezen, dat wil zeggen, een “leerling” moest bij een “meesterapotheker” het vak leren. Veelal woonde de leerjongen in het huis van de leermeester en er waren voorwaarden overeengekomen hoe die opleiding zou plaats vinden. Pas na de instelling van een Collegium **Pharmaceuticum** werd het beter geregeld en vastgelegd in een Ordonnantie.” In ieder geval was het noodzakelijk dat een leerling goed op de hoogte was van het Latijn.

De Zuidnederlandse immigratie bleek ook haar invloed te hebben op de farmacie, want in 1610 was van de Leidse apothekers bijna de helft emigrant, of een nakomeling daarvan. Toen Otto Sperling in 1619 in Leiden kwam, waren Christiaan Porret en Esaias Trelcatius de meest bekende Leidse apothekers en zij waren beiden van Zuidnederlandse afkomst.

Christiaan Porret (1554-1627)

Christiaan Porret” was de zoon van de Parijse apotheker Pierre Porret. Ook Christiaan werd apotheker en hij ging naar het Noordfranse plaatsje Bailleul, waaruit hij later, tijdens de Spaanse troebelen verbannen werd. Uitgeweken naar Antwerpen, is hij waarschijnlijk opgenomen in de familiekring van Christoffel Plantijn, de bekende boekdrukker. Plantijn was zó hecht bevriend met Pierre Porret, dat deze, die in Parijs een agentschap van boeken uit de Plantijnse drukkerij beheerde, hem in brieven “mon frère” noemde. De twee mannen gingen hun hele leven als broers met elkaar om. Christiaan Porret noemde Plantijn in brieven “mon très honoré oncle” en ondertekende met “votre neveu”, hoewel hij dus in het geheel geen familie was van Plantijn. Voor buitenstaanders was deze situatie niet geheel duidelijk. Dit blijkt, als men de brief leest, die Dodonaeus in 1583 uit Leiden naar zijn Haarlemse vriend Burmania stuurt. Hij schrijft hierin over zijn komst naar Leiden, waar de toen 65-jarige medicus door Curatoren van de universiteit was benoemd “tot ord. prof. der medicijnen, om deze en ook de physica te onderwijzen”. Hij reisde van Antwerpen naar Leiden in het gezelschap van, zoals hij schrijft: onze apotheker, die hier een winkel heeft geopend, de kleinzoon van Plantijn. Dit was Christiaan Porret, die op 15 december 1582 als Leids poorter werd ingeschreven en op diezelfde dag tekende Dodonaeus zijn “acte van aanneming”. Porret kocht het huis “De

Drie Coningen” in de Maarsmanssteeg”, waarin de voorganger van Plantijn, de in 1580 overleden academiedrukker Willem Silvius zijn bedrijf had en waarin nu de apotheek van Porret werd gevestigd.

Porret werd te Leiden een vooraanstaand apotheker. Hij had veel goede vrienden onder Zuidnederlanders, zoals de hoogleraren Justus Lipsius en Frans van Ravelingen, die behalve hoogleraar ook academiedrukker werd nadat Plantijn in 1585 weer was teruggekeerd naar Antwerpen. Toen Porret in 1587 in ondertrouw” ging met een Leids meisje, Baeffgen Jacobsdr van Berckel, traden de beide schoonzons van Plantijn, Frans van Ravelingen en Frans Spierinck als getuigen op en zij worden in de acte “neven” van Porret genoemd. De grote kennis en veelzijdige belangstelling van Porret brachten hem ook in contact met tal van botanisch geïnteresseerden. Niemand minder dan de grote Clusius, die in 1592 aan de Leidse universiteit was benoemd, zou in zijn werken herhaalde malen melding maken van bijzondere gewassen die hij had gezien in de “hof” van Porret, die hij noemt “de nauwgezette, geleerde apotheker”. Die “hof” was gelegen aan de Donkere Gracht, de latere Volmolengracht.” Hoewel de huisvesting van de bevolking steeds meer grond opeiste voor huizenbouw, bleef er binnen de stadsmuren toch nog lang plaats voor boomgaarden, moestuinen en agrarische bedrijfjes. Ook apothekers hadden er hun kruidentuinen om daarin hun plantaardige grondstoffen te kunnen kweken. Dat gaf hen de meeste zekerheid over de kwaliteit van die grondstoffen. Want voor het aanschaffen daarvan waren zij dikwijls afhankelijk van jaarmarkten en reizende kooplieden die niet altijd de beste en meest betrouwbare koopwaar aanboden. In de apothekerstuin konden leerlingen onderricht krijgen in de botanie en dat was heel belangrijk, want in die tijd was minstens 80% van de verwerkte grondstoffen van plantaardige oorsprong. Porret had bij zijn apotheek in de Maarsmanssteeg ook een “Kabinet van Sonderlingheden ofte Rariteyten ende uytgelesen sinnelickheden”. Een verzameling die na zijn overlijden in 1627 werd geveild en waarvan de catalogus bewaard is gebleven¹⁴. Daarin zijn bijna 720 verschillende voorwerpen beschreven. In de 17de en 18de eeuw kwam het verzamelen van naturaliën veel voor, mede doordat men dikwijls verre reizen naar vreemde werelddelen ondernam. Dankzij relaties met hen, die met de schepen in het vaderland terugkeerden, kon een verzameling van de meest exotische rariteiten worden aangelegd. Naturaliënverzamelingen van de Amsterdamse apothekers Albertus Seba en Jan Jacobsz Swammerdam waren beroemd. Ook de collectie van Christiaan Porret was het aanzien zeker waard. Ze bevatte voorwerpen van Oostindische en Amerikaanse herkomst, wapens, mineralen, albums met tekeningen van vruchten, bloemen en kruiden. Rembrandt zou belangstelling voor deze verzameling gehad hebben. Er is een suggestieve

overeenkomst tussen voorwerpen die tijdens de veiling van de verzameling van Porret verkocht werden en de lijst van bezittingen van Rembrandt die dateert van 1656. Dit is een speculatie, maar het zou interessant zijn dit nader te onderzoeken.

CATALOGVS

oft

REGISTER

Van de

SONDERLING-HEDEN oft RARITEYTEN

Ende

WTGELESEN SINNELICKHEDEN

Van Indiaensche ende ander weheemsche Zet-Hooring/
Schelpen/ Eerd ende Zeegetuissen/ Mineralen/ ende oock t zcende
Gedierten; nuttgaders eenighe konstichlyck ghemaecte
han-wercken ende schilderijen/

Die CHRISTIAEN PORRETT, wijsen Apoteker/
in sijn CVNSTCAMER vergadert had.

Welcker ver-ooyning by wtroep openbaerlyck gheschieden sal tot
Leyden ten huysse van den selfden Porrett inde Maersmansstege/
daer de Dey Coninghen wistelen/ den 28. Maerch/ 1628.

GEDRVCT TOT LEYDEN,

By Jan Claesz. van Dorp/ inde vergulde Don/ Anno 1628.

RIJKS
MUSEUM

afb. 2. Titelpagina van de veilingcatalogus van de verzameling van Christiaan Porret, 1628.

Esaias Trelcatius (1591-1650)

Esaias Trelcatius was de zoon van Lucas Trelcatius (1542-1602). Deze was in Rijssel, Gent en Brussel predikant van de Waalse kerk geweest en vluchtte in 1585 van Antwerpen naar Leiden. Hier werd hij wederom predikant van de Waalse gemeente en bekleedde vanaf 1587 een leerstoel in de godgeleerdheid. Hij stierf in 1602 aan de pest. Zijn zoon Lucas Jr (1573-1607) volgde hem als hoogleraar op. Zijn jongste zoon Esaias, in 1591 te Leiden geboren, was ook bestemd voor een theologische opleiding. Ingeschreven aan de Leidse universiteit als student in de letteren (in 1607) en de filosofie (in 1611), bezocht hij van 1611 tot september 1612 het Waals College te Leiden.¹⁶ Hij had veel moeite met de Franse taal en twijfelde bovendien sterk of hij wel predikant wilde worden. Zijn studieresultaten waren slecht, zodat hij het advies kreeg de studie in de theologie te beëindigen. De synode van de Waalse kerk was nog steeds zeer erkentelijk voor wat "wijlen zijn vader en broer" voor de Waalse gemeente hadden gedaan en schonk Esaias het niet geringe bedrag van 43 ponden uit een legaat van Claude de Visque, teneinde hem de gelegenheid te geven iets nieuws te beginnen. Hij ging zeer waarschijnlijk in de leer bij een apotheker, want in 1617 is hij als apotheker gevestigd aan de Oude Rijn (gedeelte Burchtstreng).

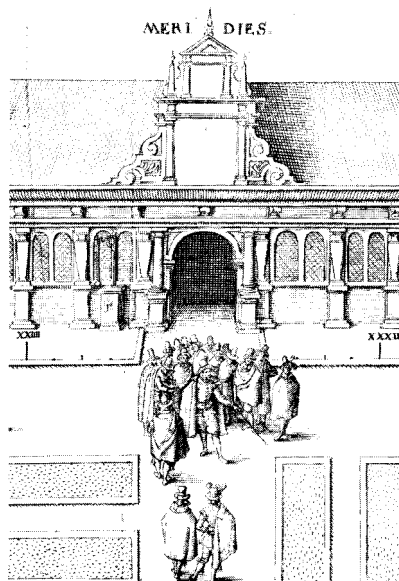
Volgens het Album Studiosorum woonden in de jaren 1617, 1618 en 1619 studenten in huis bij apotheker Trelcatius.¹⁷ In 1615 was Trelcatius in het huwelijk getreden met een Delfts meisje, Catharina Jans van der Burch.¹⁷ Hij bezat een apotheek en was bovendien geneesheer, want hij bezocht patiënten in de stad en behandelde hen, hoewel hij daarvoor niet universitair was opgeleid. Het is best mogelijk, dat hij permissie had om dit te doen. Een Leidse keur uit 1553 stond al toe, dat de geneeskundige praktijk mocht worden uitgeoefend door **degenen** die "bij gerechte van nyeus toegelaten ende gheadmitteerd zullen zijn", ondanks dat zij "gheen in eenighe gheapprobeerde universiteyt **doctoior** of **licentiaet** in **medicinen** **sijn**". Op een attest, waarin men ervaren genoeg bevonden werd om te **practiseren** in de geneeskunde kon vergunning worden verleend om in Leiden als "meester-medicijn" op te **treden**.¹⁸ Waarschijnlijk heeft Esaias Trelcatius deze toestemming gekregen, hoewel dit nog niet uit de archiefstukken is gebleken. Wel staat vast dat Trelcatius op 13 maart 1621 aan de Franeker universiteit tot "**doctor medicinae**" promoveerde.¹⁹ Sindsdien oefende hij in Leiden uitsluitend de medische praktijk uit en woonde aan de Breestraat. Hij werd benoemd tot stadsgeneesheer en, samen met de andere stadsmedicus werd hij op 8 november 1640 aangewezen tot "Bediening van het Collegium Practicum Medicum".²⁰ Dit Collegium was in 1636 ingesteld om de studenten gelegenheid te geven zich in de praktijk te **bekwa-**

men. Daartoe gaven twee hoogleraren in de geneeskunde klinisch onderwijs aan het ziekbed. Zij werden daarin bijgestaan door twee stadsdoktoren en een chirurgijn. Deze praktische lessen vonden plaats in het Caecilia-Gasthuis.

Esaias Trelcatius stierf op 24 januari 1650 en werd in de Leidse Pieterskerk begraven.”

De leertijd van Otto Sperling in Leiden

Op 15 mei 1619 begon in de apotheek van Esaias Trelcatius de leertijd van Otto Sperling. Hij vond zijn meester zeer vriendelijk, en deze had zich, omdat hij geen knecht had, erg op de komst van Sperling verheugd. Trelcatius gaf uitstekend onderwijs en de gesprekken over het apothekersvak tussen meester en leerling werden veelal in het Latijn gevoerd. Over Trelcatius' echtgenote was Sperling minder goed te spreken. “Zij is een boze adder, zelfs voor haar man en kleine dochtertje”, zo schrijft hij, “zij schepte er een kwaadaardig genoegen in mij op te dragen, de kakstoel van het kind in het water van de Rijn, die voor de huisdeur stroomde, uit te spoelen. Werk, dat toch door de dienstbode moet worden gedaan”. Maar zijn meester had niet de moed hier iets over te zeggen. In zijn werk had Sperling veel plezier en hij kreeg steeds meer kennis en vaardigheid van de praktijk.

afb. 3. Detail van de plattegrond van de Hortus uit de plantencatalogus van P. Pauw, 7601.

Wanneer hij even de tijd had, verdiepte hij zich in boeken over geneeskunde, die zijn vader hem had meegegeven. Hij vond het ook plezierig elke dag met een bootje naar de buiten de stad gelegen apothekerstuin van Trelcatius te gaan om daar de geneeskrachtige kruiden, die in recepten moesten worden verwerkt te gaan plukken. Hij kon de planten gemakkelijk herkennen en wist ook alle namen ervan, want hij had zich immers van jongs af aan verdiept in de botanie. Daarom had hij eigenlijk liever bij Porret willen werken, want die had een tuin met de zeldzaamste gewassen en, zo schrijft hij: “Porret was in Leiden de belangrijkste apotheker, een man met een grote ervaring op het gebied van de meest exotische naturalia en bovendien zeer welgesteld.” Sperling ging ook vaak naar de Academietuin, waar kruiden werden getoond door Everard Vorstius, de bestuurder van de “kruidhof”, die ook hoogleraar in de geneeskunde, natuurkunde en kruidkunde was. Helaas was Sperling maar zelden in de gelegenheid de “Medicorum Lectiones”, de colleges voor de medische studenten te volgen. In de apotheek was altijd veel werk en daar kwam bij, dat Trelcatius nog al eens weg was om zijn patiënten te bezoeken en hij liet dan alles over aan zijn leerling. Hij had wel gezien, dat Sperling veel werk kon verzetten en bovendien goed en betrouwbaar recepteerde.

Sperling beschrijft een merkwaardig voorval, dat hem bij het bereiden van een geneesmiddel overkwam: “Het gebeurde op een dag, dat ik een recept wilde maken, waarvan de grondstoffen eerst moesten worden fijngestampd en gezeefd. Daaronder was het geneesmiddel Coloquint, waarvan de werking mij toen geheel onbekend was. De volgende nacht verloor ik in mijn slaap veel bloed uit neus, oren en mond en ’s ochtends was mijn hoofdkussen helemaal met bloed besmeurd. Toen ik opstond, had ik pijn in mijn anus en op de pot verloor ik bloed. Ik vertelde mijn meester wat er met mij aan de hand was. Hij zei me, dat het van de Coloquint kwam die ik de vorige dag had gestampt, waardoor ik te veel van het fijne stof had ingeademd. Hij vertelde mij over de werking van de Coloquint, die de aderen opende en gaf me de raad voortaan bij het fijnmaken van deze grondstof verder van de vijzel te gaan staan en vooral met mijn neus niet te dicht erbij. Naderhand leerde ik van anderen, iets wat mijn meester niet wist, namelijk, dat men bij het fijnmaken van Coloquint altijd een leren zak voor de mond moet binden. De pijn aan mijn anus ging echter niet weg maar werd dagelijks erger, ik kon bijna niet meer staan of zitten en, hoewel ik mij schaamde erover te praten, werd ik wel gedwongen om het aan mijn meester te zeggen. Waarop hij mij antwoordde dat het Haemorrhoiden ofwel gulden aderen waren, die zich hadden geopend en hij gaf me een vloeistof die ik lauw moest aanbrengen op de pijnlijke plaats met een linnen doek. De pijnen verdwenen snel, maar de Haemorrhoiden bleven nog drie weken

lang vloeien, niet heel erg, maar toch verloor ik aan krachten. Nog jaren lang hebben altijd omstreeks dezelfde periode, de gulden aderen zich vanzelf geopend, zonder dat ik daarbij bijzonder veel pijn had. Na deze geschiedenis met de Coloquint kreeg ik weer plezier in mijn werk en ik trachtte steeds mijn kennis hierover te vergroten”.

Het recept met de Coloquint

Het relaas van de jonge apothekersleerling vraagt om een nadere toelichting. Men moet zich realiseren dat, toen Otto Sperling het apothekersvak leerde, het bereiden van geneesmiddelen zeer tijdrovend en arbeidsintensief was. Een recept, samengesteld uit 15 tot 30 verschillende bestanddelen was bepaald geen uitzondering. De benodigde grondstoffen moesten dikwijls van verre komen, hetgeen soms een probleem was, vandaar dat zo mogelijk, zelf gekweekte kruiden uit de eigen apothekerstuin kwamen. Sperling ging bijna dagelijks naar de tuin om kruiden te halen, die echter niet altijd meteen in de receptuur werden gebruikt. In het voorschriftenboek uit 1614, de “Leyds-Man der Medicynen”, worden in het gedeelte

afb. 4. Titelpagina van de *Leyds-Man der Medicynen*.

over de “Dagelyckse Apothekers-Wercken”, richtlijnen gegeven, welke maanden, dagen of zelfs uren van de dag het meest geschikt zijn om kruiden te oogsten, te drogen en te verwerken. Soms moesten vers geplukte gewassen meteen verwerkt worden, of anders dienden ze eerst zorgvuldig te worden gedroogd. Meestal moesten dan de materialen tot een zekere graad van fijnheid gebracht worden. Daarvoor werd een vijzel gebruikt en hierin werden de grondstoffen “gestampt” of “gestoten”. Een tijdrovende en zware arbeid, die meestal door de apothekersleerling werd verricht. Vijzels waren er in alle maten en de grote exemplaren stonden op een voetstuk van hout of steen. Bronzen en koperen vijzels met ijzeren stampers dienden voor de drogerijen, terwijl marmeren of stenen vijzels met houten stampers werden gebruikt voor verse bloemen, kruiden en wortels. Om het stuiven tegen te gaan hadden sommige vijzels een deksel, waarin een opening voor de stamper. Met behulp van voorschriftenboeken konden recepten die de doktoren voorschreven, worden bereid. Elke apotheker en geneesheer had zijn voorkeur voor een bepaald receptenboek of had eigen preparaten samengesteld.

Coloquintida.

afb. 5. De Cologuint, afgebeeld in het Cruydenboeck van Rembertus Dodonaeus.

Zo kon het dus gebeuren dat een bepaald medicament in de verschillende apotheken op een geheel andere manier werd klaargemaakt. Elke bereiding vereiste diverse handelingen, want behalve het fijnstampen der ingrediënten kon daar nog een heel scala van bewerkingen op volgen, zoals zeven, uitpersen, extraheren, smelten, sublimeren, koken en destilleren, waardoor het praktisch apothekersberoep meer een “kunst” was dan een “kunde”.

Daar grondstoffen veelal van elders kwamen, was het voor de apothekers moeilijk de kwaliteit ervan te beoordelen. Daarom voorzag het in 1,554 verschenen “Cruydenboeck” van Rembertus Dodonaeus (15 17- 1585) in een grote behoefte. Hierin werd voor het eerst een uitvoerige beschrijving gegeven van de eisen waaraan een “opregt simplex” moest voldoen, zoals herkomst, inzameling, bewaring, geur, smaak en kleur van de geneeskrachtige grondstof. Dat dit “Cruydenboeck” niet in het Latijn, maar in de “ghemeyne Neerduytsche tale” was geschreven, maakte het raadplegen ervan eenvoudig. Want hoewel apothekers en hun leerlingen Latijn moesten kennen, gaf dit in de praktijk wel eens problemen.

De verschijnselen die Sperling beschreef, ontstonden na het fijnstampen van de “Coloquint-appel”. Dit is de vrucht van de *Citrullus colocynthis*, behorende tot de Cucurbitaceae, de Komkommerachtigen en deze heeft een sterk laxerende werking. De vruchten hebben de grootte van een Oranjeappel en worden alleen rijp in warme streken als Zuid-Italië, Spanje, Griekenland en Syrië. Ze werden geplukt, geschild, gedroogd en verhandeld, ook naar de Nederlanden. Deze zeer bittere vrucht werd zelden als purgeermiddel gebruikt, omdat de ingewanden er ernstig beschadigd door konden worden. Munting” schrijft zelfs: “Alleenlijk de reuk daar van zomige menschen het Ligchaam opend, en der Vrouwen Maandstonden verwekt, Zoo geweldig is hare kracht”. Ook Dodonaeus” waarschuwt voor: “De seer gheweldighe suyvermakende ende van beneden afiaeghende oft purgerende kracht”.... “die verweckt seer sterckelijck tot camerganck ende treckt af taeye fluymen, geele cholerijcke vochticheyt, ende slijmachtighe stinckende vuylicheden ende somtyts oock bloet als zij te veel inghenomen wordt”. Deze gevaarlijke eigenschappen waren reeds lang bekend, vandaar, dat de Arabieren voor het in recepten verwerken van Coloquint al aanwijzingen geven om het risico te verkleinen. De Arabische medicus Mesue²⁴ stelde een preparaat samen waarin Coloquint met een slijm van *Tragacanth*, Arabische Gom en/of *Mastix* tot een deeg werd gemaakt, waaruit men platte koekjes, de zgn. “*Trochisci*” vormde, die werden gedroogd. Dit preparaat zou eeuwenlang in de voorschriftenboeken worden opgenomen als: “*Trochisci Alhandal D. Mesue*”. Ook Dodonaeus²⁵ vermeldt dit: “Tot dat merch van Coloquintida salmen nemen Gumme Tragachanti ende

Mastix ende die 't samen met Huenich vermenghen ende daer trochiscen af maken diemen in die medicijnen ghebruyccken sal". Hij verklaart de werking van de koekjes als volgt: "Om de Coloquintida eensdeels te beteren oft te temmen, dat sy den mensche niet schadelijck en valle, salmen haer sterckheydt bedwingen ende matigen, mits daer iets taeyes ende lijmachtighs by doende: want daer door wordt haer hinderlijcke ende eyghentheydt wat verduystert; ende midts dat sij wat haestelijcker door de darmen glijdt ende bijnae doorslibbert oft rasselijck doorvoert, daerom doet sy de selve min letsel, ende en quetst oft en schrabtse niet soo seer". De koekjes waren gemakkelijk in de receptuur te verwerken en het fijnmaken en zeven tot een poeder leverde weinig problemen op. Tóch was het soms nodig de Coloquint als zodanig te gebruiken, bijvoorbeeld in afkooksels voor clysmas. Om dan het gevaar van het fijnstampen te vermijden werd aangeraden": "Stampt dien in den Koperen Vyzel, besprengende zomtijds dezelve met zo veel druppelen versche Olie van zoete Amandelen, als noodig zy, om die zonder veel te stuiven, tot fijn Poeyer te brengen, en behoorelyk te siften". Maar eerst moest de Coloquintappel met een schaar heel klein worden geknipt.

Het is dus duidelijk dat toen Sperling Coloquint in de receptuur gebruikte, er voldoende informatie was over de gevaarlijke werking en de voorzorgen die men in de apotheek moest nemen om ernstige lichamelijke verschijnselen te voorkomen. Zowel het "Cruydeboek" van Dodonaeus, in nieuwe bewerking uitgegeven in 1618 en het "Dispensatorium" van Valerius Cordus, dat in 1546 te Neurenberg was verschenen en een in de Nederlanden veel gebruikt voorschriftenboek was, waarschuwden tegen het gevaar. In dit "Dispensatorium" kon men ook het recept van de "Trochisci Alhandal D. Mesue" vinden. Bovendien verscheen in Amsterdam in 1614 van het "Dispensatorium" een uitgave in de landstaal onder de titel "Leyds-Man der Medicynen". De ernstige bloedingen die Sperling kreeg, zouden niet zijn opgetreden als hij deze wetenschap had benut.

Hij beschrijft tevens, dat zijn "Haemorrhoides ofwel Gulden Aderen" zich hadden geopend. De "Gulde Ader" was de "speenader", in het Latijn "Haemorrhoids" genoemd, die als volgt wordt beschreven: "Is de binnenste kromme ader in de endeldarm, welkers takken door de konst, zowel als door de natuur dikwijls geopent worden". Bloedingen kunnen worden veroorzaakt door: "Alles wat de takken der bloedvaten kan doen uitzetten en met bloed opvullen, zoals eene te groote Laxitas of herhaalde purgation", en dit laatste veroorzaakte dus bloedingen bij Sperling: het drastisch werkende laxans Coloquint.

Toen zijn leertijd in de apotheek voorbij was, nam Sperling afscheid van zijn meester Trelcatius en verzocht zijn ouders of hij nog een jaar in Leiden mocht blijven om zich verder in de medische studie te bekwamen. Zijn verzoek werd ingewilligd, daar zijn onmiddellijke terugkeer naar Hamburg niet noodzakelijk was. Hij was genoodzaakt in Leiden elders onderdak te zoeken en kwam eerst in huis bij de boekdrukker Jacob Marci, later bij een kousenmaker. Hij begon ernst te maken met zijn medische studie, volgde colleges bij de hoogleraren Bontius, Heurnius, Vorstius en probeerde zoveel hij kon naar de Hortus te gaan. Vorstius, de bestuurder van deze plantentuin, waardeerde Sperlings' vlijt, belangstelling en kennis der kruiden en gaf hem toestemming te allen tijde de Hortus te bezoeken. Tegen betaling van een klein bedrag mocht Sperling planten verzamelen, die hij droogde voor zijn herbarium. Ook kon hij, zo vaak hij wilde studeren in de Bibliotheek van de universiteit.

De faculteit der geneeskunde telde in die jaren een viertal hoogleraren en het onderwijs was geheel gestoeld op de klassieke schrijvers als Hippocrates, Galenus en Dioscorides. De lessen waren voornamelijk theoretisch, hoewel de anatomie (in het Theatrum anatomicum) en de botanie (in de Hortus botanicus) voor een deel als aanschouwelijk onderwijs werden gegeven. Sperling had veel interesse voor de anatomie en hij trachtte altijd een plaats vooraan te bemachtigen om de secties goed te kunnen zien. Hij volgde tevens de anatomische lessen van Adrianus van Valckenburg, die een veel beter docent was dan Heurnius, maar helaas niet kon beschikken over lijken van mensen en daarom ontleedde hij honden- en kattencadavers. Daarnaast volgde Sperling voordrachten over filosofie, logica, rhetorica en fysica. Hij werkte dus hard, maar in de winter van 1620/'21 had hij gezondheidsmoeilijkheden. Hij kreeg pleuritis en bovendien een hardnekkige verstopping, waartegen herhaald toegediende clysmas niet hielpen. Daar ook inwendige purgeermiddelen geen succes hadden, adviseerde één van zijn studievrienden hem eens een pijp tabak te roken, wat goed zou zijn voor de gezondheid. Sperling deed dit en ging hierna hevig braken en purgeren. Hij voelde zich, zoals hij schrijft, daarna als herboren en beschouwde sindsdien tabak als een medicijn met wonderbaarlijke geneeskracht. Hij werd een regelmatig roker en, zo vermeldt hij: "door mijn onwetendheid werd dit heilzame gebruik bij mij tot een misbruik en een slechte gewoonte". Tabak", die in Europa aanvankelijk als geneesmiddel werd aangeprezen, kwam omstreeks 1600 in zwang als genotmiddel. Dit gebruik van tabak werd overgenomen van kolonisten en zeelieden. In 1622 verscheen te Leiden het werk van Dr Johannes Neander uit Bremen: "Tabaco-

logia". Hierin is een brief opgenomen, die de Delftse medicus Willem van der Meer aan Neander schreef over zijn ervaring met het roken van tabak. Als Leids student zag hij in 1590 Franse en Engelse studenten roken en toen hij dit ook probeerde was het hem buitengewoon slecht gekomen. Ook Sperling deed zo'n ervaring op, maar heeft daarna het genot ervan leren kennen.

In 1621 kregen de Leidse medische studenten nog geen klinisch onderwijs aan het ziekbed.“ Dat werd pas in 1636 mogelijk, door de instelling van het “Collegium Practico Medicum”. Toch heeft Otto Sperling die kans wel gehad door zijn goede relaties met Henricus Florentius, die in opdracht van de universiteit aan studenten praktische oefeningen in de anatomie gaf. Florentius was ook geneesheer van het gasthuis en Sperling mocht regelmatig met hem mee om de zieken daar te bezoeken. Hier leerde hij veel over ziekten en geneesmiddelen die men daartegen voorschreef, waarbij het hem vooral opviel, hoe groot het verschil was tussen theorie en praktijk. Tijdens Sperlings' studietijd werd de scheikunde niet gedoceerd. De “iatrochemie of chemiatrie”, het genezen van ziekten met chemische middelen was wel in opkomst, maar pas tijdens het professoraat van Franciscus de le Boë Sylvius, die in 1658 tot hoogleraar werd benoemd, zou deze stroming haar hoogtepunt bereiken. Sylvius heeft als eerste bij het medisch onderwijs ook de scheikunde betrokken, omdat hij een groot voorstander was van het iatrochemische systeem. Sperling begon zich al in 1621 te verdiepen in de chemie en hij zocht contact met Doctor Werckhorst. Deze had een laboratorium en hij onderwees Sperling in de nieuwe wetenschap. Sperling liet zelfs op zijn kamer een destilleeroven plaatsen, teneinde experimenten uit te voeren. Hij had in Leiden veel studievrienden, waaronder landgenoten, die evenals hijzelf een veelzijdige belangstelling hadden, ook buiten hun studievak. Dit gaf dikwijls aanleiding tot levendige en leerrijke disputen, die vaak werden geleid door geleerden als Everard Vorstius en **Heinricus Reinari.** Reinari had contact gezocht met Sperling omdat hij wist dat deze in het bezit was van een Galileïsche Thermoscoop, een instrument om de lichaamswarmte te meten. De lichaamstemperatuur was een belangrijk diagnostisch gegeven, omdat men daarnaast alleen de urine kon bekijken en de pols voelen om tot een diagnose te komen. Galileo Galilei (1564-1642) ontwierp dit instrument, dat weliswaar langzaam werkte en onnauwkeurig was, maar men zou hem in feite als de uitvinder van de thermometer kunnen beschouwen. Sperling en Reinari die goed bevriend waren discussiëerden veel over het werkingsprincipe van dit instrument.

Zoals gezegd, had Sperling ook veel belangstelling voor de anatomie en hij oefende zich op zijn kamer of met vrienden ergens buiten in het ontleden, zoals hij schrijft “in de tuin van mijn oude hospes”, misschien was

dat de apothekerstuin van Trelcatius. Hij kreeg steeds meer belangstelling voor de heilkunde en raakte bevriend met een Duitser, Matthias Berger, die woonde bij een chirurgijn-breukmeester, wiens patiënten zij mochten bezoeken.

Sperling zou niet lang meer in Leiden blijven. In het voorjaar van 1621 stuurde zijn vader hem geld om een tocht door de Zuidelijke Nederlanden te maken. In gezelschap van zijn landgenoot Mathias Levius, een juridisch student, bezocht hij Antwerpen, Mechelen, Lier, Leuven, Gent en Brugge. De twee studenten lieten geen gelegenheid voorbijgaan om kloosters, kerken, kastelen, botanische tuinen en bibliotheken te bezichtigen en het gelukte hen bovendien in contact te komen met bekende geleerden en kunstenaars. Zo ontmoetten zij in Antwerpen de rechtsgeleerde Hugo de Groot, die juist ontvlucht was uit Loevestein. Ook bezochten zij de beroemde schilder Rubens in zijn atelier.

Via Vlissingen, Middelburg, Dordrecht en Rotterdam kwam het tweetal weer in Leiden. Sperling begon toen voorbereidingen te treffen voor zijn terugreis naar Hamburg. Hij verlangde ernaar zijn ouders terug te zien. Na het afscheid van zijn vele vrienden, nam hij de trekschuit naar Amsterdam, waar hij nog de medicus-apotheker Outgaert Cluyt”” bezocht. De vriendschapsband die Cluyt en Sperling verbond is wellicht geboren uit hun gemeenschappelijke interesse voor de botanie. Daarna ging Sperling naar Enkhuizen, van waaruit de boot naar Hamburg vertrok. Voor hij aan boord ging, bezocht hij nog de stadsgeneesheer Bernardus Paludanus, om diens beroemde naturaliënkabinet te bewonderen. Drie dagen later zette hij voet aan wal in Hamburg, waar hij zijn ouders, broers en zusters in goede gezondheid aantrof. Vanzelfsprekend wilde zijn vader alles horen over de studietijd en de reis door Brabant, Vlaanderen en Zeeland. Otto heeft hem zijn aantekeningen, gedroogde kruiden en andere herinneringen laten zien. Zo zal vader Sperling er wel van overtuigd zijn geraakt dat de kosten aan de studie van zijn zoon besteed, niet voor niets waren geweest.

NOTEN

1. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Gl.k.Saml. 3094, 4°.
2. W. Wuttke, *Otto Sperlings Animadversiones in Scribonium et notas Johannes Rhodii*. (Tubingen 1974).
3. W.G. Brieger en J.W.S. Johnsons, *Otto Sperlings Studienjahre*. (Kopenhagen 1920).
4. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*. III, (Haarlem 1966) 744.
5. Lelden, Universiteitsbibl. Archief Senaat en Faculteit (ASF), Nr. 8, *Album Studiosorum* 18 juli 1619: "Otto Sperlingius, Hamburgensis, Stud. med. Ann. 18, apud Esaiam Trelcatius".
6. M. van Wije, "Leiden in het begin der 17e eeuw", *Leids Jaarboekje*, 20 (1925-1926) 17-26.
7. J.I.H. Mendels, "Holger Jacobaeus' reizen in Holland", *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde*, 82 (1938) 4333-4347.
8. D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574*. (Leiden 1986) 31,42 en 65.
9. P. van der Wielen, "Leiden en de Pharmacie", *Pharmaceutisch Weekblad*, 63 (1926) 73X-772.
10. H.A. Bosman-Jelgersma, "Dodoens en de farmacie", *Handel. v.d. Kon. Kring v. Oudheidk. Lett. en Kunst van Mechelen*. 89 (1986) 137-139.
11. J.C.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. (Nieuwkoop 1974) 1570-1630.
12. GAL, Kerkelijke Ondertrouw LdB. fol. 189vo. "Chr. Porreth geboren te Parijs trouwt op 30 december 1587 met Baeffgen Jacobsdr geb. te Leiden. Geass. François Raphelengius zijn neef en Frans Spierinck mede zijn cousin".
13. GAL, SA II inv. nr 5113 *Grachtenboek* 1583-1589. Hierin nr. XXXI: Die nieuwe Volmolen-graft.
14. E.W. Moes, "De Sondeding-heden oft rareyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaen Porret". *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 93-101.
15. Het in 1606 gestichte Waalse College was bedoeld om studenten in de theologie op te leiden tot Waals predikant, ten dienste van de kerken in deze gewesten. Het gebouw stond op de Groenhazengracht. G.H.M. Posthumus Meijes, *Geschiedenis van het Waalse College te Leiden (1606-1699)*. (Leiden 1975) 190 en bijlage XII.
16. Zoals in 1618: Leiden, Universiteitsbibl. Archief Senaat en faculteit (ASF), nr 8, *Album Studiosorum*. Op: 10 april Johannes a Steelant, Delphensis, Ann. 20. jur. apud Esaiam Trelcatius, apothecarium. 2 mei Philippus van den Brande, Zeelandus Flissinganus, Ann. 21, med. apud Esaias Trelcatius op de oude Rhijn.
17. GAL Huwelijken Waalse Kerk A 37 vo 15 augustus 1615: Esaias Trelcat native de Leyden & Catharina Jans van der Burch, native et demeurant Delft. Het paar trouwde te Delft op 30 augustus 1615. (GAD, Trouwb. nr 5).
18. A. Geyl, "Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs in Leiden in de 2e helft der 16e eeuw", *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde*, 55 (1911) 828.
19. Op dezelfde datum dat Trelcatius werd ingeschreven aan de Franeker Universiteit is hij gepromoveerd. Zie hiervoor: S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, (Franeker 1968) 66: 13 maart 1621: Esaias Trelcatius, Lugdunensis. Med. cand. Renuntiatius doctor medicinae in curia academica. Th.J. Meijer, *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, (Franeker 1972): 13 maart 1621: Esaias Trelcatius, Lugdunensis, med.
20. P.C. Molhuysen. *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. 11. (Den Haag 1916) 252: op 8 november 1640 zijn: "Tot de bedieninghe van 't Collegium Practicum Medicum by desen aengenomen ende gestelt Esaias Trelcatius ende Franciscus Gomar, doctores medici ordinarii van de stadt Leyden".
21. GAL Begraafboek: Dr Esayas Trelcatius, 24 januari 1650, Breestraat.
22. Abraham Munting, *Naauwkeurige beschrijving der Aardgewassen*, III, (Leyden/Utrecht 1696) 501.
23. Rembertus Dodonaeus, *Cruydeboek*, (Antwerpen 1554) 417.
24. L.J. Vandewiele, *De Grabadın van Pseudo-Mesues*, (Gent 1962) 212.
25. Rembertus Dodonaeus, *Cruydeboek*, (Antwerpen 1644) 624a.

26. Robert de Farvaques, *Medicina Pharmaceutica*, (Leiden 1741), 11, 75. Het fijnstampen van Coloquint met behulp van amandelolie of andere oliën, zoals rozenolie, wordt al in vroeg 17e eeuwse receptenboeken vermeld.
27. M.N. Chomel, *Algemeen Huishoudelijk-, natuur-, zedekundig; en konst-woordenboek*. 1, (Leyden/ Leeuwarden 1778) 960.
28. J.A.J. Barge, "Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit in de 18e eeuw". *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde.*, 78 (1934)47-68.
29. H.K. Roessingh, *Inlandse tabak*. (Zutphen 1976) 60.
30. J.A.J. Barge, "Het Collegium Medico-Practicum in het voormalige Caecilia-Gasthuis". *Leids Jaarboekje*. 29 (1936-1937)49-58.
31. Posthumus, *Waals College*, 160 en 191. Henricus Renerius (1593-1639) verbleef te Leiden in het Waals College van september 1616 tot maart 1621. Wilde uiteindelijk niet in Waalse dienst. Studeerde in 1625 medicijnen en werd tenslotte hoogleraar in de filosofie te Utrecht. Hij was daar een Cartesiaan van het eerste uur door zijn persoonlijke vriendschap met René Descartes, wiens ideeën hij uitdroeg.
32. H.A. Bosman-Jelgersma, "Augerius Clutius (157X-1636) apotheker, botanicus en geneeskundige" *Pharmac. Tijdschr. v. België*, 59 (1982)167-175. Outgaert Cluyt was een zoon van de Delftse apotheker Dirck Cluyt, die in 1594 door curatoren der Leidse universiteit was beroepen als prefect van de aan te leggen Hortus botanicus. Outgaert heeft de kennis der botanie bij zijn vader opgedaan.

Algemeen

Voor gegevens betreffende de in dit artikel genoemde Leidse hoogleraren en docenten raadplege men het *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae*, MDLXXV-MCMXL. (Leiden 1041).

HET BELEID TEN AANZIEN VAN BEDELAARS, PASSANTEN EN IMMIGRANTEN TE LEIDEN, 1700-1795

door

G.P.M. Pot

Onderzoek naar de Leidse sociale zorg in de periode 1700-1795 heeft aangetoond dat bedelarij in deze tijd een niet onaanzienlijk probleem vormde.' Ook diverse verordeningen, uitgevaardigd door de Staten-Generaal en de Staten van Holland en West-Friesland, wijzen in die richting. Een resolutie van de Staten-Generaal uit 1725 schrijft voor dat, wanneer een dorp belaagd werd door bedelaars, men de klok zou moeten luiden en dat alle mannen boven de 13 jaren gewapend moesten verschijnen om de snoodaards te verdrijven." Naburige dorpen waren verplicht hulp te verlenen. Wat betreft het oppakken van bedelaars bestond er zelfs een conventie tussen Gelderland en Holland uit 1709." De resoluties en plakkaten op gewestelijk en bovengewestelijk niveau tegen de bedelarij zijn allemaal echter weinig concreet en vooral op het platteland gericht. De steden werden geacht zelf raad te weten met de bedelarij. De enige verplichting was dat men dit probleem inderdaad aanpakte.

Naar de bedelarij, en in het bijzonder naar het beleid ten aanzien hiervan in Leiden, is nooit onderzoek gedaan. Welke behandeling stond de mensen te wachten die, door armoede gedwongen en door de vermeende mogelijkheden van de stad gelokt, in deze stad hun geluk beproefden? Alvorens op deze vraag in te gaan, volgt er eerst een korte schets van het beleid ten aanzien van de bedelarij in de eeuwen voorafgaand aan de achttiende.

Het beleid vóór 1700

Al in de dertiende eeuw was het streven erop gericht de aalmoezen, ook die van de particulieren, ten goede te laten komen aan diegenen die ze het meest verdienden. Dit blijkt het best uit de onafgebroken en steeds krachtiger wordende bestrijding van de bedelarij. Al in de keurboeken van 1397 en 1406 vindt men twee keuren **hierover**.⁴ Bedelen was alleen toegestaan rond de kerk of het kerkhof en dan nog alleen met toestemming van de schout. Bedelen langs de huizen of op straat was geheel verboden op een

afb. 1. De melaatse met de lazarusklep. Ets door P. Kikkert, ca. 1798. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

boete van tien pond.

De oudste strafbepalingen ten aanzien van bedelarij waren voornamelijk gericht tegen de inwoners van Leiden. In de loop van de vijftiende eeuw werd het echter steeds noodzakelijker de stad tegen een grote toevloed van vreemde beroepsbedelaars te beschermen.” In de zestiende eeuw werden de verordeningen ten aanzien van bedelarij steeds weer verscherpt. Ook het fameuze armenrapport van 1577, dat de eerste stedelijke bepaling voor de Huiszittenarmen uitvaardigde, stelde dat de aalmoezen niet aan onwaardigen verspild mochten worden. Luiheid en verkwisting werden als oorzaak van bedelarij aangeduid. Men stelde: “Dit volkje trouwt maar steeds onder elkaar, krijgt kinderen, voedt die in de eigen zonden op en vergroot zo gedurig het aantal bedelaars”. Het verbood dan ook alle bedelaars hun activiteiten te ontplooiën op straffe van geseling. Een belangrijk punt van het rapport, werkverschaffing aan bedelaars, werd echter niet ten uitvoer gebracht. Opmerkelijk is dat men diegenen die de bedelaars aalmoezen gaven, ook begon te straffen. Tegenover deze verscherping ontstond er in de tweede helft van de zestiende eeuw een vergunningstelsel voor bepaalde groepen bedelaars. In 1595 hadden respectievelijk 24 minder-validen, 44 validen en 47 ambachtsjongens een bedelvergunning.⁷ In 1596 werd dit stelsel alweer herroepen.

In de zeventiende eeuw werden de keuren en verordeningen tegen de bedelarij voortdurend vernieuwd en uitgebreid. Ze hadden blijkbaar weinig resultaat. Nieuw was de regeling uit 1636 betreffende de bijstand van niet-Leidse armen die langer dan een jaar in de stad hadden gewoond. Alleen diegenen, die blijk hadden gegeven van arbeidszin en zich niet “tot het bedelen ende vagabonderen begevende” hadden, kwamen in aanmerking voor ondersteuning.”

Leiden in de achttiende eeuw

De achttiende eeuw was voor de Sleutelstad vooral een periode van economische en demografische achteruitgang. De recessie in de textielindustrie, al ingezet in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zette in de achttiende eeuw pas goed door. Tussen 1700 en 1795 daalde de produktie met niet minder dan 43.500 stuks of 51%, voorzover de industrie in neringen was georganiseerd.” In de periode 1720-1770 daalde het aantal getouwen met maar liefst 450.

Gemiddeld werkten per getouw vijftien personen, zodat meer dan vierduizend arbeiders werkloos raakten.” Het enorme effect van deze achteruitgang wordt pas duidelijk, wanneer we deze relateren aan het belang van de textielindustrie voor de Leidse beroepsbevolking. In 1749 werkte in

totaal 71,2% van deze categorie in de textielnijverheid, **dat** wil zeggen 6561 mensen.”

Naast dit probleem van werkloosheid was er nog een constante stijging van de kosten van levensonderhoud gedurende de gehele achttiende eeuw, maar met name na 1770. De index hiervan bedroeg in 1700 nog 198, in 1705 maar liefst 281.¹² Dit alles leidde tot een vermindering van het reële inkomen van textielarbeiders en andere categorieën werknemers. We dienen ons hierbij wel te realiseren dat vrouwen en kinderen in de achttiende eeuw ook bijdroegen aan de gezinsinkomens. Hun aandeel was echter beperkt en daalde onder invloed van de economische recessie.’

Mensen, die door armoede getroffen werden, konden verschillende dingen doen. Allereerst konden zij emigreren naar een andere stad, streek of ander land. Davids, die de Leidse migratiebewegingen heeft onderzocht, stelt dat de dalende werkgelegenheid en het dalende reële inkomen een aanzet tot migratie vormden.” De sociale zorg, in elk geval het Huiszittenhuis, kon de toenemende financiële lasten niet of nauwelijks meer dragen. Voorstellen om de sociale zorg per gezindte te organiseren, werden pas laat gerealiseerd. Tot 1737 bedeelde het Huiszittenhuis vrijwel alle armen. De aanzet tot migratie zorgde, tezamen met een vrijwel continue daling van de immigratie en een voortdurend sterfteoverschot, voor een daling van het bevolkingsaantal tot omstreeks 1764.” In de jaren daarna trad een stabilisering op. Tussen 1700 en 1795 daalde de bevolkingsomvang van 56.250 tot 30.955.”

Men kon ook in Leiden blijven en op basis van ondersteuning door de instellingen van sociale zorg een leven proberen te leiden. In 1749 bedroeg deze groep mensen 13,8% van de totale Leidse bevolking.¹⁷ In de stad ontstond, naast het al eerder genoemde Huiszittenhuis, een uitgebreide reeks instellingen die zich het lot van allerlei behoeftigen aantrok. Dat de reële steun, dat wil zeggen hetgeen men per persoon ontving daalde, lijkt plausibel. Een citaat uit 1770 stelt: “De arme lieden zullen geheel van gebrek moeten sterven”.^{*} Dit ondanks reorganisatie van de sociale zorg en de achteruitgang van de bevolkingsomvang.

Tenslotte was er nog de mogelijkheid te gaan bedelen. Ondanks de massale verarming was er ook in Leiden blijkbaar nog een aantal mensen dat, ondanks de verordeningen tegen de bedelarij, haar armzalige medeburgers een aalmoes toestopte. De bedelaars zijn te verdelen in twee categorieën. De ene werd gevormd door de autochtone Leidenaars die, hetzij full-time, hetzij als aanvulling op hun onderstand door de sociale zorg, bedelden. De andere bevatte lieden die van het platteland naar de stad kwamen om van de daar aanwezige voorzieningen en welvaart te profiteren. Dat hoopte deze althans.

Het vaststellen van de omvang van het aantal bedelaars behoort helaas niet tot de mogelijkheden van het historisch onderzoek. In tegenstelling tot de armen en de officiële immigranten onttrokken de bedelaars zich aan registratie. De keuren en verordeningen tegen bedelarij vormen vrijwel ons enige houvast ten aanzien van de mate waarin deze als een maatschappelijk probleem werd ervaren. Toch dienen zelfs bij deze bron vraagtekens geplaatst te worden. Het verbod tegen de bedelarij uit 1765 stelt bijvoorbeeld dat men, vanwege het succes van het verbod uit 1764, tot opnieuw uitvaardigen besloten had.²¹ Dit lijkt ongerijmd. Waarom een nieuwe uitvaardiging als de oude zo prima voldoet? Het is daarom de vraag of de keuren en verordeningen wel zo goed de visie van de tijdgenoot en de werkelijke situatie weergeven. Zij dienen met de nodige reserve bekeken te worden en zo mogelijk gecombineerd te worden met andere bronnen.

Het beleid

Niet iedereen kon zich zonder meer blijvend vestigen in het achttiende-eeuwse Leiden. Om hiervoor toestemming te krijgen moest men beschikken over een zogenaamde Acte van Cautie of Acte van Indemniteit. Op aandrang van vele steden was namelijk door de Staten van Holland bij resolutie van 22 januari 1682 bepaald dat elke plaats zijn eigen armen moest onderhouden.²² Door middel van de Acten van Cautie beloofde de vorige woonplaats van de immigrant zich garant te stellen in geval deze in zijn nieuwe woonstede tot armoede zou vervallen. Toch bleken veel mensen zich heimelijk, zonder de vereiste acten, in de stad te vestigen. In de urbane massa vielen ze nauwelijks op.

De informele sociale controle in de buurten was namelijk verminderd. Le Francq van Berkhey noemde als oorzaak dat “die oude uitmuntende Broederlijke gezelligheid en gemeenzaamheid, van dien minzaamen Burgerlijken ommevang” teloor was gegaan door armoede en werkloosheid die liefdeloosheid en gemelijkheid tussen rijk en arm bracht.²³ Bovendien kregen deze stedelijke indelingen in toenemende mate een puur administratief karakter. Tenslotte stond door de achteruitgang van het bevolkingsaantal een groot aantal huizen leeg. In 1749 bedroeg dit aantal 4,1% van het totale perceelsbestand.²⁴

Voor het beleid tegen het inkomen van bedelaars werden verschillende argumenten aangevoerd. Allereerst zou het aantal armen toenemen. Belangrijker was echter dat de bedelaars gelden zouden opslokken die eigenlijk voor de “opregte” armen waren bedoeld.²⁵ Deze groep mensen was wel bereid middels arbeid aan de kost te komen, maar werd de dupe van de economische recessie. Een ander argument was dat de stedelijke orde

verstoord zou worden. Bedelende mensen waren lastig voor de burgerij, die toch al de armen zo rijkelijk bedeelde. Bovendien werden “ongeregeltheeden of dieverijen... als gemeenlijk door die geringe, en vreemde gemeene rijsgigers **geperpetreerd**”.²⁴ Tenslotte had de burgerij, al dan niet onder invloed van Franse ontwikkelingen, in de tweede helft van de achttiende eeuw een “sociale angst” voor de lagere strata van de bevolking.²⁵ In het eerder genoemde terugdringen van het sociale aspect van de buurten kan men een bij de overheid levende angst zien dat de buurten weleens de bedding en voedingsbodem voor opstandigheid zouden kunnen vormen.“ Zeker in de decennia na 1750 was de vrees voor oproeren bij de regenten aanwezig.

Ten gevolge van deze argumenten werden bedelaars, passanten en immigranten qua beleid in principe gelijkgesteld. Zij vormden een last en een gevaar en moesten daarom zowel gecontroleerd als gereguleerd worden.

Op basis van de keur uit 1716 die gedurende de gehele achttiende eeuw de grondslag voor het beleid vormde, was de situatie in **concreto** als volgt.²⁷ Voor zowel vreemde bedelaars als Leidse armen was het verboden te bedelen. Zonder toestemming van de passantmeester had niemand toegang tot de beiaarden, speciale gastverblijven voor zeer korte tijd. Had men toestemming verkregen, dan mocht men slechts een nacht blijven. Het was verder aan alle inwoners van de stad verboden bedelaars te ontvangen, te huisvesten, bedden of andere meubels te lenen of hun op enige andere wijze steun te verlenen. Zelfs bedelende vrouwen die bijna moesten bevallen, mochten door niemand, zelfs niet door de aalmoezeniers of het speciaal voor arme zwangere vrouwen opgerichte College van **Vrouwenkraammoe- ders**, geholpen worden. Dit was in het bijzonder van toepassing op diegenen die niet getrouwd waren. Substituut-schouten en dienders moesten nauw toezicht houden op bedelaars, zangers en **omlopers** met nieuwe liedjes en hen van de bruggen en straten oppakken. Tenslotte moesten de heren en raden van de buurten zich door hun knechten laten informeren over personen **en/of** gezinnen die zich in hun buurt zonder Acte van Cautie hadden geïnstalleerd. De heren moesten illegale inwoners melden aan de Huiszittenhuis-aalmoezenier van hun kwartier. Deze kon vervolgens actie ondernemen.

Veranderingen na 1776

Toch bleek het systeem, zoals dit in het voorgaande is geschetst, niet naar wens te functioneren. Men besloot dan ook in de loop van de tijd een aantal dingen te veranderen. Een eerste verandering in 1724 betrof de gang van

zaken in de buurten. In plaats van de heren en raden van de buurten, moesten de knechten voortaan illegale inwoners melden. Zij moesten deze informatie voortaan doorgeven aan de substituut-schouten in plaats van aan de aalmoezeniers. Dit, omdat de heren “met sware occupatie belast zijn, waer door veeltijds orders versuymt worden”.²⁸ Bovendien konden de substituut-schouten, in tegenstelling tot de aalmoezeniers, direct politionele actie ondernemen.

De knechten bleken het kennelijk met de invulling van hun taak niet zo nauw te nemen. In een volgende bepaling werd namelijk voorgesteld het salaris van de knechten te verhogen om hen ertoe te brengen inderdaad hun wekelijkse “omwegangen” te doen.²⁹ Het Gerecht kon deze verhoging gemakkelijk verordonneren, aangezien de knechten betaald werden uit de kassen van de buurten. Tenslotte werd er op 23 juli 1736 een commissie, bestaande uit een burgemeester en twee schepenen, belast met de controle op de naleving van de verordeningen op de buurten.³⁰ Deze commissie moest elke donderdagmorgen van negen tot half elf een ronde door de buurten maken en bij misstanden de verantwoordelijke personen om uitleg vragen.

Een andere belangrijke verandering in 1745 betrof de vaantjeshouders, tabak- en brandewijnverkopers.³¹ Het gebeurde steeds vaker dat, ondanks het verbod op logies aan bedelaars, door deze lieden als bijverdienste toch onderdak werd verschaft aan vreemdelingen. Deze illegale logementen huisvestten “alleenlijk gemene en geringe passaties welke zig altijd als dan in zodanige herbergen welke binnen deze stad overal verspreid zijn, kunnen ophouden sonder ontdekt te kunnen worden”.³² Zij dienden slechts tot schuilplaatsen voor “qualijk geintentioneerden”. Men besloot dan ook buiten en behalve de legale herbergen en logementen voor fatsoenlijke lieden en de wat mindere verblijfhuizen voor “gemeene reysende lieden” geen herbergen meer toe te staan. De herbergen en logementen met vergunning waren onderworpen aan strikte reglementering en een voortdurende controle door de dienaren van de schout.

Arrestatie, veroordeling en straf

In de eerste helft van de achttiende eeuw valt er een direkt verband te constateren tussen het uitvaardigen van een verordening tegen bedelarij en het aantal vonnissen, met name in de jaren 1716, 1724, 1737, 1741 en 1764. Vooral na de eerste keur zien we een relatief grote toeneming van het aantal veroordelingen.³³ In de tweede helft van de eeuw is genoemd verband veel minder aanwezig. Dit valt misschien te verklaren door het stijgend gebruik na 1750 van het zogenaamde “uitgeleyden”, waarover later meer. In de

jaren na de uitvaardigingen ebde het effect hiervan langzaam weg.

Wat betreft het aantal gearresteerde bedelaars in de periode 1700-1795 beschikken we slechts over een enkele bron.“” Deze bevat gegevens over het tijdvak 1722-1771. In totaal werden hierin door David van Pannen, Dirk Strikken en Hendrik van Haren 116 bedelaars opgepakt. Naast de namen van de arrestanten verschaft deze bron ons nog meer interessante informatie. Tot 1735 kregen de bedelaars vaak schenkingen in geld. Vermoedelijk dienen we dit gebruik als een premie voor weggaan en -blijven van de zijde van de stad te interpreteren. Men kreeg 6 stuivers per persoon. Na 1735 werd echter met deze donaties gestopt. In plaats daarvan werden, vooral na 1760, bedelaars gewoon de stad uitgegooid of, in fraaie taal, “uitgeleyd”. Het Gerecht had hiertoe al in 1699 besloten. Alle in de stad rondlopende bedelaars die aan de burgerij om aalmoezen vroegen, moesten door de dienders buiten de stad worden gezet. Alleen als zij konden aantonen dat zij gedurende een jaar en zes weken hun vaste woonplaats binnen Leiden hadden gehad, mochten deze mensen blijven.³⁵ Voor iedere uit de stad gezette bedelaar kregen de dienaren met zwaarden, zoals de officiële titel van de dienders luidde, een schelling.“” Opmerkelijk is het grote aantal buitenlanders onder de arrestanten. In ieder geval 46 mensen waren uit het buiten-

afb. 2 en 3. Bedelaarsfamilies. Pentekeningen door J.L. Cornet, midden 19de eeuw. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

land afkomstig, waaronder Duitsland, Frankrijk, Spanje, Zwitserland, Italië, Zweden en zelfs Polen. De groep van 116 bestond uit 34 vrouwen, 6 kinderen en 76 mannen.

Over de bestraffing van bedelaars zijn heel wat meer gegevens beschikbaar. De criminele vonnisboeken leveren een reeks vonnissen over de gehele achttiende eeuw.³⁷ In totaal werden er in deze periode 233 mensen wegens bedelarij veroordeeld. Hieronder waren 47 vrouwen. De herkomst van de veroordeelden wordt in deze bron helaas niet of nauwelijks vermeld. Een interessant resultaat krijgen we, als we de jaren met arrestatiegegevens (A) combineren met de aantallen veroordelingen (V) in diezelfde jaren.

TABEL 1

jaar	A	V	Jaar	A	V	Jaar	A	V	Jaar	A	V
1722	1	4	1729	4	1	1740	6	0	1764	1	9
1723	9	12	1730	1	0	1741	9	4	1765	1	1
1724	13	13	1732	4	3	1742	5	3	1770	1	2
1725	2	7	1733	3	1	1744	2	0	1771	1	0
1726	7	0	1734	3	0	1745	2	0			
1727	8	0	1735	17	0	1760	11	0			
1728	3	1	1739	1	0	1763	1	0			

Het belangrijkste gegeven uit bovenstaande tabel is, dat in 18 van de 25 jaren het aantal veroordelingen achterbleef bij het aantal arrestaties. Dit zou natuurlijk veroorzaakt kunnen zijn door het feit dat gearresteerde bedelaars in veel gevallen in een volgend jaar na hun arrestatie veroordeeld werden. Ook al staan sommige arrestanten bij veroordelingen in een volgend jaar, dan is er nog het argument van een reeks van 1726 tot 1764 waarin meer arrestaties dan veroordelingen zijn. Vanzelfsprekend geldt dit alleen voor de jaren waarvoor arrestatiegegevens voorhanden zijn. Dat deze gegevens qua absolute aantallen niet volledig zijn, is een ander belangrijk gegeven uit genoemde tabel. De jaren 1722, 1723, 1764 en 1770 waarin het aantal veroordelingen groter is dan het aantal arrestaties, vormen hiervoor het argument. Zij geven aan dat het waarschijnlijk is dat in veel gevallen het aantal arrestanten bij volledigheid zal stijgen, zodat de eerder geconstateerde discrepantie tussen de variabelen (A) en (V) nog groter wordt.

De vraag is waarom deze discrepantie aanwezig is. Allereerst is dat volgens mij een gevolg van het te kleine politionele apparaat. Binnen de poorten waren er enkele substituut-schouten en vier dienders** die toezicht moesten uitoefenen op de criminaliteit in zijn algemeenheid. Ook het arresteren van bedelaars behoorde expliciet tot hun taak.” De Binnenwacht,

bestaande uit soldaten in stedelijke dienst, was er vooral voor de bewaking van de poorten.⁴⁰ Zij deed wel rondes door de stad gedurende de nachten, maar arresteerde volgens mij geen of nauwelijks bedelaars. Als gevolg hiervan bleef het aantal gearresteerde bedelaars klein.

Bij de bestrijding van de misdaad moesten uiteraard prioriteiten gesteld worden. Het ligt voor de hand dat moordenaars en verkrachters een hogere prioriteit hadden dan bedelaars, die weliswaar lastig waren, maar geen direct gevaar voor de stedelijke bevolking vormden. Bovendien had men in Leiden alleen het Gravensteen als gevangenis zodat ook gebrek aan cellen een mogelijk probleem kan hebben gevormd. Zelfs al zaten er meerdere mensen in een cel.

Tenslotte was de bewijslast voor een veroordeling wegens bedelarij in een aantal gevallen een moeilijke zaak. Een resolutie tegen het omlopen van Joden uit 1733 spreekt wat dit probleem betreft duidelijke taal.⁴¹ Er bleken veel activiteiten te worden ontplooid "waar van het regtelijk bewijs gemeenlijk duyster, ende niet genoegzaam ter correctie voorkomt, gepractiseert door een groot getal behoeftige en arglistige personen van de Joodse natie". Joden mochten zich voortaan zonder attestatie van goed gedrag van hun laatste woonplaats niet meer in Leiden vestigen en zelfs niet meer handelen. Van Zegveld constateert tussen 1733 en 1737 een toename van het aantal Joden in Leiden met 44 personen.⁴³ Deze snelle stijging in vier jaren leidde tot de resolutie van 9 juli 1737, waarin onder andere iedere nieuwe vestiging van Joden in Leiden verboden werd.⁴⁴

afb. 4 Resolutie tegen het omlopen van de Joden, 1733. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

Genoemde maatregelen schijnen een onderdeel geweest te zijn van algemene wetten ten aanzien van vreemdelingen en waren niet speciaal tegen Joden gericht. Men stelde dat: "Daer men in de contracten en andere regtelijke handelingen, geen andere regt heeft voor een Joodt als voor een Christen..."⁴⁷ De resolutie van 1737 vond men dan ook "wat sterk uyt de pen gevallen".⁴⁸ De verordening dat er niet meer Joden in de stad mochten bijkomen, als deel van een algemeen verbod tegen het inkomen van vreemdelingen, bleef echter gehandhaafd. Zij had weinig resultaat. Het aantal joodse inwoners steeg in de periode 1745-1764 met dertig personen.⁴⁹

Concluderend lijkt het mij waarschijnlijk dat in veel gevallen de gearresteerde bedelaars de stad werden uitgezet zonder zelfs de door de keuren voorgeschreven gevangenisstraf te hebben uitgezeten. Deze handelswijze had weer tot gevolg dat de wetgeving niet functioneerde, wat wel blijkt uit het telkens weer uitvaardigen van verordeningen.⁵⁰

De bestraffing dienen we vanuit verschillende invalshoeken te bekijken. Er was aan de ene kant de straf die volgens de letter der wetgeving zou moeten worden opgelegd. Aan de andere kant dienen we te controleren of er inderdaad rechtgesproken werd zoals de wetgeving voorschreef. De keur van 1716 maakte qua bestraffing een onderscheid tussen autochtone en vreemde bedelaars.⁵¹ Zij dienden respectievelijk vier dagen gevangenisstraf en verlies van onderstand en vier weken gevangenisstraf opgelegd te krijgen. Gedurende deze tijd moest vaak verplicht arbeid worden verricht. Latere bepalingen hanteerden geen onderscheid meer tussen deze twee categorieën.

De verordeningen geven ook steeds minder hechtenis te zien. In 1741 werd er nog maar veertien dagen Gravensteen voorgeschreven, in 1764 nog maar acht, terwijl de keur van 1795 helemaal geen detentie meer voorschreef bij een eerste veroordeling wegens bedelarij.⁵² Men diende de bedelaars bij een eerste overtreding slechts de stad uit te zetten. Hier tegenover was er vanaf 1741 ten aanzien van tweede of nog meer veroordelingen steeds een bepaling die veel ruimte aan de Justitie gaf om "naar exigentie van zaken" te straffen. Ook steun aan bedelaars zou volgens de wet bestraft moeten worden. Bij de eerste keer een boete van 6 gulden en bij herhaling een arbitraire straf of zelfs verplicht onderhoud van de bij de overtreding betrokken bedelaars.⁵³

Over de bestraffing in de praktijk kunnen we erg kort zijn. Evenals in de Middeleeuwen was er in de achttiende eeuw geen uniforme strafmaat tegen bedelarij.⁵⁴ Deze was afhankelijk van diverse factoren zoals andere en eerdere vergrijpen en de opstelling en het gedrag van de boosdoener. Wel valt te constateren dat men in de loop van de eeuw vaker tot verbanning besloot. Vooral vreemde bedelaars waren hiervan de dupe. Zij werden

in het algemeen onevenredig zwaar gestraft vergeleken met Leidse collega's. Vonnissen van mensen die bedelaars hielpen, zijn door mij niet gevonden.

Werkverschaffing

Al in de zeventiende eeuw bestond er in Leiden een werkhuis. Het was gevestigd in het Gravensteen en diende om deliquenten op een "nuttige" wijze hun straftijd te laten doorbrengen. Zij hielden zich onder andere bezig met het raspen van brasiliënhout.⁵⁴

In de tweede helft van de achttiende eeuw gingen, mede onder invloed van de Verlichting, steeds meer stemmen op om via werkverschaffing, het scheppen van werkgelegenheid en vooral door een pedagogische aanpak tot een actieve benadering van de problemen armoede en bedelarij te komen.⁵⁴ Het inzicht brak door dat het een algemeen belang was de verpauperde volksmassa een menswaardig bestaan te geven. Ook in Leiden leefde dit idee. In een memorie uit 1763 bepleitte de president-burgemeester het oprichten van een werkhuis voor bedelaars en luie **armen**.⁵⁵

Pas in 1796 werd in deze stad het Werkhuis opgericht:⁵⁶ "Deze stedelijke instelling moest heilzaam voor de werklozen en noodlijdenden zijn en tevens ter beteugeling van luyards dienen. Plaats van handeling was een gedeelte van het Oude Mannen en -Vrouwenhuis aan de Middelweg/Koppenhinksteeg. De armbezorgers verschaften de subjecten, aanvankelijk 36 mensen. Deze hielden zich bezig met spinnen, breien en de fabricage van verschillende weefsels. Er was geen sprake van detentie. Eten en slapen werd door de hier werkzame mensen gewoon thuis gedaan.

De regenten van het Werkhuis wilden het bedrijfsleven geen concurrentie aandoen. Zij zouden niemand aannemen die bij een Leidse fabrikateur werk kon krijgen. Notulen vermelden: "Wij bedoelen alleen luyards en Beedelaars aan werk te helpen, en de straaten van dat schuim te zuiveren".⁵⁷ De introductie van het Werkhuis betekende voor het beleid tegen de bedelarij een nieuw begin. De komst van de Fransen bracht een andere mentaliteit ten aanzien van sociale zorg en bedelarij. Deze valt echter buiten het kader van dit onderzoek.

NOTEN

N.B.: de SA nummers waarnaar verwezen wordt zijn nieuwe nummers, zie noot 30.

1. Dit onderzoek werd tijdens het schrijven van dit artikel gedaan in het kader van de doctoraalscriptie van de auteur. Deze scriptie betreft de Leidse armoede en armenzorg in de achttiende eeuw.
2. *Groot Placaet-Boek* door **Cau**, deel 6 ('s-Gravenhage 1746), 551.
3. Ibidem, deel 5, 701.
4. *Hamaker keurboeken*, 45, 91.
5. C. Ligtenberg, De *armezorg te Leiden tot einde 76e eeuw*, ('s-Gravenhage 1908), 287.
6. Ibidem, 300.
7. SA II, inv. nr. 6301, 6303, 6305.
8. SA II, inv. nr. 6306.
9. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Lakenindustrie, II de nieuwe tijd*, derde deel, 1096.
10. Ibidem, 1101.
11. H.A. Diederiks in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning, sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, (Hilversum 1985), 49, tabel 3.7.
12. Posthumus, *Lakenindustrie*, 1089. (index 100=1580-1584)
13. H.A. Diederiks in: *Armoede en sociale spanning*, 47, 51.
14. C.A. Davids in: *Armoede en sociale spanning*, 147.
15. Ibidem, 144.
16. Voor het jaar 1700: SA II inv. nr. 3930. Ik dank hierbij drs R.C.J. van **Maanen** die deze bron heeft ontdekt en mij hierop attent heeft gemaakt. Hij heeft de tekst ook voorzien van kritisch commentaar. Verder dank ik dr **D.J. Noordam** en dr H.A. Diederiks voor hun constructieve opmerkingen aangaande dit artikel. Voor het jaar 1795 zie SA II inv. nr. 898.
17. H.D. Tjalsma in: *Armoede en sociale spanning*, 33.
18. N.W. Posthumus, *Bronnen voor de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, 6 delen, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 8, 14, 18, 39, 49, ('s-Gravenhage 1910-1922), VI, 25.
19. Bibl. betreffende Leiden e.o. nr. 28216.
20. J. de Bosch **Kemper**, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, 2e druk (Haarlem 1860), 106.
21. J. Le **Francq** van **Berkhey**, *Natuurlijke historie*, 111, (Leiden 1773), 1042-1045. Zievoor de achteruitgang van het buurtleven ook C.A. Davids in: *Armoede en sociale spanning*, 151, 1.52.
22. H.D. Tjalsma in: *Armoede en sociale spanning*, 21.
23. SA II, inv. nr. 6307.
24. SA II, inv. nr. 2284.
25. H.F.J.M. van den **Eerenbeemt**, *Armoede en arbeidsdwang, werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 7760-7795*, ('s-Gravenhage 1977), 13.
26. D. Haks, *Huwelijken gezin in Holland in de 7e en 18e eeuw, processukken en moralisten over aspecten van het laat zeventiende- en achttiende-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982), 64.
27. SA II, inv. nr. 6307.
28. SA II, inv. nr. 6309
29. S.4 II, inv. nr. 6310, 2.
30. R.C.J. van **Maanen**, *Stadsarchief van Leiden 7574-7876* (Leiden 1986) XV. Zie ook SA II inv. nr. 6310, 2.
31. SA II, inv. nr. 2284.
32. Ibidem, 2.
33. In 17 16, het jaar van de eerste keur, en 17 17 waren er respectievelijk 16 en 57 veroordelingen wegens bedelarij.
34. Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 13, *Lijst achterin van opgebrachte bedelaars 7722-7777*.
35. SA II inv. nr. 193, 29/30.
36. Ibidem, 59.
37. H.M. van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken van Leiden 7533-7877*, (Leiden 1977-1978).
38. SA II, inv. nr. 983, 108 vso.

39. SA II, inv. nr. 6307.
40. SA II, inv. nr. 2653/2666.
41. SA II, inv. nr. 30, d.d. 16 april 1733.
42. Ibidem.
43. W.F. van Zegveld, *Meer over Joden* in Leiden, (Leiden 1982), blz 19-27, hiervan blz 20. (in manuscript). Bibl GAL nr. 66872 pf. Zie ook SA II inv. nr. 1290.
44. SA II, inv. nr. 4, {337/338}. Zie ook SA II, inv. nr. 1275.
45. SA II, inv. nr. 4, 335.
46. Ibidem.
47. Van Zegveld, *Meer over Joden in Leiden*, 26.
48. Er waren uitvaardigingen in de jaren 1716 (SA II 6307), 1724 (Bibl. Leiden e.o. 28210 pl), 1737 (28211 en 28212 pl), 1741 (28213 pl) 1746 (28214 pl), 1764 (28215 pl), 1765 (28216 pl), en 1795 (28217 pl). De nieuwe SA II inventaris (zie noot 30) geeft op blz. 413 keuren en verordeningen ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten.
49. SA II, inv. nr. 6307.
50. Bibl. betr. Leiden e.o. 28217 pl.
51. Zie noot 49.
52. Ligtenberg, *Armezorg*, 289.
53. SA II, inv. nr. 6526.
54. Deze problematiek komt het best naar voren in *Armoede en arbeidsdwang*, zie noot 25.
55. SA II, inv. nr 6323.
56. Archief Werkhuis 1796-1809, inv. nr. 1(5946).
57. Ibidem. 2vso.

MR. BAVIUS VOORDA (1729- 1799) EEN RECHTLIJNIG FRIES JURIST AAN DE LEIDSE ACADEMIE

door

L. van Poelgeest

*Een reine, ronde Fries, met vaderlandse reden;
Een eerlijk patriot ; een vrijman in het hart,
Die boosheid en geweld, waar hij ze ook vindt bestreeden,
En onder't schild der Deugd, hun wraakzucht heeft getart
Een kloek, geletterd Hoofd, bij Themis grijs geworden;
't Orakel, door wiens mond haar Wijsheid antwoord geeft;
Aan Hollands School, weleer, 't sieraad van Pallas Orden;
Zie daar den grooten Man, die hier In Voorda leeft;
Waar rijst de gloriezuil, die stem zijn Eeuw moet stichten?
Ach, Neerland kent zijn Lot, maar...? Nageslacht zal richten.*

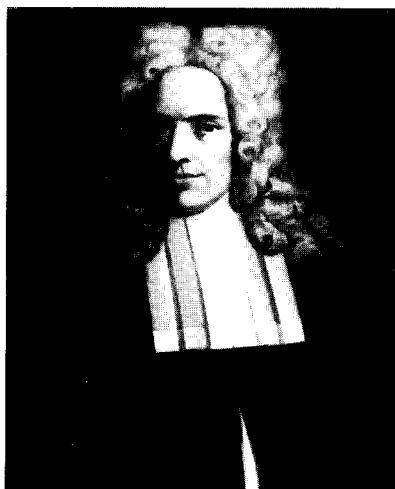
J. de Kruyff, 1792.

Met dit lofdicht wilde de Leidse dichter J. de Kruyff zijn vriend Bavius Voorda, die toen moeilijke jaren doormaakte, een hart onder de riem steken door hem voor te houden dat zijn verdiensten niet voorgoed miskend zouden blijven. Het eerherstel kwam voor Voorda gelukkig niet posthuum maar al onverwacht snel in 1795, drie jaar na De Kruyffs voorspelling. Daarmee raakte de kwestie die aanleiding had gegeven tot het gedicht in het vergeetboek. Hoewel de noodzaak dus ontbreekt om alsnog een gloriezuil te laten verrijzen, lijken de persoon van Bavius Voorda en zijn omstreken optreden voldoende interessant om daarover nog eens te “richten” en een nieuw oordeel te vellen.

Bavius Voorda werd op 1 juli 1729 geboren in de Friese universiteitsstad Franeker.’ Ook al namen zijn ouders hem het jaar daarop mee naar Utrecht, Bavius zou zijn hele leven sterk verbonden blijven met Friesland. Door zijn geboorte behoorde hij tot het milieu van de Friese elite. Zijn vader stamde af van een Vlaming die tijdens de opstand om geloofsredenen naar Friesland was gevlucht, Jacob Clasens van de Voorde. Diens kleinzoon Jacob bracht het tot burgemeester van Harlingen en verfriste de Vlaamse familienaam tot Voorda. Zijn zoon Joost (1669-1731) opende de rij van juristen door zich in Harlingen te vestigen als notaris en procureur. Hij huwde Maria

Suringar, dochter van een welgestelde Harlingse koopman en lid van een familie die verschillende hoogleraren zou voortbrengen.” Hun zoon Jacob Voorda (1698-1768), de vader van Bavius, klom verder op de sociale ladder.³ Hij studeerde en promoveerde in de rechten te Franeker, was korte tijd advocaat voor het Hof van Friesland en werd in 1723 lector in de rechten aan de Franeker universiteit. In 1726 huwde hij Petronella Beucker (1694-1774), de dochter van de procureur-generaal bij het Hof van Friesland Johan Beucker. Daarop volgde zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar in 1727. Toen de Franeker curatoren hem bevorderden tot gewoon hoogleraar in 1730 was dat in feite te laat. Datzelfde jaar vertrok Jacob Voorda naar de universiteit van Utrecht. Daar onderwees hij het Romeinse recht en toen hij in 1737 een beroep om naar Leiden te komen als opvolger van prof. J.O. Westenberg afwees, voegde Utrecht daar de leeropdracht voor het hedendaagse recht aan toe met de bijbehorende salarisverhoging. Voor het onderwijs in dat vak schreef Voorda een handboek waarin hij liet zien op welke punten het recht van de provincies van de Republiek afweek van het Romeinse recht. In 1760 nam hij om gezondheidsredenen ontslag en keerde met zijn vrouw terug naar Leeuwarden. Daar vond zijn loopbaan de bekroning in het lidmaatschap van de Staten van Friesland.

Het echtpaar Voorda kreeg zes kinderen, drie jongens en drie meisjes. De dochters overleden jong, maar de drie zoons bereikten de volwassenheid. Bavius had twee jongere broers, Johannes Henricus (17X-1814)” en Gerard Jacobus (1735-1805).⁵ Zij kregen alle drie al op jeugdige leeftijd thuis onderwijs van hun vader. Jacob Voorda’s vaderlijke zorg blijkt ook uit

afb 1. Portret van Jacobus Voorda, door J.G Collasius (toegeschr.), ca. 1730-1735. Coll. Rijksuniversiteit, Utrecht.

een testament dat hij in 1742 in Utrecht liet opmaken. Hij bepaalde daarin dat zijn bibliotheek na zijn dood niet verkocht moest worden (zoals gebruikelijk was bij hoogleraren) maar verdeeld onder zijn kinderen met de bepaling dat de oudste (Bavius) zijn manuscripten zou krijgen onder het beding dat zijn broers daar altijd inzage in mochten hebben.⁶ De twee oudste zoons volgden inderdaad hun vaders voorbeeld en werden hoogleraar in de rechten. Hoewel Gerard Jacobus van het gebaande familiep pad afweek en theologie studeerde, heeft hij in zijn hoedanigheden als rentmeester van de geestelijke goederen en burgemeester van Leeuwarden zeker wel kunnen profiteren van zijn juridische erfgoed.

Over de jeugd van Bavius is verder niets bekend, al mogen we veronderstellen dat zijn ouders in de vakanties regelmatig met hem naar Friesland reisden zoals hij zelf later ook vanuit Leiden zou doen. We vinden hem op 16 juni 1750 ingeschreven als candidaat in de rechten te Utrecht en tien dagen later als student in de rechten aan de Leidse universiteit. Daar volgde hij de colleges van de hoogleraren J.C. Rücker en A. Weiss in de rechtenfaculteit en daarnaast de lessen in het Grieks van de Friese hoogleraar T. Hemsterhuis. Voor zijn promotie keerde Bavius terug naar Utrecht. Hij voltooide daar op 30 september 1751 zijn studie met een proefschrift over de borgstelling "De Vadimonio". De Utrechtse Senaat stelde hem vrij van het promotiegeld en de trotse vader bood zijn collega's het promotiediner aan.⁷ De "Friese connectie" van de Voorda's was zo sterk dat het vanzelf sprak dat Bavius zich liet inschrijven als advocaat bij het Hof van Friesland. Vier jaren oefende hij daar een praktijk uit waarbij hij dankbaar gebruik kon maken van de juridische aantekeningen van zijn grootvader, de procureur-generaal Beucker.

Op zijn dissertatie na had Bavius nog geen publicaties op zijn naam staan toen de Senaat van Franeker hem in 1755 als eerste op de voordracht plaatste voor de opvolging van C.H. Trotz, hoogleraar in het Romeinse recht. De curatoren voegden daar E. Wigeri aan toe als buitengewoon hoogleraar. Prinses Anna ging met beide voordrachten accoord en Bavius kon op 10 maart 1756, 26 jaar jong, zijn ambt aanvaarden met een oratie over de theorie en de praktijk van het recht.⁸ Tijdens zijn negenjarig verblijf aan de Friese universiteit verschenen er geen publicaties van Bavius, op de oratie bij de overdracht van het rectoraat in 1762 na. Wel zette hij de serie disputaties over de Digesten, in 1698 begonnen door de Franeker hoogleraar A. Schultingh, voort vanaf 1761 maar deze in Leiden voortgezette reeks werd pas in 1796 gepubliceerd."

In de achttiende eeuw moest de Friese universiteit steeds vaker onder vinden dat haar hoogleraren werden weggekocht door de grotere concurrenten, met name Leiden. Zo verging het Franeker ook met Bavius Voorda.

Toen begin 1765 de Leidse hoogleraar in het Romeinse en hedendaagse recht, G. Scheltinga, overleed, zochten de curatoren en burgemeesters onmiddellijk naar een opvolger. Ze traden eerst via hun secretaris in onderhandeling met de Franeker hoogleraar H. Cannegieter. Die vond het geboden tractement van f 1200 te laag (in Franeker verdiende hij f 1700 terwijl Utrecht hem alf 1600 geboden had) en was ook om andere redenen niet bereid naar Leiden te komen.” Daarna beriep Leiden Cannegieters collega Bavius Voorda. Die verdiende in Franeker maarf 1000 en greep het herhaalde aanbod van f 1200 met beide handen aan. In een brief vol loftuitingen aan de Leidse academie beloofde hij zo snel mogelijk te komen.” Op 24 juni 1765 sprak professor Voorda zijn Leidse oratie uit.

Zijn entree in Leiden ging niet helemaal van een leien dakje. De 36-jarige hoogleraar was ongehuwd maar begaf zich nu op vrijersvoeten. Zijn doelwit was de dochter van zijn overleden voorganger, Caatje Scheltinga. Catharina Scheltinga en haar zuster Johanna erfden van hun vader samen ruimf 110.000, een aanzienlijk bedrag. Daar lijkt Bavius Voorda niet op uit te zijn geweest volgens de beschrijving van een anonieme dichter: “T is waar, bevalligheden waar mede een Jonker pronkt, die op saletten gaat, bezit hij niet, geen hoofsche woorden maar de daat betoonde dat zijn hart met ted're Huwelijksliefde t' Uwaarts was ontfonkt, geen geldzucht hem ooit griede”. Dat laatste gold wel voor de kwade genius in de affaire, nicht Besier, “die toverhex Besier”, “die platte duyvel”. Volgens de anonieme schrijvers was zij erop uit het geld van Caatje Scheltinga zelf te bemachtigen en haar uit te huwelijken aan haar broer. Zij had Caatje zover gebracht om de brave Bavius de deur te wijzen. Dat was al snel bekend in de stad en enkele brieven en een reeks anonieme schimpdichten veroordeelden de dochter van de hoogleraar unaniem. Ook de studenten waren vol medeleven met hun professor. Het gerucht ging dat Caatje al snel spijt had gekregen waarop een onbekende in een brief aan haar vernietigend opmerkte: “Ja, ik geloof dat het daar vandaan komt, dat zijn Ed. u nog niet gepresenteerd had de stempel op u te zetten, want gij zijt zo heet als vuur en peper, Ja, ik geloof al kwam zotte scheele Teun, zoud ten respecte van de stempel ook al ooren na hem hebben, om dat niemand meer om u koomen sal”.¹² Wat ook de ware toedracht geweest moge zijn, Bavius Voorda was en bleef ongehuwd.

In het eerste jaar van zijn verblijf in Leiden huurde hij een huis aan het Rapenburg terwijl hij tussen 1766 en 1782 een huis aan de Papengracht heeft gehuurd.” Toen hij lid werd van de rechtenfaculteit trof hij daar als zijn collega's de Duitse hoogleraren F.W. Pestel en J.C. Rücker, zijn oude leermeester. Rücker ging in 1769 met emeritaat en werd het volgende jaar opgevolgd door Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816)¹⁴, een

leerling van Scheltinga en tot zijn komst naar Leiden hoogleraar in het Romeinse en hedendaagse recht in Groningen. Met Pestel had Voorda geen problemen, maar tussen hem en Van der Keessel klikte het al meteen niet.” De verhoudingen werden er niet beter op toen de Senaat, het college van hoogleraren, in 1778 uit zijn midden een nieuwe curator voor de **Bibliotheca Thysiana** moest aanstellen. Het beheer over deze in de 17de eeuw gestichte, particuliere bibliotheek was opgedragen aan de nazaten van de verwanten van de stichter en de Senaat, maar de bevoegdheden waren nooit duidelijk verdeeld. Daarom sleepte er al enige jaren voor het Hof van Friesland een proces over de bibliotheek tussen de Senaat en de familie. Voorda was met zijn ervaring als Fries advocaat en hoogleraar natuurlijk de eerst aangewezen om curator te worden. Hij kon het echter niet met de Senaat eens worden over zijn instructie en bedankte voor het ambt. Zijn collega Van der Keessel nam de taak van curator toen op zich en sprak de hoop uit dat Voorda hem van advies zou willen dienen. Die hoop is waarschijnlijk ijdel geweest, want in 1781 ontstond er een hooglopend geschil in de Senaat tussen Voorda en Van der Keessel over het beheer van de bibliotheek. Van der Keessel had geld van de Senaat geleend ten behoeve van de bibliotheek. Voorda, die dat jaar rector magnificus was, eiste dat Van der Keessel dat geld terugstortte, hetgeen deze weigerde. Een meerderheid van de Senaat steunde Voorda. Van der Keessel dreigde Voorda met een proces, maar dat dreigement werkte averechts en Van der Keessel moest inbiden.”

Goede relaties had Voorda vooral in de artes faculteit. Zo was hij goed bevriend met de hoogleraar in het Grieks L.C. Valckenaer (1715-1785)¹⁷, de leerling en de opvolger van Voorda's leermeester Hemsterhuis. Valckenaer en Voorda waren al in Franeker collega's geweest en in hetzelfde jaar naar Leiden vertrokken. Ook met Valckenaers naaste collega D. Ruhnkenius (1723-1798)¹⁸, hoogleraar in de historiën en welsprekendheid, kon Voorda uitstekend opschieten. Toen Valckenaer in 1785 overleed, vroeg Voorda Ruhnkenius tijdens een wandeling terloops of hij Johan Luzac¹⁹, de bekende uitgever van de beroemde krant *Gazette de Leyde*, geen geschikte opvolger vond nu de Amsterdamse hoogleraar D. Wyttenbach²⁰ voor zijn komst naar Leiden “geheel onaannemelijke condities” had gesteld. Ruhnkenius deelde Voorda's mening over Luzac maar meende dat die zijn krant niet wilde opgeven voor een professoraat. Voorda had echter al eerder gemerkt dat Luzac daar wel toe bereid was. Door tussenkomst van Ruhnkenius werd Luzac daarop ook hoogleraar in het Grieks en de vaderlandse geschiedenis. In zijn brief over deze kwestie vervolgt Voorda: “Eevenswel, mijn vriend, een professoraat en vooral in de litteratuur heeft ook al zijne onaangenaamheden wegens de toeneeming der kinderachtig-

afb. 2. Portret van Bavius Voorda, door T. Regters. Coll. Rijksuniversiteit, Leiden.

heid en dartelheid der studenten; dat zal hij (Luzac) ondervinden, en ongelukkig dat zijn postuur en houding juist geen *air imposant* hebben, gelijk dat van Valckenaer. Ik zelfs heb dikwijls op het college van de Instituten moeite om de knaapen in uiterlijke aandacht te houden”.²¹ Tenslotte stond Voorda op goede voet met de medicus H.D. Gaubius (1705-1780) en de theoloog Ae. Gillissen (1712-1800).²² In zijn Leidse loopbaan kwam Voorda twee maal aan de beurt voor het rectoraat, in 1769 en 1781, en één maal voor het eveneens jaarlijks wisselende secretariaat van de Senaat, in 1771. Zijn inspanningen voor het onderwijs werden twee keer gewaardeerd met een tractementsverhoging. Toen Van der Keessel in 1769 beroepen werd op *f* 1400, werd Voorda's salaris opgetrokken van *f* 1200 naar datzelfde bedrag. Om de onderlinge onenigheid niet nodeloos te vergroten kregen beide hoogleraren in 1785 een even grote opslag van 200.“

In de universitaire vakanties vertrok Voorda meestal uit Leiden. Zo maakte hij in 1776 met een jonge advocaat een reis door Frankrijk. Daar deed hij Parijs aan en Lyon. Belangrijker was zijn regelmatige terugkeer naar het Friese land van herkomst. Hij verbleef daar bij zijn ouders in Leeuwarden, later bij zijn broer Gerard die naast zijn ambtelijke bezigheden tijd vond voor de ordening van het Leeuwarder stadsarchief en het bijeenbrengen van een collectie munten en penningen. Deze Friese reizen waren niet zonder betekenis voor Voorda's wetenschappelijke werk. Dat blijkt uit het voorwoord bij zijn uitgave van de juridische aantekeningen van zijn grootvader, de procureur-generaal J. Beucker. Voorda was zelf nooit van plan geweest om het manuscript uit te geven. Hij maakte bezwaar tegen “de heerschende drift om **decisien** te vergaderen, **dikwils** zelfs zonder de **reedenen** van decisie te **weeten**, of in acht te **neemen**, die thans vrij algemeen is”.²⁴ De advocaten bezweken te vaak voor de verleiding een voorgaande, enigszins vergelijkbare uitspraak zonder meer toe te passen op hun zaak, zonder de motivering van het precedent en de verschillen tussen beide zaken goed te onderzoeken. In 1780 had de Friese advocaat Simon Cocq echter **gebruik** gemaakt van een andere in omloop zijnde, volgens Voorda inferieure versie van het manuscript om het uit te geven. Door deze publicatie voelde Voorda zich gedwongen nu zelf met een door hem bewerkte versie naar buiten te komen. Cocq had namelijk groot onrecht gedaan aan zijn grootvader door diens fouten in het Latijn niet te verbeteren en verder de rechtswetenschap een slechte dienst bewezen door de behandelde zaken niet nader toe te lichten. Al in 1782 kon Voorda Cocq terechtwijzen met een verbeterde uitgave. Voorda vermeldt dat hij, zonder zelf **publicatieplannen** te hebben, al jaren van zijn zomers verblijf in Leeuwarden gebruik had gemaakt om het manuscript bij te werken. Hij kon daarbij gebruik maken van het archief van het Hof van Friesland en de diensten van een

klerk van het Hof.” Zijn goede contacten met enkele raadsheren van het Hof van Friesland, een kring waartoe hij door zijn afkomst behoorde en waarmee hij zijn hele leven contact bleef onderhouden”, maakten die gunsten welhaast vanzelfsprekend.

Voorlopig zou dit Voorda's laatste wetenschappelijke publicatie zijn. In de woelige jaren tachtig van de achttiende eeuw, waarin de gehele Republiek beheerst werd door de toenemende spanningen tussen patriotten en prinsgezinden, kwam ook de Leidse hoogleraar in de ban van de politiek. Hij voelde zich geroepen in enkele pamfletten over actuele kwesties zijn mening te laten horen ten gunste van de gematigde patriotten, indachtig de woorden van zijn leermeester Hemsterhuis: “Dat een burger, die niet ten eenemaal gevoelloos is, dezelve schokken, die zijn vaderland ondergaat, telkens in zijn ziel gevoeld”. Dat kostte hem menigmaal zijn nachtrust en maakte hem, in zijn eigen woorden, “tot alle ernstige meditatie op academische studien volstrekt onbequaam”. Hij vond het echter belangrijker “om ter verdediging van de regtvaardige zaak zijns vaderlands en tot voorlichting van eenvoudiger burgers, nu en dan over zaaken van den tijd eens een stukje te schrijven, dan zig met academische geleerdheid alleen op te houden”.²⁷

De professor waagde zich dus buiten zijn studeerkamer maar bleef gematigd in zijn opvattingen. Het stadhouderschap achtte hij een legitieme instelling, mits gehouden binnen de perken van de uitvoerende macht. Voorda had er echter bezwaar tegen dat de stadhouder door het stelsel van recommandaties (aanbevelingen) voor politieke ambten ook greep had gekregen op de wetgever. De regenten dienden vrij te zijn van Oranjes invloed maar evenzeer van de verlangens van het volk “indien de Overheid verplicht is in het bestuuren der maatschappij de Volksstem (men verstaat hier de reedelijke en bedaarde stemme van de vereenigde, ordentelijke burgers, en niet het woest getier van het opgeruid grouw) te volgen tegen hun eigen gevoelen aan, zo zijn de Overheeden . . . volstrekt niets anders, dan orgelpijpen, waar op het volk de toonen slaat”.²⁸ Van dergelijke verstrekkende democratische consequenties van de leer der volkssoevereiniteit moest Voorda niets hebben.

Hij beperkte zich niet tot het schrijven van pamfletten maar aanvaardde ook het erelidmaatschap van een patriots exercitiegenootschap in Leiden. Dat was zeker de meest vergaande stap die hij zette. Zijn broer Johan, in 1767 hoogleraar in het Romeinse recht te Utrecht geworden, toonde zich veel radicaler. Ondanks het afwijzende advies van Bavius, zwichtte de Utrechtse hoogleraar voor de druk om toe te treden tot de patriotse tegenvriendschap van de stad Utrecht.²⁹ Inmiddels was Bavius nogal pessimistisch gestemd over de kansen op succes voor de patriotten. Hij zag een toe-

nemende tegenstelling binnen de eigen gelederen tussen radicalen en gematigden die alleen Oranje in de kaart kon spelen.³⁰ Voorda kon ook zelf niet langer samenwerken met de radicalen binnen het exercitiegenootschap en bedankte begin 1787 voor het erelidmaatschap.” In september 1787 herstelden de Pruisische troepen stadhouder Willem V weer in zijn oude positie, vele radicale patriotten, waaronder Johan Voorda, vluchtten naar de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. Geen van de Leidse hoogleraren achtte het noodzakelijk de benen te nemen hoewel de patriotse sympathieën van de meeste professoren bekend waren. Toch zou de patriotse muis na de orangistische staatsgreep voor de Leidse academie nog een staartje hebben.

Op de restauratie van de stadhouder volgde een grondige politieke zuivering. Een belangrijk middel daarbij was het eedsformulier dat de Staten van Holland op 23 november 1787 vastlegden: “Wij beloven en zweeren, dat wij de soevereiniteit van de **Staten** en haare tegenswoordige regeeringsform, en zulks mede in het particulier hun Ed. Groot Mogenden resolutie van den 16 november 1747, op het Erf-Stadhouder-, Kapitein- en Admiraalschap-Generaal genomen, in alle haare deelen zullen helpen conserveeren en maintineeren”.“ Tegen die formule rees bezwaar binnen de Staten van de stad Gouda die duidelijker bepaald wenste te zien dat de soevereiniteit berust bij de Staten. Op 15 februari 1788 volgde een nieuwe resolutie van de Staten van Holland met een eedsformule die licht afweek van de eerste. Deze tweede eed zou niet alleen worden voorgelegd aan politieke functionarissen, zoals bij de eerste eed, maar aan een veel grotere kring van beampten. Deze tweede eed eiste trouw aan “de constitutie en regeeringsform van den lande van Holland en West-Friesland, bestaande in de hoogste en soevereine overheid van hunne Ed. Groot Mogende de **Staat**en van dezelve lande, met (mijn cursivering) het Erf-Stadhouder, Gouverneur-, Kapitein- en Admiraalschap-Generaal, erfelijk in het doorluchtig Huis van Oranje”. Voorts werd bepaald dat degene die de eerste eed al had afgelegd “*als zakelijk niet verschillende met het tegenwoordig formulier*” (mijn cursivering), daarmee kon volstaan?

Voorda las en bestudeerde deze eed naar eigen zeggen “in stille eenzaamheid herhaalde reizen met zoveel aandacht, en oplettendheid . . . als zo’n eed verdient”.³⁴ Hij had de nodige twijfels maar hield die voor zich, ook tegenover mensen die hem over deze kwestie om advies vroegen.“* Onvermijdelijk volgde de proef op de som van zijn eenzame overwegingen. Op 16 maart 1788 ontving rector Pestel het verzoek van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland om de hoogleraren de tweede eed af te nemen. Toen Pestel dit bericht de volgende dag in de senaat aan de orde stelde, tekende Voorda als enige bezwaar aan. Hij liet zijn protest notuleren

en verklaarde dat hij alleen bereid was trouw te zweren” in de eerste plaats aan haar Ed. Gr. Mog. de H. **Staten** van Holland, als zijnde privativelijk en met uitsluiting van evenveel wie, de eenige en wettige souverain in den lande van Holland, en in de tweede, doch ondergeschikte plaats aan het Stadhouder-, Kapitein- en Admiraalschap-Generaal”. Voorda meende dus dat de tweede eed, door de nevenschikking van Staten en stadhouder, niet duidelijk genoeg aangaf dat de soevereiniteit bij de Staten, niet bij de prins berustte, een stelling die hij juist met zoveel vuur en kracht van argumenten had verdedigd in de voorgaande jaren. Zijn opvatting daarover herkende hij wel in de formule van de eerste eed. Nu de resolutie van 1788 aangaf dat beide formules feitelijk niet verschilden, wilde hij graag de eerste eed afleggen. De Senaat besloot hierop de zaak uit te stellen.³⁵

Op 22 maart legden alle aanwezige hoogleraren de tweede eed af, behalve Voorda die vasthield aan zijn verklaring en de Senaat verzocht die onverkort door te geven aan Gecommitteerde **Raden**.³⁶ Dat deed de Senaat in een brief van 31 maart.³⁷ Wellicht was het verstandiger geweest als de Senaat de zaak binnenskamers had gehouden door eensgezind de verantwoordelijkheid op zich te nemen om Voorda de eerste eed af te nemen maar aan die eensgezindheid ontbrak het na de tegenstellingen uit de **patriotten**-jaren terwijl Voorda's rechtlijnige stellingname ook weinig ruimte liet voor een diplomatieker oplossing.

Enige maanden rustte de kwestie, maar op 17 augustus kwam daaraan een einde. Op die dag vond een “particulier mondgesprek” plaats in het Rijnlandshuis tussen de curator van de universiteit, Willem Lodewijk graaf van Wassenaer van Starrenburg, lid van de Hollandse Ridderschap, dijkgraaf van Rijnland en president van Gecommitteerde **Raden**³⁸, en professor Voorda. De overtuigd orangistische Hollandse edelman hield de halsstarrige hoogleraar voor dat hij de tweede eed moest afleggen, want anders zou dat voor hem “onaangename gevolgen” hebben. Voorda bracht daarop weer zijn bezwaren naar voren en verzocht de graaf beleefd doch dringend die door te geven aan Gecommitteerde **Raden**.“” Daarmee joeg Voorda de opvliegende Van Wassenaer definitief tegen zich in het harnas. De gevolgen bleven niet uit.

Bij de hervatting van de colleges na de zomervakantie kwamen ook de curatoren en burgemeesters weer bijeen op 1 september. Daar lichtte Van Wassenaer zijn collega's in over het optreden van Voorda. Hij stelde voor om de hoogleraar uit te nodigen en hem opnieuw te vragen de eed af te leggen met bijvoeging van het dreigement dat zij anders zouden doen “wat zij menen dat behoort”. Men ging accoord met dat voorstel. Daarop vertrok het college naar de Senaat om daar temidden van de hoogleraren drie nieuwe leden van de Academische Vierschaar te installeren. Na die plech-

tigheid verzocht de pedel Chevalley professor Voorda naar de vergaderkamer van curatoren en burgemeesters in het stadhuis te komen. Daar nam Voorda plaats op een voor hem neergezette stoel tegenover de curatoren Van Wassenauer en Van Bleiswijk, de Leidse burgemeesters Hubrecht, Drolenvaux, Marcus en Twent en de secretaris Hubrecht. Van Wassenauer, die als enige van zijn collega's het woord voerde, verzocht Voorda opnieuw de tweede eed af te leggen met het dreigement dat een weigering onaangename gevolgen voor hem zou hebben. Voorda vroeg daarop of het college kennis had genomen van zijn bezwaren. Toen daarop geen duidelijk antwoord kwam, vroeg hij of men zijn bezwaren had doorgegeven aan de Staten van Holland, wat Van Wassenauer meteen krachtig ontkende. Voorda meende dat men hem niet kon dwingen te antwoorden nu de Staten nog niet gereageerd hadden, temeer daar hij wel degelijk bereid was tot het afleggen van de eerste eed. Hij begreep niet wat men bedoelde met onaangename gevolgen omdat de resoluties geen enkele sanctie stelden op het niet afleggen van de eed. Hierop reageerde Van Wassenauer met de opmerking dat de zorg voor de universiteit was opgedragen aan curatoren en burgemeesters. Voorda repliceerde dat men niet meer van de resolutie kon uitvoeren dan erin stond. Dat leek enige indruk te maken. Voorda trok zich op eigen voorstel terug uit de vroedschapskamer, maar een kwartier later werd hij al weer binnen geroepen. Van Wassenauer zei dat men geen genoegen nam met zijn argumenten en "haar Ed. Groot Achtb. meer beeizigheeden hebbende" verzocht hem nu ja of nee te zeggen. Voorda stond op dat moment, zoals hij zelf schreef "in een bittere tweestrijd". Hij begon te beseffen wat hem bij een weigering boven het hoofd hing. "Doch niet kunende van zijn gemoed verkrijgen" de zijns inziens dubbelzinnige eed af te leggen, ging hij niet direct op Van Wassenauers ultimatum in. Hij antwoordde dat hij "zeer wel konde beseffen hoe dierbaar aan hun Ed. Groot Achtb. hun tijd was" en daarom bleef hij bij zijn verklaring dat hij de eed niet wilde afleggen voordat de reactie van de Staten van Holland bekend was. Indien men speelde met de gedachte om hem te ontslaan, wees hij erop dat de rechtspositie van een hoogleraar, die zijn basis vond in de bij de beroeping wederzijds overeengekomen voorwaarden, dat niet toeliet. Het ging om een contract waaraan men niet achteraf eenzijdig de voorwaarde van deze eed kon toevoegen. Tenslotte verklaarde Voorda dat hij in Franeker nooit gesolliciteerd had naar de leerstoel in Leiden, maar die had aangenomen omdat men hem zulke goede beloften had gedaan. Als men hem destijds deze eed had voorgelegd als onderdeel van de beroeping, zou hij "onaangezien alle avantages" van Leiden boven Franeker, Friesland nooit verlaten hebben. Daarop eindigde het gesprek en verliet Voorda het stadhuis. 's Avonds om 6 uur ontving Voorda thuis de resolutie van curatoren

en burgemeesters waarin werd overwogen dat hij op grond van de mogelijke gevolgen van zijn gedrag voor de universiteit en de studenten en wegens “disobedientie” ontslagen werd als hoogleraar met gelijktijdige intrekking van zijn salaris.⁴⁰

Het was meer dan een eeuw geleden dat er een hoogleraar ontslagen was. De zaak bracht de gemoederen dan ook meteen in beroering en dat zou ruim een jaar zo blijven. Natuurlijk kwam de Senaat de volgende dag meteen bijeen om de kwestie te bespreken. Daar openbaarde zich nu nog sterker de weifelhoedigheid die ook al naar voren was gekomen op het moment dat het bericht van Gecommitteerde Raden was binnengekomen. Een aantal hoogleraren had in het geheel geen waardering voor Voorda's standpunt en handelwijze op grond van een verschil van politiek inzicht, anderen leek het raadzamer na een eerder patriots optreden hun nek niet opnieuw uit te steken onder het orangistisch bewind. De Senaat durfde het niet aan de leiding te nemen bij het canoniseren van Voorda als patriots martelaar. Voorda's weinig plooibare optreden en de afwezigheid van overleg vooraf hadden een andere houding van de Senaat niet bevorderd. Een kleine kern van hoogleraren die Voorda door dik en dun steunden, kon daar weinig verandering in brengen. Voltelen deed met kracht van argumenten het voorstel om namens de Senaat protest aan te tekenen over het ontslag bij de Staten van Holland. Hij vond alleen Schultens en Luzac aan zijn zijde.“ Nadat een beslissing enkele malen was uitgesteld, verwierp de Senaat Voltelens voorstel tenslotte.⁴²

Intussen had Voorda niet stil gezeten. Zijn vrienden hadden hem ongewijfeld verteld hoe de verhoudingen in de Senaat lagen. Er was dus geen andere weg dan zelf een brief te richten aan de Staten van Holland. Daarin herhaalde hij de reeds eerder genoemde argumenten maar ging er dieper op in. Hij drong aan op een uitleg van de eed die hem in gewetensnood had gebracht en hoopte dat hij de eerste eed mocht afleggen. Voorda vroeg om begrip voor zijn houding. Wat zouden de Staten immers denken “van een professor, van een professor in de rechten, van een professor in het heden-daagsch recht, dat hij eenen ééd praesteerde op 's lands regeeringsform, en tevens moest erkennen ten aanzien van het voornaamste en essentieelste deel, van de regeeringsform en van den ééd, niet te weten, waar de hoogste en soevereine overheid van den lande eigenlijk beruste, of wat hij dien aangaande gezwooren had. *Dan*, ja *dan* verdiende de suppliant, dat men hem als professor iuris zijn afscheid gawe, maar niet *nu*”.⁴³

Op 1 oktober zonden de Staten Voorda's rekest aan de curatoren en burgemeesters, terwijl Voorda op 9 oktober ook nog eens aandrang op spoed. Curatoren en burgemeesters gaven op 18 oktober opdracht aan de advocaat Van Zelder van Beveren een verweerschrift te ontwerpen.⁴⁴ Inmiddels

deed Luzac in de Senaat een klemmend beroep op de professoren om wat meer ruggespraak te tonen en Voorda terzijde te staan. Het mocht opnieuw niet baten, de Senaat stelde een reactie uit totdat het antwoord van curatoren en burgemeesters gereed zou zijn.⁴⁵ Op dringend verzoek van Voorda eisten de Staten op 3 december een antwoord van curatoren en burgemeesters binnen acht dagen.“

Op 9 december kwamen curatoren en burgemeesters eindelijk naar buiten met argumenten voor hun beslissing. Die waren weinig overtuigend. De precedënten die werden aangehaald leken eerder te bevestigen dat er op zijn minst vooraf toestemming van de Staten nodig was geweest, maar de uitzonderlijke gevallen moesten nu de algemene regel bevestigen dat het recht van ontslag alleen aan de curatoren en burgemeesters toekwam op grond van, naar hun oordeel, wettige redenen; “En dat zij niet verplicht kunnen worden omme zig nopens dezelve reedenen met zodanige persoonen in eenig detail, en nog veel min in eenige discussie te begeeven”. Daarom achtte het college zich ook ontslagen van de plicht om in te gaan op “allen de echappatoiren, allegatiën en praetense zwarigheeden” en de “geëxcogiteerde en gerafineerde tweederley interpretatie” van de eed door Voorda.⁴⁷ Dit antwoord schoot de Senaat in het verkeerde keelgat. De pretentie van de curatoren en burgemeesters om hoogleraren naar welgevallen te ontslaan deed de weifelaars inzien dat het nu toch dringend geboden was om iets van zich te laten horen. Een meerderheid van de Senaat verklaarde zich bereid tot een brief aan de Staten, waarin men “modeste quidem, at libere tamen et viriliter” protesteerde tegen de stelling van de curatoren en burgemeesters over de ontslagbevoegdheid. De hoogleraren Boers, **Rau**, Sandifort, Van de Wijnpersse en Kluit konden zich niet verenigen met de brief, maar verkeerden nu voor het eerst in de minderheid.⁴⁸ De brief van de Senaat maakte slechts terloops melding van Voorda en concentreerde zich geheel op het vermeende onbeperkte ontslagrecht van curatoren en burgemeesters. De statuten kenden die bevoegdheid niet, alle precedënten wezen in de andere richting en tenslotte wees de Senaat op het risico dat de universiteit hierdoor niet meer in staat zou zijn capabele hoogleraren aan te trekken.⁴⁹

De Staten van Holland verwezen beide stukken naar een adviescommissie, het Groot Besogne. Vanaf dat moment lag de beslissing geheel in politieke handen. Voorda vervaardigde opnieuw een verweerschrift dat bij de afzonderlijke leden van de Staten werd bezorgd.“” Op 31 januari 1789 kwam het Groot Besogne met een advies dat zich beperkte tot Voorda's ontslag. Men meende dat Voorda uit de verwijzing van de tweede naar de eerste eed had moeten begrijpen dat zijn bezwaren ongegrond waren. Als hij bereid was de tweede eed alsnog af te leggen, kon hij zijn salaris terug-

krijgen, maar het ontslag bleef gehandhaafd. De Staten stelden een beslissing over het advies uit.“ Het Statenlid Gouda besloot op 17 maart dat Voorda, ook als hij de eed weigerde, recht had op zijn salaris.“ Belangrijker was de mening van Amsterdam. De stad verwierp de suggestie van de Ridderschap in het Groot Besogne dat Voorda te kwader trouw was. Volgens Amsterdam hadden curatoren en burgemeesters een procedurele fout gemaakt door de hoogleraar te ontslaan zonder overleg met de Staten van Holland. Amsterdam toonde zelfs begrip voor Voorda's twijfels omtrent de interpretatie van de eed. Om aan alle verwarring een einde te maken legde de stad de tweede eed nu uit als een eed van trouw aan “én de privative souvereiniteit van hun Ed. Gr. Mog. én de constitutie als bestaande uit dezelve en uit het erfstadhouderschap”.“ Als Voorda de eed aflegde kon hij zowel zijn ambt als zijn salaris meteen terugkrijgen.“ Voorda toonde zich onmiddellijk bereid tot de eed volgens de uitleg van Amsterdam en verzocht de Staten hem daar zo snel mogelijk de gelegenheid voor te bieden.“ Hij herhaalde dat verzoek op 13 januari 1790.⁵⁵

Eindelijk kwam dan de definitieve beslissing van de Staten op 30 januari. Voorda was en bleef ontslagen. Op grond van zijn 23-jarige staat van dienst en zijn leeftijd had men echter besloten die bittere pil te vergulden door de toekenning van een “convenabel pensioen”. De beslissing over de hoogte daarvan werd opgedragen aan Gecommitteerde Raden die daarbij moesten letten op “deszelfs gedane diensten...de omstandigheden waar in hij verkeert . . . en het belang van 's Lands Finantiën”. Een motivering anders dan “om redenen hun Ed. Groot Mog. daartoe moveerende” gaven de Staten niet voor het ontslag. Amsterdam liet toevoegen dat de soevereiniteit alleen berust bij de Staten, dat dit door de verwijzing in de tweede eed vanaf het begin duidelijk was zodat Voorda's bedenking “niet reëel maar chimericq” was.“ Chimericq of niet, het kostte Voorda tenslotte zijn aanstelling als hoogleraar. Het is aannemelijk dat “de hartige en vrije taal door hem bij aanhoudendheid gesproken” ook zijn sympathisanten te scherp in de oren klonk, zoals een tijdgenoot opmerkte.⁵⁷ Op 19 februari 1790 kenden Gecommitteerde Raden, onder voorzitterschap van Van Wassenaer van Starrenburg, Voorda vanaf 8 november 1788 voor zijn leven een pensioen van *f* 1800 toe waarbij hem gelijktijdig het privilege van de academische belastingvrijdom ontnomen werd.⁵⁸ Dat betekende een forse financiële aderlating. Het pensioen lag weliswaar 200 hoger dan het laatste salaris, maar Voorda verloor de belangrijke inkomsten uit de private colleges, zeker goed voor een veelvoud van dief 200. Daar stond tegenover dat zijn vermogen, dat in 1799 op *f* 73.000 werd getaxeerd, hem jaarlijks tussen de *f* 2000 en *f* 3000 opleverde en hem in staat stelde zijn gehuurde onderkomen aan de Pieterskerkgracht te verlaten, nadat hij een

afb. 3. Portret van Dionysius Godefridus van der Keessel, door G. van der Puyt, 1770. Coll. Rijksuniversiteit, Leiden.

huis had gekocht aan de Nieuwe Rijn“, het huidige pand nr. 28.

Als opvolger van Voorda polste men eerst de Amsterdamse hoogleraar Cras die echter bedankte. Daarop beriep men de Franeker hoogleraar N. Smalenburg, die wel naar Leiden kwam.“ Men droeg hem echter alleen het Romeinse recht op. Voor het andere deel van Voorda's leeropdracht, het hedendaagse recht, was Van der Keessel de aangewezen kandidaat omdat hij dat vak in Groningen had gedoceerd. Op 12 juni 1790 gaven curatoren en burgemeesters hun secretaris opdracht uit te vinden hoe Van der Keessel erover zou denken als men hem het hedendaagse recht opdroeg.⁶² Van der Keessel voelde zich al enigszins geschoffeerd door curatoren en burgemeesters omdat men Cras, die acht jaar minder ervaring had als hoogleraar dan hij had willen beroepen op een salaris van *f* 1000 meer dan hijzelf kreeg, eerst had gevraagd.“ Toen secretaris J. Hubrecht Van der Keessel de leeropdracht aanbood, vroeg Van der Keessel of daar een titel en salaris aan verbonden waren. Op 26 november besloten curatoren en burgemeesters Van der Keessel wel de titel te verlenen, maar het salaris in beraad te houden. Ze gaven hun secretaris opdracht dit als “praealabele communicatie” door te geven aan de hoogleraar. Het was weinig elegant tegenover Van der Keessel om zijn collega Pestel op diezelfde dag wel een opslag van *f* 400 te geven.⁶⁴ Van der Keessel gaf secretaris Hubrecht te kennen dat hij het onderhandse aanbod niet wilde aannemen voordat men tot een salaris had besloten. In de vergadering van 8 februari 1791 reageer-

den curatoren en burgemeesters hier geïrriteerd op.” Volgens Van der Keessel waren de Leidse burgemeesters wel bereid hem de titel en een salaris van 2000 te geven maar werd dit verhinderd door een hem ongunstig gezind curator.” Curatoren en burgemeesters besloten de hele zaak nu in beraad te houden en ze ondernamen geen verdere stappen meer. Toch verzocht een andere curator Van der Keessel onderhands de colleges heden-daags recht te geven en toen ook een aantal studenten hem dat vroeg, zwichtte hij. In 1792 begon Van der Keessel zijn private colleges over de *Inleydinge* van Hugo de Groot en de Hollandse en Zeeuwse wetten.”

Intussen leverde Voorda ook een belangrijke bijdrage aan de kennis van het vaderlandse recht door de voltooiing van zijn bekende werk over de Criminele Ordonnanties in 1792. In een brief uit 1785 had hij zich nogal pessimistisch getoond over de kansen op succes van een in zijn ogen ook noodzakelijke herziening van het strafrecht.” Zijn bezwaren richtten zich vooral tegen de in Holland gebruikelijke extra-ordinaris procedure in het strafrecht die de verdachte weinig waarborgen bood. Tegenover deze “saamenknoping van ongerechtigheid” stelde hij de veel liberaler Friese praktijk van de ordinaris procedure. Voorda bepleitte nu dat men in Holland niet op een codificatie hoefde te wachten om dit Friese voorbeeld over te nemen maar dat dit geleidelijk door de rechtspraak kon worden ingevoerd. Men kon zich namelijk beroepen op de liberale criminele ordonnances van Philips 11 die volgens Voorda, in strijd met de heersende mening en praktijk, wel degelijk rechtsgeldig waren.” “Wellicht hebben Voorda’s ervaringen in 1788 zijn vermogen zich te verplaatsen in de rol van de verdachte, vergroot en zijn werk gestimuleerd. In elk geval lijken die gebeurtenissen wel een verklaring voor zijn scherpe uithalen naar de stadhouders Willem 111 en Willem V in het boek.⁷⁰ Voorda was ongetwijfeld verbitterd door de gang van zaken rond zijn ontslag. In 1794 kon hij zijn hart luchten in een pamflet tegen de regering van Amsterdam die een verbod had uitgevaardigd om petitie in te dienen. Aanleiding daartoe was de ontstane onrust onder de burgers over plannen van het stadsbestuur Amsterdam onder water te zetten bij de nadering van het Franse leger. Voorda veroordeelde die “verschroeiende aarde” tactiek als onwettig en verdedigde het fundamentele recht van petitie. Sarcastisch en retorisch tegelijk opperde hij dat als Amsterdam zich zonder slag of stoot overgaf, de onbarmhartigheden van de vijand minder wreed zouden zijn dan de liefde van de burgervaderen in het geval van zelfverdediging.⁷¹

Het Franse leger bracht Voorda in 1795 inderdaad alleen maar goede dingen. Met de vlucht van de stadhouder en de ineenstorting van de oude Republiek, openden zich voor de 66-jarige Friese jurist weer nieuwe perspectieven. Hem werd al snel het ambt van raadsheer in het Hof van

Holland aangeboden, maar daarvoor bedankte hij op grond van zijn leeftijd.’> Op voorstel van rector Luzac nam de Senaat op 17 februari 1795 het initiatief om Voorda weer aan te stellen als hoogleraar.⁷³ Op 20 februari ging Voorda daarmee accoord en drie dagen later volgden de curatoren. Acht dagen na Luzacs initiatief lag er een besluit van de Provisionele Representanten van Holland. Daarin werd overwogen dat Voorda’s ontslag onjuist en in strijd met de mensenrechten was gegeven. Voorda werd hersteld in zijn oude leeropdrachten maar vanwege zijn leeftijd vrijgesteld van de plicht om onderwijs te geven. Hij kreeg de volledige vrijheid “om tot nut der studeerende jeugd, en tot luyster van de universiteit dat geene te doen, wat hij zal oordeelen te behooren”. Daarbij kreeg hij uit ’s lands kas een salaris van f 2400.⁷⁵

Voorda hield op 7 mei 1795 een opzienbarende oratie die volgens H. Tollius vol was van “bitterheid en laage schendtaal tegen den stadhouder en het vorig bestuur”, zelfs zozeer “dat men althans niet gewaagd heeft, dat meester stuk van ’s mans bespraaktheid door den druk gemeen te maken”.⁷⁶ Met zijn jonge collega J. Valckenaer⁷⁷, zijn leerling en zoon van zijn oude vriend L.C. Valckenaer, stelde Voorda de aanklacht op tegen stadhouder Willem V. Het stuk werd op 7 januari 1796 ingediend bij de Provisionele Representanten van Holland. Het viel kennelijk in de smaak want men bood Voorda op 17 februari aan lid te worden van het Provinciaal Bestuur van Holland. Na ruggespraak met de curatoren wees Voorda dat eervolle aanbod af. De conclusies van het stuk zijn sterk gekleurd door de politieke opvattingen van de beide opstellers.⁷⁸ Het kwam al snel tot een verwijdering tussen Voorda en Valckenaer. In een brief van 9 juli 1796 schreef Voorda over Valckenaer: “Ik heb hem, weegens zijne bedriegerijen

afb. 4. Portret van Johan Valckenaer, gravure door Quenedey. Academisch Historisch Museum, Leiden.

en intrigues onder anderen ook aan Luzac te koste gelegd, op 't laatst geheel niet meer willen zien".⁷⁹ Wie aan Luzac kwam, kwam aan Voorda. Dat bleek ook in de moeilijke jaren van Luzacs ontslag toen Voorda het op zijn beurt, maar eveneens vergeefs voor zijn goede vriend opnam. In 1798 weigerde Voorda opnieuw een hem voorgelegde eed zonder meer af te leggen. De eed van trouw aan het Uitvoerend Bewind en de verklaring het stadhouderschap te verwerpen accepteerde Voorda alleen volgens zijn eigen interpretatie. Misschien had men dit al zien aankomen en zijn maatregelen getroffen, in elk geval was de Agent voor het Onderwijs zelf bij de eedsaflegging in de Senaat aanwezig. Hij kon ter plekke Voorda's interpretatie billijken en daarmee voorkomen dat de geschiedenis van tien jaar terug zich zou herhalen." Voorda bevond zich inmiddels in zijn laatste grote conflict dat het einde van zijn leven overschaduwde, de collegeruzie met Van der Keessel.

In zijn *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (1829-1832) vermeldt professor M. Siegenbeek dat hij tot zijn verbazing heeft gelezen dat Voorda "in weinige overeenstemming leefde met zijnen ambtgenoot Van der Keessel" want, zo vervolgt Siegenbeek, "mij althans, die, in 1797, reeds hoogleeraar te Leiden was, zijn geene bijzonderheden bekend, die deze, voor beide mannen weinig vereerende en daarom, al ware zij ook gegrond, naar mijn oordeel, beter terughoudene, aanteekening wettigen".⁸¹ De al of niet oprechte naïviteit van Siegenbeek ten spijt, het loont zeker de moeite na te gaan welk conflict door deze 19e eeuwse mantel der liefde wordt bedekt. Het hedendaagse recht was de twistappel en alle pogingen om beide professoren op dat punt te verzoenen, zouden vruchteloos blijken.

Voorda en Van der Keessel hadden duidelijk verschillende opvattingen over het belang van het hedendaagse recht, waarmee het geldende provinciale recht werd bedoeld in tegenstelling tot het Romeinse recht, en de manier waarop het onderwezen moest worden. Beide hoogleraren waren lid geworden van het Groningse juristengenootschap "Pro excolendo iure patrio" dat, ook al zou de Latijnse naam iets anders doen vermoeden, de studie van het vaderlandse recht wilde bevorderen. Van der Keessel bracht dat tijdens zijn hoogleraarschap in Groningen al direct in praktijk door colleges over het Groningse recht te geven maar Voorda bedankte al snel voor het lidmaatschap omdat hij vond dat het gezelschap ten onrechte de grondvesten van het Romeinse recht ondermijnde.⁸² Van der Keessel behandelde het Romeinse en het vaderlandse recht op gelijke voet met het doel zijn studenten in staat te stellen "om het Romeinse recht op het vaderlandsch recht toe te passen, zonder het laatste door het eerste kragteloos te maken, of het eerste door het laatste te verdringen". Daarentegen was Voorda van mening dat het primaat in het onderwijs moest liggen bij het Romeinse

recht dat “verre het voornaamste en gewigtigste is, dat zij aan de academie moeten **leeren**, om daar **meede** naderhand de vaderlandsche wetten te openen, in te lichten, en van passe te **leeren** gebruiken, boven al, het zo zeer defect vaderlandsch recht aan te vullen”. Daarom keurde Voorda het ook af dat Van der Keessel bevorderde dat zijn studenten promoveerden op onderwerpen uit het vaderlandsch recht. Zelf beval hij liever aan een onderwerp te kiezen dat voorkwam in beide **rechtsstelsels**.⁸⁴

De twee professoren verschilden ook van mening over de vorm van het onderwijs. Voorda verkoos het publieke colleges te geven over het hedendaagse recht. Die werden officieel aangekondigd en stonden voor alle studenten kosteloos open. Het onderwerp wist Voorda steeds binnen het jaar volledig af te ronden.⁸⁵ Geheel anders was Van der Keessels benadering. Hij gaf private colleges in zijn ruime huis, het huidige Rapenburg 71, pal naast het academiegebouw in een kamer met uitzicht op de **Hortus**.⁸⁶ Ook al lijkt Van der Keessel voor zijn privata niet altijd geld gevraagd te hebben, zoals gebruikelijk was, de toegang was beperkt door de omvang van zijn collegekamer. Van der Keessel die gewoon was “wat fijn uit te spinnen, wat veel om te **halen**”⁸⁷ slaagde er meestal niet in zijn cursus binnen het jaar af te ronden. Over die privata schreef Voorda zelfs “hoe zeer hij (Van der Keessel) genoodzaakt is door zijne langdradigheid deeze, vooral als het op ‘t einde van ‘t academiejaar begint te **loopen**, te **vermienigvuldigen** tot walgens toe, en zonder dat zelfs de naartigste studenten het kunnen, les voor les, naa **studeeren**”.⁸⁸ Naast de collegevorm was ook het handboek en de behandelde stof verschillend. Voorda gebruikte het boekje van zijn vader *Differentiae iuris romani et belgici*, aan de hand waarvan hij uiteenzette waarin het recht van de provincies van de Republiek verschildte met het Romeinse recht. Bij die methode bleef het Romeinse recht als leidraad en maatstaf natuurlijk centraal staan. Van der Keessel legde daarentegen de nadruk bij het vaderlandse recht zelf door commentaar te geven op de *Inleydinge tot de Hollandsche Regtsgeleerdheid* van Hugo de Groot.”

Al deze verschillen in benadering waren onbelangrijk gebleven, zolang alleen aan Voorda het hedendaagse recht was opgedragen. De zaken veranderden echter na Voorda's ontslag. Er kwam geen opvolger voor het hedendaagse recht, maar Van der Keessel begon in 1792 zelf die colleges te geven, hetgeen niet alleen oogluikend maar waarschijnlijk ook met genoegen werd aangezien door curatoren en burgemeesters. Na Voorda's herbenoeming in 1795 kwamen de kaarten natuurlijk anders te liggen. Tot 1797 wijdde Voorda zich alleen aan het Romeinse recht en had het waarschijnlijk te druk om nog aandacht te schenken aan het in zijn ogen toch minder belangrijke vaderlandse recht. Ondertussen ging Van der Keessel gewoon door met zijn privata. Deze vreedzame coëxistentie duurde tot de

zomervakantie van 1797. Vanaf dat moment kregen de uiteenlopende opvattingen van de beide hoogleraren hun scherpe contouren. De smeulende persoonlijke tegenstellingen tussen beide juristen, die nu in alle hevigheid naar voren kwamen, zijn daarbij minstens zo belangrijk geweest als de meer verheven, academische meningsverschillen.

In het begin van de zomervakantie van 1797 verzocht Voorda Van der Keessel, wiens optreden hij tot dan toe “oogluikend had laten passeren”, om zijn colleges over het vaderlandse recht te staken. Van der Keessel weigerde dat met een beroep op de afspraak met zijn studenten de cursus van het vorige jaar af te maken. Daarmee nam Voorda geen genoegen, omdat het vaderlandse recht volgens zijn leeropdracht “privatief”, met uitsluiting van alle anderen, alleen aan hem toekwam. Daarop riep Van der Keessel de bemiddeling in van curator Hahn die Voorda wist te bewegen tot een moeizaam compromis voor het komende jaar dat Van der Keessel in staat stelde zijn afspraak na te komen. Na afloop van het jaar kondigde Van der Keessel op 18 september 1798 echter opnieuw een college over het vaderlands recht aan. Woedend stapte Voorda op 24 september binnen bij zijn collega en vroeg hem zijn college op te geven. Volgens Voorda kreeg hij daarop “eerst een duister, en niets beduidend antwoord en vervolgens een volstrekt weigerend antwoord”. Van der Keessel redeneerde anders: “Laat hij¹ er mij eerst mede beginnen, en komt naderhand met zeer grote animositeit dat verbod herhaalen, zonder mij gelegenheid te geeven, om daar over

afb. 5. Portret van Jacob George Hieronymus Hahn, anonieme kopergravure. Academisch Historisch museum, Leiden.

behoorlijk te spreken, en loopt onvergenoegt mijn kamer en huis uit”. De communicatie was nu grondig verstoord. Van der Keessel wendde zich nu tot Luzac om bemiddeling en stelde via hem aan Voorda voor om nog tot 1799 zijn colleges te mogen voortzetten met de belofte daarna te stoppen. Voorda liet Luzac op 27 september weten dat hij tot elk compromis bereid was, mits Van der Keessel op ondubbelzinnige wijze Voorda’s exclusieve recht op het vak erkende. “Dog de professor van der Keessel volstrekt nergens naar willende luisteren”, richtte Voorda op 18 oktober een rekest aan het Uitvoerend Bewind om Van der Keessel zijn colleges te verbieden.

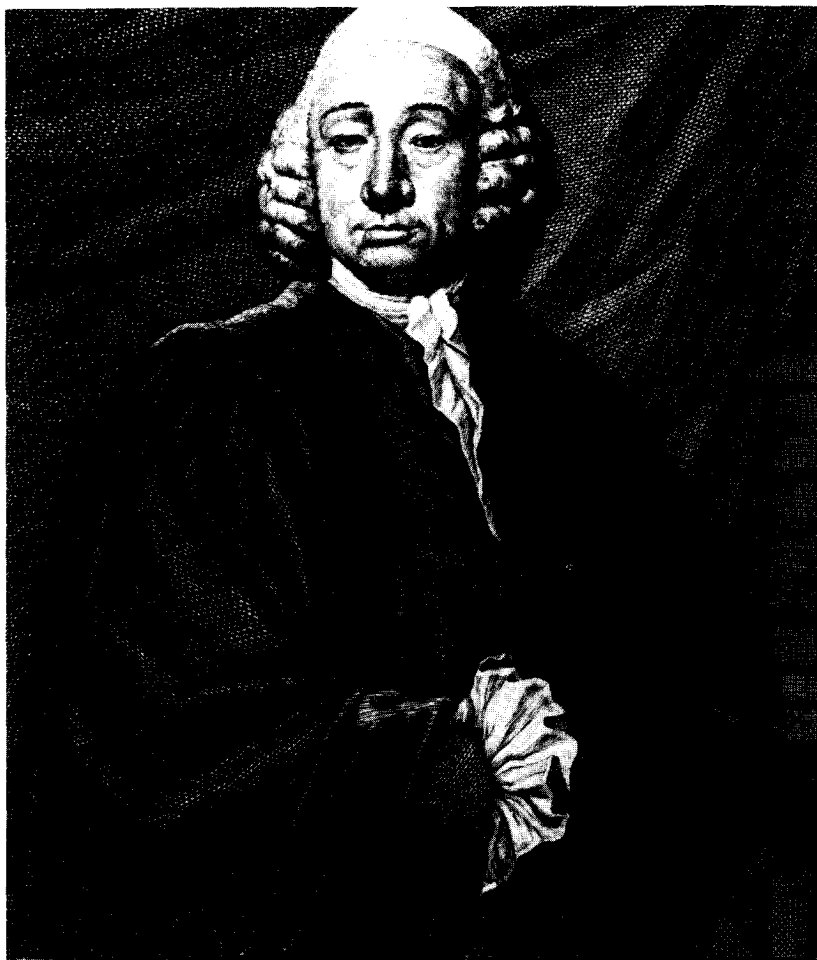
Het Uitvoerend Bewind ontving ook een rekest van Van der Keessel. Die betoogde omstandig dat Voorda’s pretentie van een exclusief recht op het vaderlands recht onjuist en onwenselijk was met het oog op zijn facultatieve leeropdracht en zijn leeftijd. Door het grote verschil in benadering van de stof achtte Van der Keessel een taakverdeling goed mogelijk. De beide rekesten werden om afdoening toegezonden aan de curatoren.” Die wezen op 14 november de curator J.G.H. Hahn, die al eerder bemiddelde, aan om de zaak op te lossen. Hij verkeerde in een moeilijk parket. Enerzijds besepte hij terdege de aantrekkingskracht op de studenten van de colleges van Van der Keessel, anderzijds wilde hij Voorda niet voor het hoofd stoten door Van der Keessel ook de titel van hoogleraar in het vaderlandse recht te geven. Hahn had door zijn drukke Haagse bezigheden geen tijd zelf te bemiddelen. Hij riep de hulp in van de oude Leidse griffier mr. A. de Malnoë en hoopte dat er een taakverdeling bereikt kon worden. De Malnoë achtte zijn kans van slagen gering gezien de karakters van de beide hoogleraren maar “ten nut van mijne zoo teederlijk beminde vaderstad” begon hij aan zijn opdracht.

Meermalen pendelde De Malnoë heen en weer tussen het Rapenburg en de Nieuwe Rijn, maar vond de professoren weinig inschikkelijk. Van der Keessel wees elk voorstel om het Hollandse recht te verdelen af en hield nu onverbidde vast aan de titel die men hem in 1791 op vernederende wijze had onthouden. Hij dreigde zijn colleges te staken als zijn eisen niet werden ingewilligd. Voorda weigerde het Hollandse recht, “het beste van zijn collegie, waarop hij zoo veel moeite had gedaan” geheel aan Van der Keessel te geven omdat hij dan zonder studenten zou komen te zitten. Toen De Malnoë voorzichtig, maar onverstandig naar voren bracht dat Van der Keessel door zijn ervaring van 1791 veel waarde hechtte aan de titel, barstte Voorda woedend uit: “Dat hij nu alle gedane prepositie terug trok . . . Dat het hem om ‘t eeven was wat er van kwam, en hij er geene teering van zoude zetten, al wilde men ook den jongsten collega voor derden prof. 1. Hod. aanstellen . . . Dat, zoo lang zijne krachten het toelieten, en hij maar toehoorders had, zijn post zou waarneemen, en dan, wanneer hij tegen de

muuren zoude moeten spreken, eindelijk zou uitscheiden". "Ziet hier den ouden ronden man", besloot De Malnoë.⁹¹

Dat was het einde van de bemiddeling door de Leidse oud-griffier. In zijn verslag betwijfelde hij of er nog een oplossing gevonden kon worden. Hahn bedankte De Malnoë vriendelijk voor de gedane moeite: "Het spijt mij dat ook geleerden zovele zwakheden verraden, maar wij kunnen geen ijzer met handen breken".⁹² De curatoren besloten op 8 december geen verdere stappen te ondernemen maar af te wachten tot een van de hoogleraren op een beslissing **aandrong**.⁹³ Op 4 mei 1799 kondigde Voorda de curatoren een toelichting op zijn standpunt aan die nog niet gereed was "ter oor-zake mijner zwakheid en langzaamheid in het denken, en schrijven".⁹⁴ Hij herstelde echter weer en hervatte aan het einde der paasvakantie zijn lessen.

Op 27 mei was zijn rekest gereed. Daarin verdedigde hij nogmaals zijn methode van onderwijs. Voorda meende dat het ook voor Hollandse studenten nuttig was kennis te nemen van het recht in de andere provincies en wees erop dat de provinciale rechtsvergelijking noodzakelijk was voor het maken van een nationale codificatie. Zeer scherp haalde Voorda uit naar de persoon Van der Keessel. Hij vroeg zich af met welk recht Van der Keessel de frustraties van 1791 afreageerde door "zijn seisse in andermans koorn te slaan" en kon als enig motief aanvoeren dat Van der Keessel door zijn **privata** hem zijn studenten wilde ontnemen. Voorda wees de curatoren erop dat zijn ambtgenoot zijn vrije tijd niet had besteed aan wetenschappelijke activiteiten, zoals Voorda, maar in plaats van boeken te schrijven lucratieve bijbaantjes zocht en zijn eigenlijke werk "in den rook en damp van den kachel in een huiselijk vertrek afdoet". Dat verbaasde Voorda niets. In de jaren tachtig had Van der Keessel weliswaar patriotse sympathieën getoond "maar zijn patriotschap was van een veel leeniger en buigzamer aart" dan dat van Voorda. Zonder morren had Van der Keessel in 1788 de eed "wiens dubbelzinnigheid hij met geen mogelijkheid **konde** voorbij-zien" afgelegd en als beloning voor dat "gezwent patriotschap" had hij zelfs de zoon van de stadhouder mogen **onderwijzen**.⁹⁵ Tien jaar later, op 7 juni 1798, legde Van der Keessel echter opnieuw een eed af en verklaarde nu dat hij "een afkeer, ja een onveranderlijken afkeer" van het stadhouder-schap had. Voorda beroemde zich er nu op dat hij ook deze eed had gewei-gerd en zijn professoraat er opnieuw aan had gewaagd. Hij hield de "klein-hartigheid van zijn ambtgenoot en ongelijkheid aan zig zelve" niet aan de curatoren voor om te concluderen dat Van der Keessel geen enkele bevoor-dering waardig was. Voorda wilde wel dat men besepte "dat men hoogleraar in de rechten, ja in zeeker opzigt een nuttig hoogleraar zijn kan zonder **nog**-tans een rechtschapen rechtsgeleerde te zijn. Hiertoe wordt behalven

Een reine, ronde Pries, met vaderlandsche reden;
 Een eerlyk Patriot, een Vryman in het hart,
 Die boosheid en geweld, waar hy ze ook vondt, bestreden,
 En, onder 't Schild der Deugd, hun Wraak-schicht heeft getart;
 Een kloek, geletterd Hoofd, by Themis grys geworden;
 't Orakel, door wiens mond haar Wysheid antwoord geeft;
 Aan Hollands School, welker, 't sieraad van Pallas Orden;
 Zie daar den grooten Man, die hier in VOORBA leeft:
 Waar rust de gloriezuil, die hem zyn Leuw moet stichten?
 Ach! Neerland kent zyn lot, maar... 't Nageslacht zal richten.
 MEEKEN.

AN DE KUNSTEN

afb. 6. Portret van Bavius Voorda. Gravure door R. Vinkeles naar H. Pothoven. Academisch Historisch Museum, Leiden.

kunde en talenten moed en standvastigheid, en teevens een belangeloosheid vereyscht, waar door men altoos gelijk blijft aan zig zelve, die de ondergeteekende nog nooit in zijn amptgenoot bespeurd heeft”.“”

Deze rancuneuze woorden vormen tegelijk het slotaccoord van de collegieruzie, want ruim een maand later, op 9 juli 1799, overleed Bavius Voorda op 70-jarige leeftijd in Leiden. Zijn broer Gerard was de laatste maanden van Bavius' leven bij hem in Leiden. Hij bleef langere tijd in Leiden om de collectie munten en penningen van de universiteit te ordenen.⁹⁷ Toen Bavius stierf was waarschijnlijk ook zijn andere broer Johan, hoogleraar in Franeker*, aanwezig. Vriendelijk sloegen de beide broers, die Bavius tot zijn erfgenamen had benoemd“, het aanbod van de Senaat af om Van der Keessel een lijkrede te laten houden. Zij schonken de Senaat het portret van hun overleden broer.¹⁰⁰ Onmiskenbaar was op Bavius Voorda, veel meer dan op zijn collega Van der Keessel van toepassing, dat hij “altoos gelijk bleef aan zig zelve” maar die rechtlijnigheid werd te weinig getemperd door een gezond relativiseringsvermogen. Met wat meer inschikkelijkheid en een open oog voor de realiteit was Voorda waarschijnlijk veel van de onaangename ervaringen en zijn verbittering bespaard gebleven. De morele moed die hij in 1788 en 1798 opbracht door zijn principiële weigering een eed af te leggen die indruiste tegen zijn diepste persoonlijke en professionele overtuigingen, geeft hem desondanks alle recht op onze aandacht en zelfs respect.

NOTEN

1. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) III (Leiden 1914) 1336-1338; M.v.d. Vrugt, “Bavius Voorda (1729-1799)”, *Zestig Nederlandse juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap*, T.J. Veen en P.C. Kop ed. (Zwolle 1987) 171-175.
2. *Nederlands Patriciaat* 17 (1927).
3. NNBW, III, 1338-1339; J.H. Beucker Andreae, “Het geslacht Voorda”, *Nieuwe Friesche Volks-almanak* 13 (186.5) 78-86; R. Welten, “Utrechtse hoogleraren in rechten (1636-1815) -Enkele aspecten van de geschiedenis van de Rechtenfaculteit te Utrecht”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 55 (1987) bg-101, 98.
4. NNBW III, 1339-1340.
5. NNBW III, 140%1410.
6. G. de Wal, *Oratio de claris Frisiae iureconsultis accedunt annotationes de vita. fatis ac scriptis iureconsultorum* (Leeuwarden 1825) 395-396; Beucker Andreae, *Het geslacht Voorda*, 84-85.
7. Album *Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae* MDCXXXVI-MDCCCLXXV (Utrecht 1886) 148; Album *Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* MDLXXV-MDCCCLXXV (Den Haag 1875) 1029; De Wal, *Oratio*, 396; Album *Promotorum Academiae Rheno-Traiectinae* 1636-1815 (Utrecht 1936); *Acta et decreta senatus, Voedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse academie II*, G.W. Kernkamp ed. (Utrecht 1938) 463.
8. W.B.S. Boeles, *Frieslands hogeschool en het rijksatheneum te Franeker*, 11 (Leeuwarden 1889) 528-529; Voor Voorda's gedrukte werken zie: M. Ahsmann en R. Feenstra, *Bibliografie van hoog-*

- leraren in de *rechten* aan de Leidse universiteit tot 1817 (Amsterdam-Oxford-New York 1984) 353-357; Zie voor Voorda's nagelaten aantekeningen en manuscripten: W.A. Verbeek, *De Voorda collectie. Catalogus van de door Johannes Henricus Voorda aan het Hof van Friesland gelegateerde handschriften en gedrukte werken* (Groningen 1983).
9. R. Feenstra, "De Franeker juridische faculteit in nationaal en internationaal perspectief. Inleidende beschouwingen gevolgd door een studie over juridische onderwijsliteratuur sinds het midden van de zeventiende eeuw", *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, G. Th. Jensma, F.R. Smit en F. Westra ed. (Leeuwarden 1985) 293-294, 298. Feenstra rekent Bavius Voorda tot de groep hoogleraren die niet tot de internationale klasse behoren maar wel van betekenis zijn geweest voor de rechtswetenschap en de rechtspraktijk in de Republiek.
10. Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Archief van Curatoren van de Leidse universiteit, 1574-1815 (AC), inv.nr. 53, Bijlagen tot de resoluties.
11. Boeles, *Frieslands hogeschool*, 529; UBL, AC, 53.
12. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden en omgeving, nr. 28444.
13. GAL, *Naemwijzer waerin gevonden worden de Naemen van de Ed. Groot Achtb. Heeren, de Heeren Regenten der stad Leyden; mitsgaders van verscheidene andere collegien en beambten, met derzelver woonplaatsen*.
14. NNBW III, 674-675; W.B.S. Boeles, "Levenschetsen der Groninger hoogleraren", *Gedenkboek der Hogeschool te Groningen*, W.J.A. Jonckbloet ed. (Groningen 1864) 84-85. J. de Wal, "A biographical notice of Dionysius Gottfried van der Keessel", *Select theses on the laws of Holland etc.*, Ch. Lorenz ed. (Kaapstad 1901) xi-xx (met dank aan prof. J. Th. de Smidt); A. Krikke en S. Faber, "Dionysius Godefridus van der Keessel", *Zestig Nederlandse juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap*, T.J. Veen en P.C. Kop ed. (Zwolle 1987) 185-189.
15. UBL, AC, 70, Bijlagen resoluties, rekest B. Voorda 25-05-1799, p. 9.
16. J.W. Muller, 'Uit de geschiedenis van de Bibliotheca Thysiana', *Leids Jaarboekje* 26 (1934) 79-82.
17. NNBW I, 1514; Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), brieven B. Voorda aan L.C. Valckenaer, nr. 23 bx 2, 23 bx 3, brief G.J. Voorda aan B. Voorda, nr. 23 by; GAL, Notarieel Archief (NA), not. J. l'Ange, inv.nr. 2232, nr. 46, 24-03-1792 (B. Voorda treedt op als executeur-testamentair wed. L.C. Valckenaer).
18. NNBW X, 85 1; E. Hulshoff Pol, *Stadia Ruhnkeniana. Enige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798)* (Leiden 1953).
19. NNBW I, 1290-1294; E.J. Vrij, "Het collegegeschil tussen de hoogleraren Adriaan Kluit en Jean Luzac", *Leids Jaarboekje* 63 (1971) 121-142; I. Schöffer, "Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden, Het ontslag van Johan Luzac in 1796", *Geen schepsel wordt vergeten*, J.F. Heybroek, A. Lammers en A.P.G. Jos van der Linde ed. (Amsterdam 1985) 61-80.
20. NNBW I, 1591.
21. UBA, brief B. Voorda aan N.N., nr. DM 76.
22. *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* VI, P.C. Molhuysen ed. (Den Haag 1923) 158-160; S.W. Hamers-van Duynen, *Hieronymus David Gaubius (1705-1780): zijn correspondentie met Antonio Nunes Riberio Sanchez en andere tijdgenoten* (Assen 1977) 160-164; Drie brieven van B. Voorda aan J. Meerman, Brievencollectie Museum Meermanno Westreenianum.
23. *Bronnen* VI, 56, 281.
24. *Rerum in suprema Frisiorum curia judicaturum fasciculus. Collegit et concinnavit Joannes Beucker senior. Contulit ad autographum, emendavit notisque necessariis et praefatione Belgica instruxit eius ex filia nepos Bavius Voorda* (Leeuwarden 1782) VI.
25. Idem, IV, XVII-XVIII, XXIV; Cocq had gebruik gemaakt van een manuscript in het bezit van Hendrik J. Albarda, een achterkleinzoon van Beucker en advocaat voor het Hof van Friesland, zie: *Johannis Beucker senioris, procuratoris olim generalis, decisiones curiae Frisiae recensuit, edidit et praefatus est Simon Cocq, ictus et caussarum patronus* (Leeuwarden 1780). VIII
26. UBL, Familiearchief Luzac, inv.nr. 29, brief B. Voorda aan C. de Gijselaar; *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787)* VI, F.J.L. Kramer ed. (Amsterdam 1903) 542-543.

27. Zie noot 15. Zie voor Voorda's pamfletten: Ahsmann-Feenstra, *BGNR-Leiden*, nrs. 1111 en 1114; De Wal vermeldt nog een geschrift uit 1774 over de militaire jurisdictie en aantekeningen op de brief van Willem V van 17 januari 1785 over de defensie.
28. *Aenmerkingen op zommigen van de Overijsselsche steede-bezwaaren*, bijzonder op die van Zwolle, mitsgaders op het *rapport* daarop uitgebracht, V.A. Hollandus (z.p. 1786) 49-50.
29. *Gedenkschriften Hardenbroek VI*, 130, 333, 356; A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel 1966) 229, 250, 252.
30. Zie noot 2 1.
31. *Gedenkschriften Hardenbroek VI*, 543; H. Tollius vermeldt dat Voorda ook na de Oranje-restauratie van september 1787 blijf bleef geven van zijn patriotse denkbeelden door "ontijdige aanhalingen van plaatsen uit Cicero" op zijn colleges, zie: B. Voorda en J. Valckenaer, *Rechtsgeleerd advies in de zaak van de gewezen stadhouder en over deszelfs schrijven aan de gouverneurs van de O- en W- Indische bezittingen van den staat met wederleggende aantekeningen van een Hollands rechtsgeleerden* (Den Haag 1796).
32. Voor het volgende is mede gebruik gemaakt van een tweetal banden die een doorlopende paginanummering hebben. Ze bevinden zich in de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek onder de naam van Bavius Voorda. Hier worden ze geciteerd als *Voorda*; *Voorda*, 2-3.
33. *Voorda*, 1, 114-138.
34. *Voorda*, 3.
- 34a. Zoals N.C. Lambrechtsen, Pensionaris van Vlissingen, zie: J.P. van Visscher, *Inventaris der handschriften van het Zeeuwse Genootschap der wetenschappen*. (Middelburg 1861) 18.
35. *Bronnen VI*, 330.
36. *Idem*, 330-331.
37. *Idem*, 331-332; Zie voor Van Bleiswijk: *NNB W X*, 78-80
38. *NNBW IX*, 1281-1282.
39. *Voorda*, 9.
40. *Bronnen VI*, 348-350, Bijlagen nr. 1145; *Voorda*, 9-11.
41. *Bronnen VI*, 334-336.
42. *Bronnen VI*, 336-340.
43. *Voorda*, 27.
44. *Bronnen VII* 350.
45. *Idem*, 341-343.
46. *Idem*, 343.
47. *Idem*, Bijlagen nr. 1146.
48. *Idem*, 344.
49. *Idem*, Bijlagen nr. 1147.
50. UBL, Archieven van Senaat en Faculteiten der Leidse universiteit, inv.nr. 39, Documenta Actorum E.
51. *Voorda*, 84-86.
52. *Idem*, 87-88.
53. *Idem*, 58-69, 89; *Vaderlandsche Historie vervattende degeschiedenissen der vereenigde Nederlanden* dl. 20, boek 57 (1798) 276-294.
54. *Voorda*, 91-95.
55. *Idem*, 96-99.
56. *Idem*, 100-111.
57. *Vaderlandsche Historie*, 292.
58. *Idem*, 294; *Voorda*, 112-113.
59. GAL, Naemwijzer; GAL, Bonboek Burgstreng f. 20.
60. GAL, Collaterale successie, dl. 36, 393.
61. Boeles, *Frieslands hoogeschool*, 632-636.
62. UBL, AC, inv.nr. 35, Netresoluties, 90v.-91.
63. UBL, AC, inv.nr. 70, Bijlagen resoluties bij 8-12-1798, rekest Van der Keessel en brief A. de Malnoë aan J.D. Hahn 19-11-1798.
64. UBL, AC, inv.nr. 35, 95.

65. *Bronnen* VI, 399.

66. Zie noot 63.

67. UBL, AC, inv.nr. 70, brief A. de Malnoe aan J.D. Hahn.

68. B. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien van koning Philips van Spanje, laatstengraaf van Holland, ten dienste van zijne Nederlanden uitgegeven*. Fransch en Nederduitsch; naar de oorspronkelijke drukken van den jaare 1570. *Verzeld van eene verhandeling over het Verstand van de Ordonnantie op den stijl van procederen in crimineele zaken, mitsgaders vanaanteekenigen bij verscheidene artikelen van die ordonnantie* (Leiden 1792); Zie ook: M. van de Vrugt, *De criminele ordonnantiën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerstestrafrechtcodificatie in de Nederlanden* (Zutphen 1978); Voorda klaagde al in 1785 over de trage voortgang bij het werk aan dit boek: "Gij zoud niet gelooven hoe veele dagen 'er verloopen dat ik niets voor mij zelven kan uitvoeren. Drie colleges behalven andere academische functien, veele andere beletzelen en interruption maken dat ik dag aan dag nauwelijks een uur aan mij zelven ben. En als mij geen goede voormiddag of lange avond gebeuren mag, is het de pijn niet waard aan eenig serieus werk te beginnen", zie noot 21; Voorda maakte gebruik van manuscripten van de Haagse advocaat J. Visser en de Goudse regent C.J. de Lange, zie *Crimineele Ordonnantien*, viii; Wat Voorda's gedachten over de codificatie betreft, zie: KB, brief B. Voorda aan N.N., nr. 130 G 3 1, gedrukt in: A. de Pinto, *Handleiding tot het Burgerlijk Wetboek II* (Utrecht 1860) 726728 en vergelijk UBL, AC, inv.nr. 70, rekest Voorda 27-05-1799, 16-17.

69. B. Voorda, *Crimineele Ordonnantien*, 71-74 e.v.; A.H.H. Huussen, "Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 271-272.

70. B. Voorda, *Crimineele Ordonnantien*, 264-268; Tollius daarover in zijn commentaar bij het *Rechtsgeleerd advies*, p. 2: "Ontijdige en scherpe trekken tegen de stadhouders Willem III en Willem V ..., die de achting voor hem merkkelijk verminderd hebben bij diegenen zelfs, welke anderszins, wegens zijne geleerdheid, prijs hadden blijven stellen op zijnen omgang".

71. Iets aangaande hetgeen onlangs te Amsterdam *tusschen de regeering en burgers* voorgevallen is (z.p. 1794).

72. Boeles, *Frieslands hoogeschool*, 530.

73. *Bronnen* VI, 468-469.

74. Idem, 476.

75. Idem, 478; UBL, AC, inv.nr. 67, Bijlagen resoluties bij 21-01-1795.

76. *Rechtsgeleerd Advies*, 2; Boeles, *Frieslands hoogeschool*, 531 noemd de oratie "De libertate sentiendi dicendique Icties propria et in Papiniano spectata", "niet verstandig, noch beraden en waardig". In een noot voegt hij daaraan toe: "Deze redevoering, welke gelukkig niet ter perse ging, is uit de bibliotheek van Beucker Andreae (no. 1267) voorf 11 verkocht". Dit manuscript, indien nog ergens aanwezig, bevindt zich volgens Verbeeks catalogus (zie noot 8) althans niet in de collectie Voorda in Leeuwarden.

77. J.A. Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (Amsterdam 1876); I. Schöffers, "Een kortstondig hoogleeraarschap. Johan Valckenaer in Leiden 1795-1796", *Bestuurders en geleerden*, S. Groenvelt, M.E.H.N. Mout en I. Schöffers ed. (Amsterdam 1985) 193-208.

78. Van Sillem, *Valckenaer*, 2.58-267; Schöffers, *Valckenaer*, 200-201; UBL, AC, inv.nr. 68, Bijlagen resoluties bij 17-02-1796.

79. UBL, Luzac, inv.nr. 29, Brief B. Voorda aan C. de Gijselaer.

80. *Bronnen* VII, 12, 27, 36, 90-91.

81. M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 7825 II* (Leiden 1832) 214.

82. De Wal, *Oratio*, 406, zie noot 14. C.J.H. Jansen, "Over de 18e eeuwse docenten Natuurrecht aan Nederlandse Universiteiten en de door hen gebruikte leerboeken", *Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis* 55 (1987) 103-115, 104-105.

83. UBL, AC, nr. 70, rekest Van der Keessel.

84. UBL, AC, nr. 70, rekest Voorda 18-10-1798.

85. UBL, AC, nr. 70, rekest Voorda 27-05-1799; Over het verschil tussen publieke en private colleges zie: J. Roellevink, *Gedictieerd verleden, Het onderwijs in de algemengeschiedenis aan de uni-*

- versiteit van Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen 1986) 101-1 17.
86. Een voorbeeld van een college van Van der Keessel: H. Gall, *Willem Bilderdijk en het privatissimum van professor D. G. van der Keessel* (Leiden 1986) met een beschrijving van de inboedel van de collegekamer op P. 53 en 54; De kennis omtrent de ligging van de collegekamer dank ik aan de vriendelijke mededeling van mw. M. Dieben (Rapenburgproject).
87. UBL, AC, nr. 70, brief J.D. Hahn aan A. de Malnoë 17-11-1798.
88. UBL, AC, nr. 70, rekest Voorda 27-05-1799, 8.
89. Idem, 14-16 en rekest Van der Keessel.
90. UBL, AC, nr. 70, correspondentie en rekest over het collegegeschil.
91. UBL, AC, nr. 35, 64; UBL, AC, 70, correspondentie Hahn-De Malnoë.
92. UBL, AC, nr. 70, brief J.D. Hahn aan A. de Malnoë 1-12-1798.
93. *Bronnen* VII, 105.
94. Idem, 123; UBL, AC, inv.nr. 71, Bijlagen resoluties bij 04-05-1799, brief Voorda.
95. Zie over Van der Keessels "patriotisme volé" en zijn colleges aan de erfprins: B. Beinart en P. van Warmelo, "Van der Keessel en de studie van de erfprins Willem Frederik, de latere Koning Willem 1, te Leiden, 1789-1790", *Verslagen en mededelingen vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch recht* 14 (1974) 2 1-69.
96. UBL, AC, nr. 70, rekest Voorda 27-05-1799.
97. *Bronnen* VII, 128-129; UBL, AC, nr. 35, 93; De curatoren boden G.J. Voorda aan om numismatiek te doceren maar dat aanbod wees hij van de hand. Wel accepteerde hij als beloning voor de door hem vervaardigde catalogus twee penningen en een boek.
98. Zie over de Franeker jaren van J.H. Voorda: A. Krikke, "De Franeker juridische faculteit vanaf het ontstaan der Bataafse Republiek tot aan haar opheffing in 1811", *Universiteit te Franeker 1585-1811, Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, G.Th. Jensma, F.R. Smit en F. Westra ed. (Leeuwarden 1986) 335-347. Met hem stierf in 1814 het geslacht Voorda uit.
99. GAL, NA, not. A. Kleynenberg, inv.nr. 2567, nr. 528, 07-08-1798; Zie over de afwikkeling van de nagelaten bibliotheek van Bavius Voorda: UBL, LTK 998, brief J.H. Voorda aan H.W. Tydeman.
100. *Bronnen* VII, 113.

ARBEIDERSWONINGBOUW IN LEIDEN ANNO 1835

door

P. Barendregt

Tevergeefs zal men op een recente kaart van Leiden zoeken naar de Looierstraat. Deze straat is verdwenen met de sloop van een groot gedeelte van de Havenwijk in verband met de stadsvernieuwing, aan het begin van de jaren zeventig van deze eeuw. Slechts de naam van het kleine Looiersplein herinnert nog aan de oude Looierstraat.

De Looierstraat en de wijk Noord-Rijnevest

Volgens de oude wijkindeling van de stad die gold in 1835 behoorde de Looierstraat tot wijk VIII of Noord-Rijnevest', begrensd door de Herengracht, Nieuwe Rijn en de Singels. De straat was gelegen tussen de Zuidsingel en de Groenesteeg. De huizen van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid stonden aan de westzijde van de straat, tussen de Zuidsingel en de Kerksteeg (nu Oosterkerkstraat), het gedeelte dat later ook wel de tweede Looierstraat werd genoemd. De bebouwing van de Maatschappij besloeg tevens een voormalig gedeelte van de, ten westen parallel aan de Looierstraat gelegen, Singelstraat.'

In 1861 verliest het zuidelijk gedeelte van de Looierstraat, ook wel eerste Looierstraat genoemd, haar verbinding met het noordelijk gedeelte van de straat boven de Kerksteeg, door de bouw van een katoenweverij. In 1903 wordt de Singelstraat omgedoopt tot Weverstraat." Nadien zijn het stratenplan en de straatbenamingen niet meer gewijzigd tot de reeds gemenoteerde stadsvernieuwing in het afgelopen decennium.

Montagne omschrijft de wijk Noord-Rijnevest als een nijverheids-en arbeidersbuurt.⁴ Hij vermeldt dat er naast de katoenfabriek van De Heijder en Co. en de stoomspinnerij van de Gebr. Eigeman en Co., fabrieken van wollen stoffen, leerlooierijen, scheepmakerijen, zeemtouwerijen, marokijn- en perkamentfabrieken en een bierbrouwerij waren. Verder vermeldt hij dat de huizen langs de Waard- en Oranjegracht naar gelijk plan gebouwd en voor arbeiderswoningen geschikt waren. Daar komen dan de woningen van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid nog bij in 1835/1836.⁵ Blok beschrijft hoe juist in de dertigerjaren van de negentiende eeuw enige

afb. 7. De Tweede Looierstraat, gezien vanaf de Oosterkerkstraat naar de Zuidsingel, ca. 7900. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

opleving van de Leidse (textiel)nijverheid te zien valt door opdrachten voor het leger en door het wegvallen van de steun aan de belangen van de Belgische industrie.” In 1835 vestigde de Lierse katoendrukkerij De Heijder zich te Leiden en een jaar eerder een ijzergieterij, later Grofsmederij. Reeds in de veertiger jaren echter was de lichte opleving wederom tenietgedaan. Van Tijn noemt ook met name de Leidse wollen-stoffen industrie als slachtoffer voor de teruglopende binnenlandse vraag naar kledingstoffen in de tweede helft van de veertiger jaren.⁷

Drieëndertig woningen aan de Looierstraat

Met de straat verdwenen ook de huisjes aan de straat die er in 1835 en 1836 gebouwd waren. Van 1835 tot 1920, toen de huisjes aan verschillende kopers werden verkocht, zijn de drieëndertig woningen waar het hier om gaat in bezit geweest van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid. Het hoofdbestuur van deze Maatschappij nam het initiatief tot de bouw door op 17 april 1835 een circulaire te verspreiden, waarin werd aangemoedigd tot deelneming in een ‘Plan ter Opbouw van Vijftig Arbeiderswoningen’.⁸ Aangespoord werd tot het kopen van aandelen van f 50 in een renteloze lening van f 25.000, af te lossen uit de opbrengst van de huishuren, te geschieden bij een jaarlijkse uitloting van twintig aandelen met een premie van f 10 per uitgeloot aandeel. Onder deze voorwaarden werden 333 aandelen uitgegeven en tezamen met 106 aandelen tegen een vaste jaarlijkse rente van 3% wist de Maatschappij de som van f 21.950 bij elkaar te krijgen. Het stadsbestuur stelde de bouwgrond ter beschikking, zonder verdere kosten.

De Maatschappij stelde de plannen nog wat bij en kwam tot een bestek en tekening van drieëndertig woonhuisjes. De bouw werd gegund aan de Leidse aannemer P.J. Coffrie. Op 1 juli 1836 werden de laatste drie huisjes door hem opgeleverd. In het verslag van het hoofdbestuur van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid aan de algemene vergadering van 12 oktober 1836 werd dan ook bericht dat: ‘...overeenkomstig het Plan, in het verleden Jaar aan de Ingezetenen dezer stad medegedeeld, 33 Arbeiders-Woningen zijn gesticht...’.

Arbeiderswoningbouw in de negentiende eeuw

Het initiatief tot arbeiderswoningbouw aan de Looierstraat wordt wel in de literatuur gesignaleerd en is daarbij zelfs afgedaan als een woningbouwinitiatief van een armbestuur. Toch is het unieke Leidse plan niet voldoende beschreven en dat maakt elke waardering op zijn minst dubieus. Onder-

zoek en nadere beschrijving moet zich dan ook richten op de volgende vraag: in hoeverre past het initiatief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid uit 1835 om drieëndertig arbeiderswoningen te bouwen in Leiden, in het beeld dat in de literatuur bestaat van de huisvesting van de arbeiders in de negentiende-eeuwse Nederlandse steden. Vele malen wordt er door verschillende auteurs op gewezen, dat men in de eerste helft van de negentiende eeuw de loonarbeiders niet van de armen onderscheidde. De autoriteit op het gebied van de sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw I.J. **Brugmans** schrijft in dit verband: "Onder de sociale groepen of klassen, waaruit de samenleving was opgebouwd, trekt de arbeidende klasse het meest de aandacht. Het merkwaardige feit doet zich voor, dat deze klasse als zodanig vóór het midden der eeuw niet bekend was."¹² Ook Van den Eerenbeemt meent dat in deze tijd de arbeiders werden gerekend bij de grote groep van 'behoefte lieden'."

Nu waren de arbeiders in deze visie ook moeilijk als groep van de armen te onderscheiden, omdat de armbesturen vaak een toelage op de ontoereikende lonen uitkeerden. In overeenstemming hiermee zijn er voor 1850 ook met betrekking tot een betere huisvesting van deze groepen slechts initiatieven van armbesturen; hierbij worden dan genoemd de bouw van 100 woningen door de Hervormde Gemeente te Groningen in 1842 en de bouw van 33 woningen in 1835 door de Maatschappij van Weldadigheid te Leiden."

Rond 1850 krijgt men oog voor de slechte volkshygiëne en in verband daarmee voor de huisvesting van de lagere bevolkingsgroepen. "Zo was het niet alleen om filantropische motieven maar zeer zeker ook uit overwegingen van eigenbelang, dat de volkshygiëne meer in de belangstelling kwam te staan".¹³ Nederlandse artsen die in hun praktijk regelmatig in de armenwijken kwamen, wezen naast het verband tussen de slechte leef- en woon-situatie en het ontstaan van ziekten, tevens op de grote kans van epidemische uitbreiding van een ziekte door de mensenoppeenhoping in deze woonwijken en daarmee de uitbreiding tot in andere kringen. De Bosch Kemper meent, in zijn verhandeling over de armoede uit 1851, aangaande de ongezonde woonsituaties: "Reeds zouden de woningen der lagere klasse, bij betere zorg der bewoners, veel gezonder kunnen worden dan zij nu zijn: vele zijn slechts ongezond door de onreinheid, die men er in laat heerschen".¹⁴ Gevolg gevende aan een opdracht van koning Willem III uit 1853 presenteerde het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1855 het 'Verslag aan den Koning over de vereischten en inrigting van arbeiders-woningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs'.¹⁵ In dit verslag wordt een uitgangspunt genomen dat in feite tegengesteld is aan het standpunt van De Bosch Kemper: "... de eerste vereischten voor leven en

gezondheid ontbreken...” in de arbeidersbuurten en de woonruimten van de arbeiders kan men niet anders aanduiden dan met de benaming ‘holen’; woning en woonomgeving in de arbeiderswijken zijn zo slecht, dat de zaak vervuild is, de lucht verpest wordt, de zedeloosheid ontstaat en ziekten broeien om alle standen te treffen.”

Naast een slechte behuizing hadden de arbeiders ook een dure behuizing. De Middelburgse arts S. Coronel, die door zijn publikaties landelijke bekendheid verwierf, maakte in 1859 melding van huuropbrengsten van 16% tot 20% per jaar van de eigendomswaarde voor arbeiderswoningen, terwijl voor burgermanswoningen deze percentages slechts 7% tot 8% bedroegen.”

Het was deze wanverhouding die de grondslag vormde voor het ontstaan van de woningbouwverenigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw. In deze zin loopt het genoemde initiatief van de Hervormde Gemeente in Groningen uit 1842 om 100 arbeiderswoningen te bouwen vooruit op de latere woningbouwverenigingen. De argumentatie was namelijk, dat die arbeiders die zichzelf zouden kunnen bedruipen als de huren niet zo onbillijk hoog waren, nu een beroep moesten doen op de kas van het armbestuur. Zou het armbestuur zelf huizen bouwen en tegen een billijke huurprijs aan die arbeiders verhuren dan verdween hun afhankelijkheid van de armenkas en betaalde het project als het ware zichzelf terug door middel van de huuropbrengsten.¹⁸ De woningbouwverenigingen streefden, overigens tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling van de jaren vijftig en de industrialisatie vooral na 1875, in het algemeen naar veel betere woningen tegen de op dat moment geldende huurprijzen.

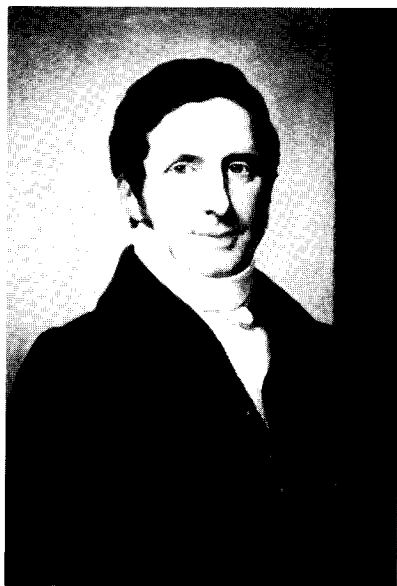
In de literatuur komt derhalve het volgende beeld over de negentiende-eeuwse volkshuisvesting naar voren: men onderscheidde voor 1850 de arbeiders niet van de grote groep armen, men kreeg eerst rond 1850 oog voor de slechte volkshygiëne en daarmee voor de slechte arbeidersbehuizing en tenslotte ontplooiden men pas na 1850 initiatieven met betrekking tot de bouw van geschikte en betaalbare arbeiderswoningen. Met behulp van de gegevens uit het onderzoek naar het Leidse woningbouwinitiatief uit 1835 kunnen we bedenkingen uiten tegen bovengenoemde zienswijze. Het gaat er daarbij om dat het streven naar een betere, meer hygiënische huisvesting voor arbeiders niet uitsluitend gekoppeld dient te worden aan de tweede helft der negentiende eeuw.

De motieven voor de bouw van de Leidse woningen

De Leidsche Maatschappij van Weldadigheid -overigens opgericht op ini-

tatief van de Leidsche Afdeeling der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen en zonder banden met de landelijke Maatschappij van Weldadigheid die in 1818 werd gesticht door Johannes van den Bosch onderscheidde zich en wenste zich ook te onderscheiden van de bedeling. De door de Maatschappij ondersteunden mochten niet behoren tot de groep bedelden, maar moesten in principe in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Slechts in uitzonderlijke – meestal winterse – omstandigheden selecteerde een net van medewerkers door de stad de voor ondersteuning vanwege de Maatschappij in aanmerking komende behoeftigen. Kan men aldus enig onderscheid maken in de grote groep van behoeftige lieden, het blijft moeilijk om de grens te bepalen. Duidelijker is echter wanneer de Maatschappij ten aanzien van de bewoners van de door haar gebouwde huizen aan de Looierstraat bepaalde dat zij geen bedelden noch opgenomenen der Maatschappij mochten zijn. Hier kan men daadwerkelijk spreken van arbeiderswoningbouw.

De circulaire waarin werd opgeroepen tot deelneming in het Plan ter Opbouw van de arbeiderswoningen werd ondertekend door het hoofdbestuur. Het hoofdbestuur had tot taak de van de begunstigers ontvangen gelden te besteden en bestond uit mannen die de Maatschappij – vooral financieel – een warm hart toedroegen. Het hoofdbestuur blijkt in 1835 te bestaan uit zoals te verwachten was door de noodzakelijke financiële

afb. 2. Jhr. mr. D.F. van Alphen, een der initiatiefnemers tot de bouw van de Leidse arbeiderswoningen. Foto naar schilderij door J. W. Pieneman. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

draagkrachtigheid = een groep van negen, aanzienlijke mannen. Onder hen zijn vier gemeenteraadsleden, namelijk Jhr. D.F. van Alphen, lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal, mr. A. van Gerwen, Cornelis Leembruggen, bier- en azijnbrouwer, en mr. J. Verschuur, officier van justitie in 1827 en overleden in 1835. Een vijfde lid van het hoofdbestuur was de fabrikant en wethouder Paul du Rieu. De hoogleraar mr. John Bake, de arts H.F. van Doeveren, de predikant der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente J.A. Pluygers en notaris H. Roskes completeren het hoofdbestuur.

Dat het eenmaal geboren initiatief een warm pleidooi van de vier gemeenteraadsleden en de wethouder mocht verwachten in de gemeentelijke organen hoeft geen betoog. Het succes ervan blijkt wel uit het feit dat de gemeente de grond ter beschikking stelde. Notaris Roskes verzorgde belangeloos de akten van vele transacties ten behoeve van de Maatschappij.

De motieven tot de bouw van de arbeiderswoningen vinden we noch in de notulen van het hoofdbestuur, noch in persoonlijke aantekeningen van de betrokken personen. We richten ons daarom op de oproep van het hoofdbestuur bij het Plan ter Opbouw van 17 april 1835. Er wordt in gesproken van een “...meer en meer toenemend gebrek aan Woningen voor werklieden geschikt...”; het gevolg daarvan is, aldus de samenstellers van deze oproep, dat er voor geschikte woningen een onevenredig deel van de lonen aan huur moet worden betaald, dat de arbeiders kleine, ongerieflijke woningen moeten betrekken, of in ruimere woningen met meerdere gezinnen gaan wonen. De aldus gekweekte slechte woontoestanden hebben een schadelijk effect op de zedelijkheid en gezondheid van de bewoners, waaruit zelfs “...bij heerschende en besmettelijke ziekten, de vreeselijkste ramp voor de geheele stad zou kunnen geboren worden...”. Het doel van het bouwen van vijftig arbeiderswoningen door de Maatschappij is daarom het afstaan van doelmatig ingerichte woningen aan de handwerksstand tegen een geringe huurprijs. Zo zal er bij de arbeiders zedelijke beschaving, orde en reinheid worden opgewekt.

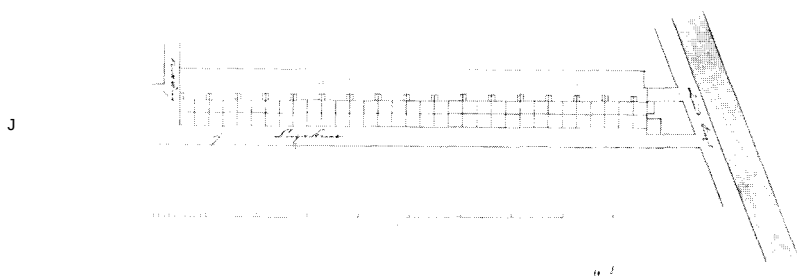
De medische drijfveer om tot een betere arbeidersbehuizing te komen, waaraan noch de cholera-epidemie van 1832-1833, noch de arts Van Doeveren in het hoofdbestuur der Maatschappij vreemd zullen zijn geweest, is in de argumentatie van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid duidelijk aanwezig. De gelijkenis met de zienswijze “...de woning van den werkman is niet zelden eene plaats (...) waar de brandpunten ontstaan van ziekten, wier invloed zich wijd rondom verspreidt, om alle standen aan te tasten en den gesel der verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen der meer beschaafden”“, is treffend, alleen betreft het hier een

verslag over de arbeidersbehuizing van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit 1855, dus van twintig jaar later!

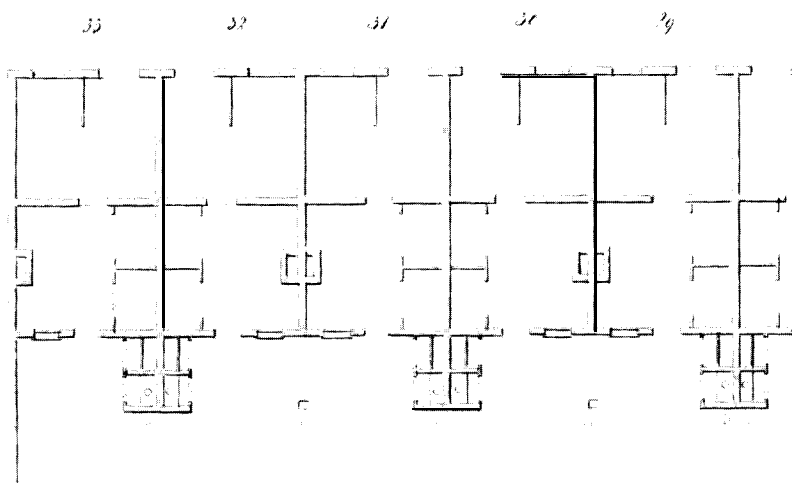
Opvallend in de argumentatie van de Maatschappij is ook dat de ongezone en onzedelijke bewoning niet de arbeiders wordt verweten, doch wordt geweten aan de slechte en, in verhouding tot de lonen, dure behuizing, als gevolg van een geconstateerd tekort aan geschikte woningen. Men meent er dan ook wat aan te kunnen doen door een woningbouwinitiatief te ontplooien.

De woningen en de huurders

Natuurlijk rijst de vraag wat we moeten verstaan onder 'geschikte woningen' en begrippen als 'dure behuizing' of 'geringe huurprijs'. Daarom, maar ook ten bate van ons voorstellingsvermogen zal ik in het volgende trachten een beschrijving te geven van in- en exterieur van de huizen die ons bezighouden.“ De 33 huizen zijn alle in een rij en onder een lange kap gebouwd. Staan we voor de huizen in de Looierstraat dan zien we een stenen gevel met de uit een boven- en ondergedeelte bestaande voordeur en daarnaast een raam. Bekijken we de gevel over meerdere huizen dan bevinden zich steeds twee deuren en twee ramen naast elkaar. Op de gevel bevindt zich een pannendak met per twee huizen een dakkozijntje. Treedt men naar binnen dan komt men in de voorkamer; een korte scheidingsmuur dwars op de

afb. 3. Kuurt van een gedeelte van de Looierstraat met de ontworpen arbeiderswoningen. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

afb. 4. Plattegrondtekening van de huizen Looierstraat 29-33. Coll. Gemeente-archief, Leiden.

voorgevel scheidt de voorkamer ten dele doormidden. Schuin naar voren zit een binnendeur die toegang biedt tot de achterkamer, het woonvertrek. In dit vertrek bevinden zich de schoorsteen en de bedsteden, met daaronder een kelder, die ook afzonderlijk kan worden afgesloten door de doorgezaagde deuren van de bedsteden. Met een steektrap kan men de zolder-etage bereiken. In de achtergevel zit een deur en daarnaast een raam. Buitenom kan men in een aanbouwsel via twee afzonderlijke deuren het kookhuisje (snuiver) en het toilet (secreet), beide aangesloten op het riool, bereiken. Ten behoeve van de drinkwatervoorziening bevinden zich achter de huizen in totaal acht welputten. Tenslotte is het gehele complex van 33 woningen aan de achterzijde omsloten door een scheidingsmuur. Westersbaan geeft in 1917 de volgende beschrijving van de huizen: “..de bewoners zijn in hun schik met de ruime voorhuizen, waarin een kamertje is afgeslut, met hun flinke huiskamer, al moet men dan ook in bedsteden slapen, met hun kookgelegenheid buiten het woonvertrek en vooral ook met hun aardige tuintjes, de trots van de vrouwelijke en mannelijke bewoners”.²¹ We zijn in de gelukkige omstandigheid dat we ook de grootte van de huizen kunnen bepalen.“ De maten die uit beschikbare gegevens naar voren zijn gekomen zijn de volgende; een inwendige breedtemaat van 4.15 m; een inwendige dieptemaat van 7.40 m; een hoogte van de straat tot de bovenzijde van de daklijst van 3.90 m; een diepte van voorgevel tot scheidings-

muur van 17.50 m. De voordeur heeft een hoogte van 1.90 m met erboven een raamkozijn met een hoogte van 0.70 m. De voor- en achterkamer hebben beide een oppervlak van 4.15 x 3.70 m met dien verstande dat in de achterkamer 1.10 m van de breedte afgaat voor de bedsteden; de kamerhoogte is 2.75 m. De kelder onder de bedsteden is 1.10 m diep. Snuiver en secreet hebben elk een oppervlakte van 1 x 1 m.

In het eerder genoemde verslag aan de koning van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs over arbeiderswoningen wordt een modelwoning en modelomgeving uitgetekend.“” Vergelijken we de woningen van de Leidsche Maatschappij en Weldadigheid uit 1835 met de in het verslag vereiste woningen, dan kunnen we tevreden zijn met het bereikte resultaat, temeer daar de ingenieurs het eigen model in ontwerpen van arbeiderswoningen niet al te strikt toepassen.

De woningen van de Maatschappij zijn voorzien van een ruime licht- en luchtaanvoer, een goede vuilafvoer en watertoevoer. De woningen staan weliswaar in een fabrieksbuurt, met name in de omgeving van de Grofsmederij en Katoenfabriek, maar zijn daarentegen niet in een bouwblok gebouwd. De oppervlakte van de woonkamer en kamerhoogte voldoen aan de gestelde eisen, alhoewel de bedsteden in de woonkamer zijn geplaatst. Het verslag van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs stelt dat voor een gezin van ouders en vier kinderen tenminste een woonkamer en drie slaapkamers noodzakelijk zijn maar bijgevoegde ontwerpen zijn in het algemeen voor twee-kamer woningen.

Bekijken we de ontwerpen van arbeiderswoningen, en met name de geplande bouwblokken te Amsterdam, dan zijn de Leidse woningen, alhoewel deze in strikte zin niet geheel aan de in het verslag geschetste normen voldoen, wat aantal kamers en woonomgeving betreft toch modelwoningen. Ook in een later woningbouwinitiatief van de diaconie der Hervormde gemeente aan de Verwerstraat te Leiden uit 1862²⁴ zijn het de, in vergelijking met de overige woningen in het project, ruime benedenwoningen die overeenkomen met de woningen van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid in de Looierstraat.

Als we de huren aan een nadere beschouwing onderwerpen, is in de eerste plaats de zakelijke grondslag van de bouw der woningen van belang. Volgens plan zouden 50 huizen worden opgericht voor f 25.000. In werkelijkheid werden dit 33 huizen voor f 21.950. Ook dit bedrag werd niet geheel volgens plan opgebracht. De animo voor de renteloze lening was te gering (333 aandelen werden uitgegeven) en het totaalbedrag moest door een rentedragende lening van 3% worden aangevuld. De rente kwam ten laste van de Maatschappij, maar buiten het fonds van arbeiderswoningen om! Verder dienen we goed te beseffen dat de grond door de gemeente

kosteloos ter beschikking werd gesteld. De huurprijs werd door een commissie uit het hoofdbestuur bepaald op *f* 0,75 per woning per week“; de huuropbrengst per jaar werd daardoor *f* 1287.

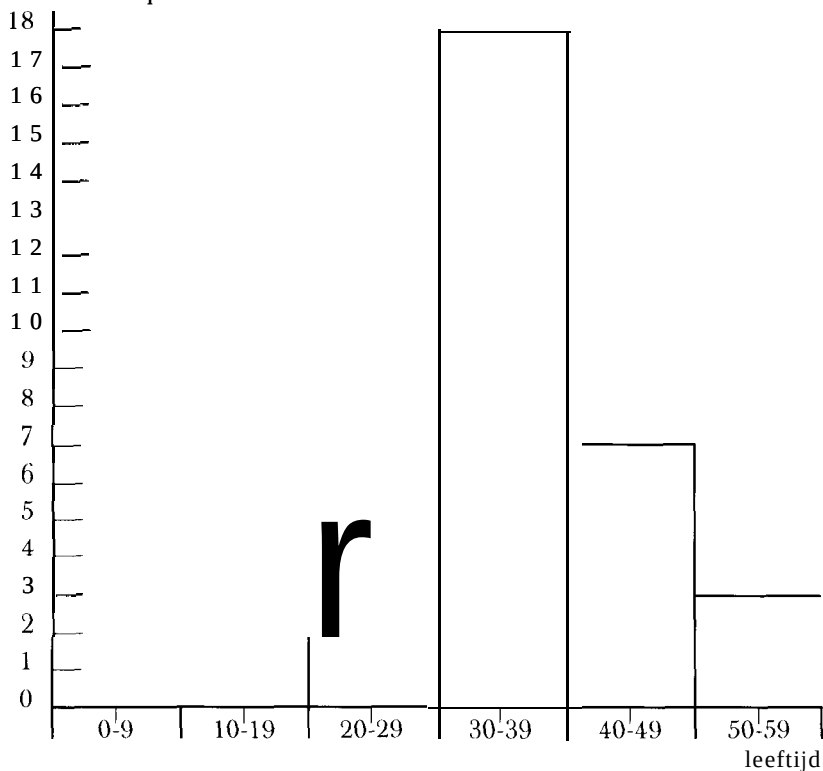
Het aantal uit te loten aandelen werd niet officieel bepaald, maar als we uitgaan van de geplande termijn van 2.5 jaar waarin de totale som moet zijn afgelost, komen we uit op een aflossing van gemiddeld 10 11 per jaar of 17 à 18 aandelen per jaar. Voor reparaties en andere onkosten restte dus gemiddeld 276 per jaar. In onderstaande tabel zetten we deze zaken op een rij.

kapitaal	<i>f</i> 21.950,--	uitloting	
per woning	<i>f</i> 665,-- (:33)	per jaar	<i>f</i> 1.011,--
huuropbrengst		rest voor	
per jaar	<i>f</i> 1.287,--	onderhoud	<i>f</i> 276,--
per week		per woning	
per woning	<i>f</i> 0,75	per jaar	<i>f</i> 8,40

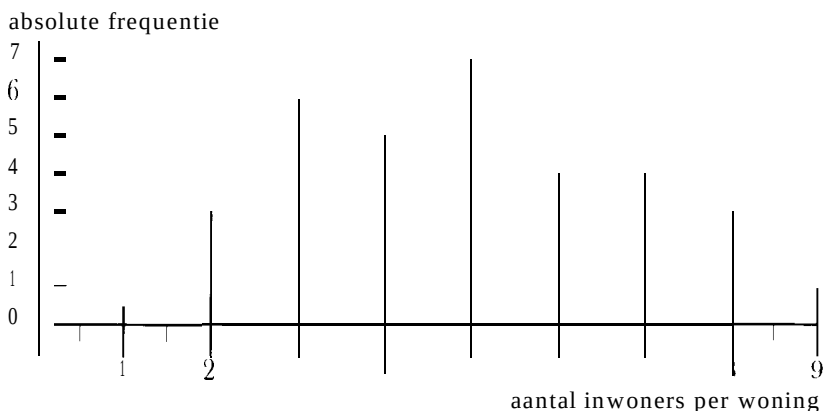
Het beheer van de woningen blijkt in de jaren na 1836 flinke problemen op te leveren. In de eerste plaats zijn er klachten over de achterstallige huren en moet in 1850 ‘uit hoofde der verminderde huurprijzen van andere woningen’ de huur worden verminderd tot *f* 0,60 per woning per week.“” In de tweede plaats overschrijden de noodzakelijke reparatiekosten van de woningen na 18.52 de in de begroting opgenomen bedragen. Het is dan ook aan de rooskleurige financiële positie van de Maatschappij te danken, dat in 1850 de 182 (!) nog resterende aandelen kunnen worden afgelost.²⁷

Naast de relatie van de huurprijs en de zakelijke grondslag van de bouw en exploitatie der woningen, is zeker zo belangwekkend de relatie van de huurprijs en de inkomens van de bewoners. Gegevens omtrent de bewoners van de huizen kunnen we niet putten uit de archieven van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid. Een bron die we hiervoor wel kunnen raadplegen zijn de gegevens uit volkstellingen. De eerste volkstelling die in aanmerking komt is die van 1839.²⁸ De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners is, naar groepen ingedeeld, 36,5 jaar. De verdeling naar leeftijds-groepen is als volgt:

absolute frequentie

Het gemiddelde aantal inwoners per huis is 5,0; de typische bewoning is vader, moeder en drie kinderen, aangezien alle hoofdbewoners, uitgezonderd een weduwnaar, zijn gehuwd, daarnaast slechts twee gezinnen geen inwonende kinderen hebben en slechts een gezin een inwonende getrouwde zoon. De frequentieverdeling van het aantal inwoners per huis is als volgt:

We zijn bekend met de beroepen van de hoofdbewoners, maar helaas niet met de daaraan verbonden inkomenspositie. De gegevens zijn ook langs andere wegen schaars. Dessens en Ruigrok vermelden als gewogen gemiddelde loon van mannen in 1860 te Leiden een bedrag van $f\ 4,31$ per week.³⁰ In het verslag van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs wordt een dagloon te Leiden voor een werkmans van $f\ 0,85$ per dag genoemd; op basis van een zesdaagse werkweek is dat $f\ 5,10$ per week.³¹ Bij de Grofsmederij verdiende het lager personeel rond 1850 vermoedelijk 5 totf 8 per week.³² We moeten vooralsnog aannemen dat, zeker rond 1840, een minimumbudget van ca. $f\ 8$ slechts door een gering deel der Leidse arbeiders was op te brengen en velen zelfs nauwelijks voldoende verdienden om de benodigde voeding te betalen? De huur van de huizen van de Maatschappij moet een zware post op de budgetten van de bewoners zijn geweest. Daartegenover staat dat de bewoners een goed en redelijk ruim huis bewoonden tegen een op zichzelf lage huur van $f\ 0,75$ in de week; in het verslag van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs laat men de bouw van arbeiderswoningen onder de $f\ 1$ huur per week geheel buiten beschouwing³³ en vergelijkbare huizen te Leiden aan de Verwerstraat doen in 1863 $f\ 1,20$ per week,³⁴ terwijl de huizen van de Maatschappij rond die tijd zelfs een huur van $f\ 0,60$ per week hebben.

Conclusie

Het hierboven beschreven unieke woningbouwproject uit 1835 werpt een nieuw licht op de arbeiderswoningbouw in de negentiende eeuw. Het Leidse initiatief kwam zeker voort uit een sociale bewogenheid, maar dan wel met een specifieke groep mensen, namelijk de arbeiders. De motieven waren vooral van medische aard, zoals ook later in de negentiende eeuw, vooral na de publikatie van het door mij aangehaalde rapport van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1855. Ondanks de kunstmatig laag gehouden huurprijzen, zien we toch al problemen ontstaan in de exploitatie en zo werpt dit vroege voorbeeld van arbeiderswoningbouw zijn schaduw vooruit: in de tweede helft van de negentiende eeuw blijken geschikte woningen – van vooral de woningbouwverenigingen – voor een groot deel van de arbeiders onbetaalbaar te zijn.

NOTEN

1. *Huisnummer-Boek van de gemeente Leiden*, (Leiden 1871).
2. Notulen Burgemeester en Wethouders 16 juli 1835, Gemeente Archief Leiden (GAL) Secretarie Archief 1575.1851, nr. 816.
3. G.L. Driessen, *Leidsche straatnamen historisch toegelicht* (Leiden 1929).
4. A. Montagne Jzn., *De stad Leiden* (Leiden 1859-60), deel 2, 11-12.
5. Montagne, a.w., deel 2, 11-12, noemt foutief 1837 als bouwjaar.
6. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, deel 4 ('s-Gravenhage 1918), 148-149
7. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12 (Haarlem 1978), 145
8. GAL, Bibliotheek over Leiden en omgeving (Bibl. Leiden) nr. 30057 pf.
9. Verslag van het Hoofdbestuur der Leidsche Maatschappij van Weldadigheid (Verslag Hoofdbestuur) 1836, GAL, Bibl. Leiden nr. 77753 d
10. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage 1961) 190
11. H.F. van den Eerenbeemt, *De huisvesting van arbeiders rond het midden der negentiende eeuw* (Leiden 1957) 8
12. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)*, (Amsterdam 1925) 159
13. I.J. Brugmans, *Stapvoets Voorwaarts, Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw*, (Bussum 1970) 34
14. Eerenbeemt, *Huisvesting*, 8.
15. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Arts en sociaal besef in Nederland in historisch perspectief", *Sociale Wetenschappen* XII (1969) 248
16. J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering kunnen worden aangewend* (Haarlem 1851) 242
17. Verslag aan den Koning over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* 1854.1855. (Verh. KIVI 1855) 63
18. *Verh. KIVI* (1855) 51
19. Eerenbeemt, *Huisvesting*, 7
20. Eerenbeemt, Arts, 254
21. *Verh. KIVI* (1855) 51
22. Bestek en Conditie" waarna door de Hoofddirectie der Leidsche Maatschappij van Welda-

digheid zal worden aanbesteed het bouwen van 33 woonhuizen volgens de grondteekening te plaatsen in een lijn in de Looierstraat alhier, GAL, Archief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter voorkoming van verval tot armoede (Arch. Weld.), nr. 54.

Plattegrond tekening van de Huizen der Maatschappij van Weldadigheid in de Looierstraat, GAL, Arch. Weld., nr. 50.

21. Pier Westerbaan, *Het honderdjarig bestaan van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, ter voorkoming van verval tot armoede* (Leiden 1917) 59

22. Naast een schaalverdeling op de eerder genoemde plattegrondtekening, GAL, Arch. Weld., nr. 50, zijn de volgende bronnen van belang: in verband met verbouwingen overlegde de toenmalige eigenaar van de huizen J. Marijt in 1937 bouwtekeningen aan: Bouw- en Woningtoezicht Gemeente Leiden, Tweede Looierstraat, dossier 2197. Vlak voor de sloop van de woningen vervaardigde monumentenzorg een tekening van de bedsteden en de onderliggende kelder van een van de huizen: Kolenbergplaats onder de bedstee, Monumentenzorg Leiden, tekening 5679.

23. *Verh. KIVI* (1855) 50-75 + platen.

24. J.P. Zwanenburg, "Flatwoningen uit 1862", *Leids Jaarboekje* 67 (1969) 79-81

25. Notulen der vergaderingen van het Hoofdbestuur en der Algemene Vergadering (Not. Hoofdbestuur) 5 april 1836, GAL, Arch. Weld., nr. 1

26. Not. Hoofdbestuur 21 Juni 1850, GAL, Arch. Weld., nr. 1

27. Verslag Hoofdbestuur 1860, GAL, bibl. Leiden, nr. 77753 d

28. Volkstelling 1839, GAL, Secretarie Archief 1.575-1X51, nr. 1129

29. H. Dessens en W. Ruigrok, *Industrialisatie en loonontwikkeling*, onuitgegeven manuscript (Leiden 1980) 71 (GAL, Bibl. Leiden, nr. 58227 f)

30. *Verh. KIVI* (1855) 62

31. *Honderdvijfentwintig jaar Grofsmederij* (Lelden 1961) 2

32. H. Dessens en W. Ruigrok, t.a.p., 90 e.v.

33. *Verh. KIVI* (1855) 63

34. Zwanenburg, t.a.p. 81

RONDOM STEINMETZ EN HET EERSTE LECTORAAT IN DE SOCIOLOGIE AAN DE LEIDSE UNIVERSITEIT

door

W. Otterspeer

Op 16 december 1898 kreeg het Leids Universiteitsfonds, acht jaar na de oprichting ervan, het eerste grote legaat aangeboden. Op die dag deelde de executeur van het testament van Jacobus Scheltema, Mr. F. Was, aan de voorzitter van het Fonds, professor J.M. van Bemmelen mede, dat Scheltema, die op 13 december was overleden, een legaat aan het Universiteitsfonds had gemaakt ter grootte van *f* 40.000,-.¹ Hij had daarbij evenwel een bepaling opgenomen die het LUF meteen al bij zijn eerste legaat voor de grootste problemen stelde:

De erflater drukt den wensch uit, dat het Universiteitsfonds bevordere dat gedurende vier of vijf jaren, volgende op dat van zijn overlijden aan de Leidsche Universiteit eens of twee malen per week, buiten de Vacantiën, door een erkend Socialist, 200 mogelijk den Heer F. van der Goes, aan Studenten Colleges worden gegeven of lezingen worden gehouden, over sociologie en wenscht dat dien leeraar daarvoor, 200 mogelijk, eene jaarwedde van ten minste twee duizend gulden zal worden toegekend en geeft de bevoegdheid daartoe, 200 noodig, een gedeelte van het legaat, uit zijne nalatenschap afkomstig, aan te wenden; -de erflater beperkt dezen maatregel tot vier of vijf jaren na zijn overlijden, omdat hij vertrouwt, dat daarna van regeeringswege een leerstoel in dat Vak zal worden opgericht.

Deze wens was niet alleen het LUF een probleem, hij is het ook voor de geschiedschrijver. Wat heeft Jacobus Scheltema, zoon van de rijke Leidse tekstielfabrikant Jan Scheltema, ertoe gebracht om, n.b. op 1 mei van het jaar 1898, waarschijnlijk in de verwachting van zijn dood, al zijn gemaakte testamenten te herroepen en deze opvallende stipulatie op te nemen in zijn nieuwe wilsbeschikking?

Jacobus Scheltema werd op 1.5 juli 1851 te Leiden geboren. Op 26 september 1870 schreef hij zich in als rechtenstudent aan de universiteit daar. Uit de functies die hij binnen het Corps vervulde moet men een duidelijke culturele belangstelling afleiden. Hij was lid van de Commissie voor de

afb. 1. Hoofdfiguren uit de maskerade van 1785. In het midden Willem van der Vlugt. Academisch Historisch Museum, Leiden.

Schouwburg (1873) en vanaf 1874 was hij enkele jaren betrokken bij het bestuur van Musis Sacrum. In dat jaar nam hij ook zitting in de commissie, onder leiding van jaar- en studiegenoot Willem van der Vlugt, die de voorbereiding op zich nam van de maskerade van 1875. In de maskerade zou hij de rol van stadhouder-koning Willem 11 vervullen. In 1875 werd hij zelfs quaestor collegii, penningmeester van het studentencorps.

Toch lijkt Scheltema in 1875 al over het hoogtepunt van zijn studentenbestaan te zijn. In de vergaderingen van het Collegium is zijn inbreng gering en moet hij aan het eind veel verstek laten gaan. Ook de wijze waarop hij zijn rol van Willem 11 in de maskerade gestalte geeft moet wat bleekjes zijn geweest: de commentator laat hem “schier onopgemerkt” voorbijgaan. Daarna zijn de berichten even schaars als ambigue. Hij blijft tot en met 1880 in de Almanak vermeld als student, maar zwerft van het ene naar het andere adres, laatstelijk “bij zijn ouders”. Hij studeert niet af. En na een kort verblijf in Den Haag vestigt hij zich of wordt hij gevestigd? op het ouderlijk bezit “De Zandhorst” te Noordwijkerhout waar hij van 1891 tot aan zijn dood als ambteloos burger woont. Van contacten met de arbeidersbeweging is niets bekend, in het archief van Franc van der Goes komt hij niet voor.

Tijdens zijn studententijd verkeerde Scheltema wel in wat men progres-

afb. 2. Jacobus Scheltema als Willem 111 in de maskerade van 1787'5. Coll. LSV Minerva, Leiden.

sief gezelschap mag noemen. Zo zat hij in de redactie van de negende jaargang van de *Vox Studiosorum*, wederom met Van der Vlucht, en raakte betrokken bij het klein krakeel rond de eerste vrouwelijke studenten te Leiden. Op 24 oktober 1873 namelijk hadden zich daar laten inschrijven twee Russische meisjes, Fanny Berlinerblau en Olga von Stoff. Ze waren respectievelijk 23 en 25 jaar oud en hadden al drie jaar te Zürich medicijnen gestudeerd. Nu was Zürich in die jaren een centrum van Russische politieke emigratie, reden waarom de Russische regering er aan vrouwen de studie verbood. Een ware uittocht volgde. De meeste vrouwen gingen naar universiteiten die al eerder vrouwen geaccepteerd hadden, zoals die van Parijs of Bern, maar een aantal van hen schreef andere universiteiten aan. Deze twee meisjes vertrokken naar Leiden, vanwaar ze te horen hadden gekregen dat hun inschrijving aan de Senaat voorgelegd zou worden. Op 24 oktober schreef de toenmalige rector magnificus, Matthias de Vries, hen in. Er zou pas over twee weken een Senaatsvergadering zijn en als liberaal verkeerde hij in de overtuiging dat niemand van zijn collega's tegen die inschrijving zou zijn.,'

Al op 10 oktober had Scheltema hen begroet. In zijn tweewekelijkse kroniek in de *Vox* had hij zijn verheuguitgesproken over het toenemend aantal studenten, "last not least twee dames, die hunne medische studiën, in Zürich aangevangen, hier wenschen voort te zetten". Maar al op 28

oktober moest zijn compaan Van der Vlugt iets anders melden:

In de voorgaande aflevering vermeldde de verslaggever, niet zonder zekere ingenomenheid dat der Leidsche Academie een nieuwe, geheel eigenaardige "charme" was bijgezet in de personen van twee Russische dames, die zich als studenten in de medicijnen in 't album *academicum* hadden laten inschrijven. Tot onzen spijt moeten wij berichten dat de onwil van een onzer professoren onzer academie die "charme" weêr heeft ontroofd. We mogen niet beslissen in hoeverre prof. Simon Thomas goede redenen had om aan die beide dames den toegang tot zijne lessen te weigeren. Of hij daartoe gerechtigd was, komt ons op zijn minst twijfelachtig voor, en die twijfel wordt niet weinig versterkt door de zeer onheusche wijze, waarop ZHooggel. dat vermeend recht heeft doen gelden.⁴

Als reden voor zijn weigering gaf Simon Thomas op dat de dames hun candidaats nog niet hadden. Gynaecologie, zijn vak, mocht pas na het candidaats gedaan worden, dat is waar, maar het bleef een formeel argument dat met de onderwijswet in de hand omzeild had kunnen worden. Wat de in ander opzicht toch uiterst zachtmoedige en hulpvaardige professor bewogen heeft in zijn barse houding te volharden is wellicht uit feministische generalisatie maar niet uit historische bronnen te begrijpen. Hoe het zij, de aandrang op hem uitgeoefend door De Vries en andere collega's vermocht niets. Er restte De Vries niets anders dan de meisjes warm aan te bevelen in de aandacht van zijn ambtgenoot te Bern en zijn handen in onschuld te wassen.

afb. 3. Willem van der Vlugt. Foto door Jacques Chits. Academisch Historisch Museum Leiden.

Dit kleine voorval kenmerkt Scheltema als een vooruitstrevend jongmens. Die indruk wordt bevestigd door zijn omgang met iemand als Willem van der Vlugt, een briljant student, twee jaarjonger dan Scheltema maar op het moment dat deze nog probeerde af te studeren al hoogleraar in de wijsbegeerte en de encyclopedie van het recht.” Deze hevig idealistische jongeman, die in zijn hoge opvattingen van wetenschap en universiteit spreekbuis van zijn collega's was, wenste zijn professie niet als gewoon jurist te vervullen, maar omschreef die – in zijn oratie in 1880 – als “de wetenschap der gerechtigheid”. Zijn wetenschap wilde er een zijn van het volle leven, van theorie en praktijk, ze was “de wetenschap der samenleving”.

Als idealist is Van der Vlugt de weg van alle vlees gegaan. Liberaal is hij altijd gebleven, maar uit de progressieve jongeling groeide later een wat ontgoochelde grijsaard die in zijn afscheidscollege sprak van dat “geliefhebberij” van zijn tijd en zich afwendde van schijn-kennis, schijn-smaak, schijn-levensernst en schijn-geloof, ja zelfs van de idee van “allemansregeering”. Nu was, dat moet gezegd, Van der Vlugt nooit een voorstander van algemeen kiesrecht. De ene keer dat hij zijn college verzuimde greep plaats in de week dat er gestemd moest worden, in 1894, over een minieme uitbreiding van het kiesrecht. Van der Vlugt had zich ernstig tegen deze maatregel gekeerd en had de brochure waarin hij dat deed, *De Tweesprong. Een ernstig woord aan de Leidse kiezers*, zelfs laten meefinancieren door zijn conservatief liberale collega, de arabist M.J. de Goeie.⁶

Toch was Van der Vlugt wel iemand die bereid was zich in te zetten voor wat wel de “geestelijke verheffing” van de arbeidende klasse is genoemd, en niet eens in de paternalistische houding van de meeste liberalen van zijn tijd. Hij zag in de “sociale quaestie” “de innerlijke ontbinding” van de natie. Zijn doel was, zo zette hij in 1892 in een boekje over het *Toynbee-werk* uiteen om “op den bodem der voorhanden maatschappelijke orde, en zonder iets van haren onmisbaren zegen prijs te geven, nogtans den arbeidersstand te verheffen tot duurzamen stoffelijken welstand, en tegelijk tot onbetwiste maatschappelijke gelijkwaardigheid met wie van ouds zich veelbeteeke-nend betitelden als zijne “meesters”.”⁷ Hij wilde hen alleen “de voorbereidende oefening in gemeenschapsleven, rechtszin en beleidvol zelfbedwang” bijbrengen en zette zich daarvoor met gusto in voor het Toynbeewerk en de totstandkoming van het Leidse Volkshuis.

De geschiedenis van het Leidse Volkshuis is een aantal jaren geleden **beschreven**⁸ en daaruit bleek wel dat de relatie ervan met de universiteit niet buitengewoon intensief was. Het is waar, de eerste ideeën werden door een aantal Leidse professoren ontwikkeld en een aantal studenten heeft zich metterdaad met Toynbeewerk beziggehouden, maar hun aantal was

gering. Naast Van der Vlucht waren het de hoogleraren H.L. Drucker en H.B. Greven, beide ook juristen en beide vooruitstrevend liberalen, die zich in woord en daad hebben ingespannen. Maar uit het feit dat deze twee, hoezeer ook zij zich stelden op die bodem der voorhanden maatschappelijke orde, Van der Vlucht links passeerden waar het kiesrechtuitbreiding of politiek engagement van de arbeidersbeweging betrof, mag men afleiden dat zij zich aan de uiterst linkerkant van het politiek spectrum van het Leids professoraat bevonden. Dat spectrum werd beheerst door rechts-liberalen, die in hun politieke praktijk, bijvoorbeeld als lid van de gemeenteraad, alleszins bereid waren het Volkshuis tegen te werken (bijvoorbeeld M.J. de Goeie, S.J. Fockema Andreae en D.E. Siegenbeek van Heukelom), maar omvatte ook uiterst reactionaire geleerden als G.J.P.J. Bolland, die in zijn oratie in 1896 de studenten opriep zich te verzetten tegen “de barbariserende ochlocratie”¹⁰ of A.E.J. Holwerda, die sprak van de platheid en de plompe stofvergoding der democratie.¹⁰

Iemand als Van der Vlucht heeft zich meer en meer bewogen in de richting van het politieke midden, dat men zich gemakkelijk ingenomen voorstelt door een hoogleraar als P.J. Blok, de man met wie Van der Vlucht het conservatief liberale tijdschrift *Onze eeuw* oprichtte. Blok voelde zich de schatbewaarder van ons nationale verleden, iets dat hem bij tijd en wijle op of zelfs over de rand van tranen bracht, een echte liberaal wien de eenheid van het land rond Oranje en de roeping ervan temidden van de natiën recht aan het hart gingen, en voor wie de sociale kwestie louter een academische kwestie was, die zijn wetenschap verrijkte. Zo zag hij de geschiedenis als sociale wetenschap en onder die titel aanvaardde hij zijn hoogleraarschap in de vaderlandse geschiedenis te Leiden, in 1894. Maar hij verheugde zich daarin over het feit dat “de banden eener gemeenschappelijke afstamming, verbonden door dien innigen band van gemeenschappelijk denken, leven en gevoelen, die herhaaldelijk onder de leiding van het doorluchtige Huis van Oranje ook ten onzent sterker is gebleken dan het geweld van een overmachtigen buitenlandschen vijand, dan de verderfelijke werking van binnenlandschen twist van politieken of kerkelijken aard”.

Een criticus meende uit deze volzin af te kunnen leiden dat “hoe welmeenend en kundig de Heer Blok moge zijn en ongetwijfeld is, zijn uitvinding van sociale wetenschap hem is aangewaaid, wijl de wind tegenwoordig eenmaal uit dien hoek komt”. Volgens deze schrijver was sociale geschiedenis de geschiedenis van de klassenstrijd, van strijd dus en niet van innige band. “Nee, bij Dr. Blok zit het sociale er maar dunnetjes op”, concludeerde hij. Die criticus was Franc van der Goes.”

Bij de universiteit als geheel zat het sociale er dunnetjes op. In zijn verslagrede als rector magnificus hield professor H. Oort de universiteit voor

dat zij zich verre diende te houden van Toynbee-werk: de studenten waren er niet rijp voor en ook voor de professoren lag geen taak weggelegd in het opleiden van het volk. “t Is hunne taak de toekomstige toongevers van het volk te vormen.” In 1891 had zijn voorganger in het ambt, professor C.K. Hoffmann, in een rede over “Het socialisme getoetst aan de ontwikkelings-geschiedenis der levende natuur”, aangetoond dat de sociaaldemocratie tot strijd van allen tegen allen zou leiden, tot de vernieling en ondergang van de gehele maatschappij. Als bioloog kon hij een blik werpen in de dieren-wereld en getroffen kwam hij terug: “communisme en socialisme worden daar alleen bij de allerlaagste d.i. bij de minst ontwikkelde diergroepen aangetroffen”.“

Ook bij de studenten zat het sociale niet diep. Een enkeling liet zich opschrikken door het rapport van de Leidse Staatscommissie van arbeids-enquête. Zo iemand was de theologiestudent A. de Koe, die in mei 1891 in het studentenweekblad *Minerva* een artikel publiceerde onder de titel “De student en de maatschappij” en die daarmee een informatieve polemiek losmaakte.“ Maar alle ingezonden brieven-schrijvers waren het er over eens dat een student moest studeren en zich verre houden van politiek gewoel of volksvoorlichting. Van de Utrechtse Corpspraeses W.C.A. van Vreeden-burch kregen de Leidse idealisten zelfs te horen dat wat het volk bijge-bracht zou moeten worden was: inzicht in verschil in stand.

De houding van de studenten ten aanzien van het socialisme laat zich aardig afmeten aan een curieus voorval op de Societeit. In 1892 had de theologiestudent W. Bax het voorstel ingediend twee sociaal-democra-tische bladen aan te schaffen voor de leestafel van de Societeit, de *Sociale Gids* en de *Nieuwe Tijd*. De oppositie is vehement. De Beelaertsen van Blokland en Harinxma's thoe Slooten trekken onverdroten van leer op de vergadering van 20 februari 1893.

De Heer H.W.J. Fockema kan zich ook niet begrijpen hoe men dergelijke bladen voorstelt. De Redactie bestaat uit Troelstra en Van der Goes, lieden, die waarschijnlijk niet om hunne deugden bekend zijn, terwijl bovendien de Uit-gever op het oogenblik in het huis van bewaring verwijlt. Al dat volk heeft zich zoodanig jegens ons vorstenhuis gedragen, dat wij ons daarom alleen wel mogen bedenken zulke bladen aan te schaffen, en ter lezing te leggen in de zaal waar beker en kroonen van de welwillendheid van het Oranjehuis voor ons Corps getuigen.

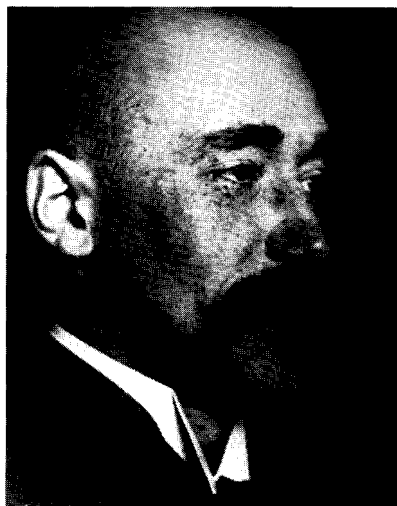
Maar de bladen komen er, op grond van het goed liberaal argument dat de vergaderingen van de Societeit nooit politieke vergaderingen zijn, maar dat “iedere richting, die leden (van die societeit) onder hare aanhangers telt, hier zijn blad moet vinden”.¹⁴

Maar daarmee was de kous niet af. De volgende vergadering, op 22 maart, blijkt de verdeeldheid alleen maar groter. Harinxma thoe Slooten concludeert, op grond van een “de waarheid ergerlijk te kort” doend stuk in de *Nieuwe Gids* over de vorige societetsvergadering, tot een spion onder de leden. Beelaerts van Blokland wordt beschuldigd van het verscheuren van de *Nieuwe Gids*. Dat verscheuren was aan de orde van de dag en toont hoe het socialisme de gemoederen wist te ontregelen. Het overgrote deel van de studenten evenwel liep in de conservatief-liberale pas van hun hoogleraren: die bladen mogen er zijn als wij ze maar niet hoeven te lezen.

Het woelige jaar 1893 zag ook de oprichting van de Leidsche Sociologische Studenten-Vereeniging. Hoewel een van de oprichters, de later zo bekende historicus H.Th. Colenbrander, in *Minerva* kwam betogen dat dit geen socialistische studentenvereniging was en de vrees voor ordeverstoring, doordrijverij “ja mogelijk dynamietaanslagen (want daar eindigen de mensen, zodra ze het hebben over een woord dat met soc. begint!)” probeerde weg te nemen, was duidelijk wat in die dagen onder sociologie werd verstaan. De doelstelling van de vereniging luidde: “1) onder de Leidsche studenten een ernstig besef te wekken van het verkeerde der maatschappelijke toestanden. 2) aangaande de oorzaken van het verkeerde dier toestanden en de middelen om ze te verbeteren, wetenschappelijke kennis te verkrijgen en te verspreiden”. En Colenbrander voegde er aan toe: “We worden oneindig liever voor rood uitgekreten, dan dat wij de ver. “mak” laten worden”.¹⁵ Een ding mag duidelijk zijn, zoals ook de bijdrage aan de Almanak van 1894, “De Student-Socioloog”, opmerkte: ‘Wie toch, wiens naam met ‘Soci-’ aanvangt zal zich tegenwoordig ook nog maar in de geringste waardering mogen verheugen?’.” De schrijver van dit stuk wijt het verminderd bezoek aan de *Societeit* dan ook aan de vier beginletters van de instelling. Voor Franc van der Goes waren sociologie en socialisme “twee woorden voor hetzelfde ding”.¹⁷

Franc van der Goes werd in 1859 als zoon van een aristocraat geboren. Hij volgde de HBS, samen met Kloos en Perk en smaakte derhalve ook het genoegen les te krijgen van Doorenbos, die zo velen in literaire richting zou inspireren. Daarna volgde hij een opleiding voor assuradeur en zette hij, na de dood van zijn vader diens assuradeursbedrijf voort. In de *Nieuwe Gids* trad hij op als criticus van de oude liberale garde en al snel raakte hij betrokken bij de strijd voor uitbreiding van het kiesrecht. In 1886 werd hij voor het eerst van de Beurs gegooid, na het schrijven van de brochure *Majesteitsschennis*, waarin hij Domela Nieuwenhuis verdedigde, die net voor dat vergrijp in de gevangenis was gekomen. In 1892 raakte hij zijn plaats op de Beurs definitief kwijt omdat hij gesproken had op een arbeidersbijeenkomst die uitliep op een treffen met de politie. Hij zal daarna van de pen (de

*afb.4. Franc van der Goes, ca 1900.
Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis, Amsterdam.*

Nieuwe Tijd) en de Partij (SDB, later SDAP) 1 even. Niet echt een curriculum dat in de geschetste Leidse ambiance tot enthousiaste lectoraatsbenoemingen aanleiding placht te geven.¹⁸

Over wat Scheltema bezielde met zijn clausule mogen de bronnen niet voldoende uitsluitsel geven, het Leids Universiteitsfonds wist wat het ermee moest doen. Aanvankelijk tenminste wilde men het legaat afwijzen. Het was echter juist de conservatieve hoogleraar M.J. de Goeie die hen op andere gedachten bracht. Op 11 februari 1899 schreef hij zijn collegabe-stuurders van het LUF:

Ik meen dat men te veel gewicht hecht aan den naam die, bij wijze van voorbeeld, genoemd is. De erflater heeft bedoeld dat de vraagstukken die de sociale beweging betreffen wetenschappelijk aan de Universiteit zullen behandeld worden. Dit blijkt daaruit, dat hij de uitvoering van zijn plan aan het Bestuur van het Universiteitsfonds heeft opgedragen, daar dit van het wetenschappelijk terrein kan noch mag afwijken. Wil het Bestuur aan zijn wensch gevolg geven, dan kan het die taak alleen aan een **Akademisch leeraar**, **privaat-docent** of **lector**, opdragen. Het ligt in den aard der zaak dat deze titularis geen partijman kan wezen; ...**Daar** de bij wijze van voorbeeld genoemde volgens de meening in de vergadering geuit niet aan het vereischte voldoet, kunnen wij alleen besluiten dat de erflater zich in de waardering van dien persoon heeft vergist.

De erflater heeft slechts een wensch uitgesproken. Indien het voldoen aan dien wensch onraadzaam zou zijn, zou daarom het legaat nog niet vervallen. Doch 't komt mij voor, dat de verwezenlijking van dien wensch wel degelijk in 't

belang der studeerende jongelingschap is, die dan tegenover die belangrijke vraagstukken beter toegerust zullen zijn als zij in de maatschappij optreden. Als bezwaar heb ik **hooren** uitspreken, dat, wanneer aan den wensch voldaan wordt op de boven aangegeven wijze, d.i. naar mijn overtuiging in den geest van den erflater, de sociaal-democratische pers zal gaan schelden. Als wij zelf aan de zaak geen ruchtbaarheid geven en aan het Curatorium dringend geheimhouding vragen, is er m.i. geen gevaar. Zolang de juiste bewoordingen van het testament ongedrukt blijven, is geen krantenspektakel mogelijk. Integendeel, men zal het toejuichen dat die vraagstukken hier ernstig besproken worden. Daarentegen zie ik groot gevaar in het repudium van het legaat. In dat geval wordt alles openbaar en zal men ons met recht, meen ik, voor dompers uitschelden, die niet willen dat de studenten omtrent deze onderwerpen goed ingelicht worden.“

Dit voorstel overtuigde het bestuur blijkbaar, want het werd in z'n geheel uitgevoerd. Intussen had Franc van der Goes een verzoek ingediend om toegelaten te worden tot de Universiteit van Amsterdam als privatdocent in de “socialistische economie”. De N.R.C. meldde het bericht en voegde er aan toe:

Wij kunnen ons toch niet voorstellen wat met “socialistische economie” bedoeld mag zijn. Er is in de wetenschap der staathuishoudkunde, wier taak het is de verschijnselen van het economisch leven oorzakelijk te verklaren, immers geen ruimte voor **schakeeringen** en nuances aan het gebied der politiek ontleend. Naar streng logische methode, onpartijdig, ja tot op zekere hoogte met onverschilligheid voor de uitkomsten waartoe zij voert, moet de economie, krachtens het enkel feit dat zij wetenschap is, worden beoefend. Hare resultaten zullen dan, maar ook dan alleen, gelijkelijk voor allen die in het economisch leven en zijne ontwikkeling belangstellen, waarde bezitten.“

Het bericht werd uitgeknipt en opgeborgen in het archief van het Leids Universiteitsfonds. Mocht de geheimhouding doorbroken worden en een “krantenspektakel” ontstaan, dan beschikte men over munitie voor de strijd. April 1900 werd de faculteit der rechtsgeleerdheid om advies gevraagd met betrekking tot een te benoemen lector. In haar antwoord van 20 juni kwam zij met een verbluffend knap voorstel. Eerst waren de gedachten uitgegaan naar C.J. Wijnaendts Francken, maar diens publicaties werden te droog en te oppervlakkig geoordeeld. Veel beter meende zij voor de cursus te kunnen adviseren dr. S.R. Steinmetz.

Dr. Steinmetz is onze faculteit persoonlijk bekend als een harer oud-leerlingen. Hij promoveerde eenige jaren geleden “cum laude” op het tweede deel **eener** dissertatie over den oorsprong der straf. De graad werd hem toen verleend op een hoogst vereerend praeadvies dat Taylor, de beroemde schrijver van “Primitive culture” en “Early history of **mankind**” over zijn werk had uit-

gebracht. De faculteit kende hem als een man van zeldzame werkkraft, werklust en wetenschappelijken zin, wiens ongeloofelijke belezenheid niet te kort had gedaan aan de frischheid van zijn geest en die alles wat hij ondernam, aanvatte met eene aanstekelijke geestdrift. Slechts was er in zijn doen eene zekere geestdrift, die sommigen deed twifelen, of hij op den duur wel alles van hem stond te wachten, wat zijne groote gaven, mits onder tucht gebracht, beloofden. Inderdaad bewijzen ettelijke der kleine stukjes, sedert van zijne hand in verschillende tijdschriften verschenen, **dat** de “wilde haren” nog niet verdwenen zijn. Maar daar staat tegenover, dat het eerste deel der ethnologische studiën over den oorsprong der straf, waarmede hij het werk afrondde, dat met het verschijnen van zijn proefschrift was begonnen, ten volle de hooge verwachtingen heeft gerechtvaardigd, die bij zijne promotie waren gekoesterd en uitgesproken. Wij hechten vooreerst wel eenige waarde aan de over het algemeen zeer gunstige ontvangst die de twee **deelen** van het machtige werk onder vakgenooten hebben gevonden. Bovendien hechten wij aan de eigen indruk der meest bevoegden uit ons midden. En die is, dat men hier te doen heeft met een arbeid van zeer **hoogen** wetenschappelijken rang. De ijver in het verzamelen van de bouwstoffen is ongemeen. De behoedzaamheid in het trekken van slotommen, de aanhoudende **zelfcritiek**, het vernuft in het uitdenken van “**crucial proofs**”, waaraan voorloopige uitkomsten kunnen worden getoetst, verdienen allen lof. Bovenal ook de oprechtheid, waarmede de schrijver bij herhaling zelf op de onvermijdelijke onvolledigheid zijner gegevens, op het slechts voorloopige karakter zijner resultaten aandachtig maakt. Kortom: zij aarzelen niet, het hoofdwerk van Dr. Steinmetz te kenschetsen als een magistraal boek. Zij willen **daarmede** niet te kennen geven, dat zij ten volle **deelen** des schrijvers **hoogen** dunk aangaande de mogelijkheid **eener** **algemeene** ethnologie in zijn zin, of ook aangaande de waarde der ethnologische studiën voor den opbouw **eener** wetenschappelijke sociologie. Nog minder dat zij met hem instemmen, waar hij van de sociologie verwacht, dat hare volledige verklaring der zeden en instellingen het zoogenaamde wijsgeerig onderzoek naar de waardij der dingen zal overbodig maken. Juist of onjuist: de hier bedoelde opvattingen van de beteekenis der ethnologische sociologie heeft er in elk geval aanspraak op, dat, waar zij gehuldigd wordt door een man van **zoo** groote verdiensten, haar een eerlijke kans worde geopend om den wereld hare levenskracht te **toon**en. Wat eindelijk de gaven van den heer **Steinmetz** als docent betreft, geven ons en de herinneringen aan de Toynbee-arbeid alhier en de getuigenissen aangaande zijne te Utrecht gegeven colleges gegrond de hoop, dat hij voor toehoorders met wetenschappelijke zin een bezielend leidsman zal blijken. Wij bevelen dus voor de bedoelde taak aan Dr. S.R. Steinmetz, **privaat-docent** aan de Utrechtsche Universiteit, te ‘s-Gravenhage.”

Onder die meest bevoegden moet zich wel Van der Vlugt hebben bevonden, want hij was de promotor van Steinmetz.

Het moet het bestuur van het Leids Universiteitsfonds een gouden suggestie zijn geweest. Hier werd iemand aanbevolen van grote wetenschappelijke belofte. Steinmetz zou later de vader van de Nederlandse sociolo-

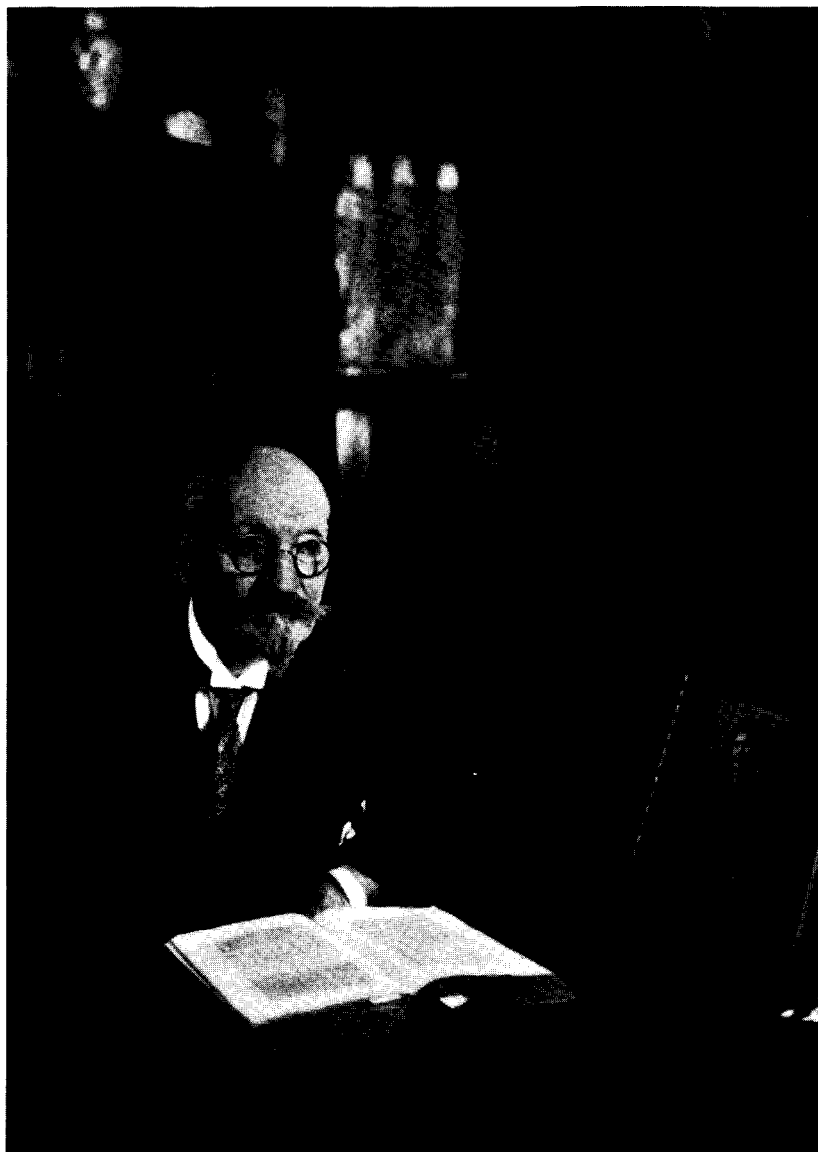
gie worden genoemd –, iemand bovendien die zijn sociale bewogenheid had getoond in het Toynbee-werk, maar vooral iemand van onverdacht liberale signatuur, die meende politieke opvattingen buiten het wetenschappelijk bedrijf te kunnen houden.

Sebald Rudolph Steinmetz werd op 6 december 1862 te Breda geboren.²² Zijn vader was verbonden aan de Koninklijk Militaire Academie en gaf les in geschiedenis en Nederlands. Van 1880 tot 1886 studeerde hij rechten te Leiden. Daarna verbleef hij ruim een jaar te Leipzig, waar hij de colleges bijwoonde van onder andere Friedrich Ratzel, Wilhelm Wundt en Paul Flechsig. Daar legde hij de basis voor zijn sociologische studie, daar ging hij waarschijnlijk ook een desastreus echtverbintenis aan, die in 1893 weer werd ontbonden. Geldgebrek dwong hem in 1888 terug te keren naar Leiden, waar hij in zijn levensonderhoud voorzag als repetitor. Ook begon hij er zijn werk aan wat hij noemde “de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van den arbeid tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waarachtig staatsburger.” Eerst begon hij met één, later ontving hij tientallen arbeiders op zijn kamer om met hen zaterdagsavonds literatuur te lezen en zondagsmorgens de cultuurgeschiedenis door te excerceren. In 1891 gaf hij in *Minerva*, als reactie op het artikel van De Koe, verslag van zijn ervaringen: de arbeider rijp maken voor het kiesrecht dat ongetwijfeld zijn deel zou worden, dat was zijn bedoeling; de hinderpaal was “die zooveel goeds tegenhoudende en bedervende deftigheid”. “Familiariteit moet er komen tusschen verschillende standen: daardoor alleen reeds zal de geheele levenswijze der lageren aanmerkelijk verbeteren”.²³ Deze activiteiten waren voor een aantal van zijn studentikoze cliënten aanleiding uit te kijken naar een andere repetitor.

Op 22 januari 1892 promoveerde hij op het tweede deel van *Ethologische Studien zur erste Entstehung der Strafe*. Het eerste deel verscheen twee jaar later. De dissertatie werd uitstekend ontvangen en opende voor Steinmetz de mogelijkheid van een wetenschappelijke carrière. In 1894 hertrouwde hij, in 1895 werd hij toegelaten als privatdocent tot de Utrechtse universiteit.

Steinmetz was in alle opzichten een kind van zijn tijd. Wie zijn werk dan ook beziet vanuit het anachronistisch standpunt der huidige sociologie moet tot de conclusie komen dat zijn werk voortaan ongelezen kan blijven. Juist voor het “sociale” van zijn vak, voor het specifieke van groepsprocessen, voor het autonome van maatschappelijke ontwikkelingen, had hij weinig oog. Maar juist daarom is hij voor de wetenschapshistoricus zo van belang.

De tijd waarin Steinmetz leefde gloeide van een onbegrensd vertrouwen in de wetenschap. De indrukwekkende resultaten van natuur- en scheikunde hadden voor alle andere vormen van kennisverwerving het voor-

afb. 5. Sebald Rudolph Steinmetz, Historische Verzameling der Universiteit van Amsterdam.

beeld gegeven. De Fransman Ernest Renan zou oproepen om de taalkunde op de leest van de exacte wetenschappen te schoeien en de filologie tot "laboratorium" van de geesteswetenschappen te maken. Groter nog was de invloed van Darwin, wiens simpele formules, afgeleid van zijn biologische observaties, een heel denkklimaat herschiepen. De werking van de evolutie en de mechanismen van erfelijkheid en selectie ook op het gebied van de menselijke samenleving, gaven aanleiding tot verhitte discussies. De wetenschap maakte zich op, zowel voor de volgelingen van Renan als voor die van Darwin – en dat waren er in Nederland veel –, de plaats in te nemen van de religie.²⁴ Bij Steinmetz valt dit allemaal duidelijk waar te nemen en in de rede waarmee hij zijn privaatsociologie begon, en waarin hij "Het goed recht van sociologie en ethnologie als universiteitsvakken" verdedigt, legde hij zijn geloofsbelijdenis af. Niets was bizarrer in zijn ogen, "dan studie, vorsch en droog en saai te noemen, het echte vorsch is wijder, dieper, praller, intenser leven". En waar de richtsnoeren die men nodig heeft om zijn weg in de maatschappij te vinden vroeger gespannen werden door de kerk, de burgerlijke overlevering en de traditionele moraal, daar was nu de sociologie voor in de plaats gekomen.

Die sociologie was de grote theoretische wetenschap, "de samenvatting van het werk door de andere vakken verricht, men zou haar kunnen noemen een résumé van de resultaten van alle geesteswetenschappen..., zij is de generale staf van dit groote leger". In het evolutionair perspectief van Steinmetz neemt de ethnologie een speciale plaats in. "Men kan haar de sociologie der lager ontwikkelde volken noemen". Omdat de levensverschijnselen daar simpeler zijn dan bij de hoger ontwikkelde volken vormt de ethnologie de ideale beginschool, het eerste hoofdstuk van de sociale wetenschap. En omdat die volken ver genoeg van ons af staan, zijn ze zeer geschikt de onderzoeker in zijn objectiviteit te trainen; de student leert er zich los te maken van alle traditie en vooroordeel en raakt gewend "sociale en morele vraagstukken, die een warm gevoel in hem opwekken, met kalmte en objectiviteit te behandelen". De psychologie is voor Steinmetz wel de belangrijkste "hulp"wetenschap. "Immers de individuele mensen zijn de reële eenheden der sociale verschijnselen... De selectie werkt in hoofdzaak door de eliminatie van het individu op de groep in, de drijvende krachten van den nood, de vermeerderende ervaring, nieuwe behoefte, navolging enzovoort vinden hun aangrijpingspunt in het *individu*".²⁵

Ondanks het feit dat Steinmetz een deterministisch standpunt inneemt is hij geen pessimist. Evolutie is in zijn ogen vooruitgang en dat proces is te beïnvloeden, te versnellen. De sociologie is juist de wetenschap die daarin instrumenteel kan zijn, "die het leven van het individu en van de massa's mooier en gelukkiger" zal maken. Juist een land als Nederland, met zijn

koloniaal bezit, moet het praktisch belang voor de sociologie, onderwezen aan de toekomstige indische ambtenaren inzien.

Een van de eersten die op deze rede reageerden van Franc van der Goes. Hij vond het wel aardig dat de Heer Steinmetz zich op het zuiver wetenschappelijk standpunt plaatste; het zou zelfs goed zijn, "indien er maar een zuiver wetenschappelijk standpunt was". Dat zo iets niet bestond bewees Steinmetz met zijn advies ethnologie te onderwijzen aan jongemannen die "als handlangers van een zoo wel het moederland als de koloniën exploitierende klasse" omschreven moesten worden. Nee, "een soort van observatiepost boven het maatschappelijk gewoel" bestond niet. Sociologie is klassebesef, en tot dat besef geraakt men alleen als men aan een bepaalde economische werking, nl. uitbuiting, blootstaat. De bourgeoisie zal daar dus altijd van verstoken blijven, en zo ook de heer Steinmetz van enig zinning sociologisch inzicht."

Het laat zich raden dat Steinmetz het nieuws dat Van der Goes in maart 1899 het verzoek had ingediend om als privatdocent in de "Socialistische Economie" aan de Universiteit van Amsterdam te worden toegelaten niet zonder commentaar voorbij liet gaan. Hij stuurde een "ongevraagd advies" in naar het *Algemeen Handelsblad* (23-4-1899), waarin hij Van der Goes ongeschikt achtte voor een functie aan een universiteit omdat hij geen "vorscher" was, maar juist "een fanatisch propagandist", dus volslagen ongeschikt om op te wekken tot en te leiden bij zelfstandig, objectief wetenschappelijk onderzoek.²⁷

Een jaar later hield hij te Leiden zijn openbare les ter opening van de cursus in de sociologie "Wat is sociologie?". Hij borduurde hierin voort op het thema dat geschiedenis, rechtswetenschap, economie, filosofie en vele andere wetenschappen vooral gediensdig waren als waterdragers van de sociologie, als leveranciers van materiaal waaruit de socioloog de souvereine theoretische wetenschap zou scheppen. Bovendien gaf hij een korte indicatie van methode en indeling van zijn cursus, een zaak waarin hij in een rapporterend overzicht aan het bestuur van het Leids Universiteitsfonds uitgebreid op zou terugkomen.²⁸ Tenslotte gaf hij nog een felle diatribe die, al zei Steinmetz het niet met zoveel woorden, vooral aan het adres van de socialisten gericht moet zijn geweest:

Voor den hellen blik onzer jonge wetenschap wijkt het fantoom van den abstracten mensch... Wij zien steeds beter het enorme gewicht van het bestaan der zeer verschillende vooral geestelijke menschensoorten, ook in de verschillende lichamelijke rassen; zij onderscheiden zich in alles waar het voor ons op aan komt: moreele en intellectuele kwaliteiten, socialen aanleg. Wij bevroeden de geschiedenis en het cultuurbezit als de restante van hun samen- en tegenwerking; hunne distributie en hunnen constellatie geven de signa-

tuur aan een tijd en een volk. Vol bescheiden bewondering voor de schitterende resultaten der natuurwetenschap, veroorloven wij ons wel een beetje trots op onze twee groote geschenken aan hen: de conceptiën van den strijd om het bestaan en van de **arbeidsverdeeling**... Ik ben overtuigd, dat ons een nog veel **hooger** trots zal betamen wegens dit onwaardeerbaar geschenk aan ons **zelve**n en aan de mensheid: het steeds helderder inzicht in de ongelijkheid, de verscheidenheid der menschen, de gevolgen en de eischen daarvan. Immers de juiste schatting, de ware eerbied, de passende behandeling van anderen en dier **daaden**, werk en geestesleven zijn nu eerst mogelijk, onverdraagzaamheid en sociale nivelleering nu in hun diepste beginsel veroordeeld, de ware **rechtvaardigheid** nu eerst denkbaar, die eischt dat ongelijk ongelijk behandeld²⁾ worde¹⁾.

Het was de bedoeling geweest dat de eerste cursus sociologie aan de Leidse universiteit door een socialist was gegeven, het werd een socialistenvreter. Het Leids Universiteitsfonds heeft pogingen in het werk gesteld om, na aflopen van Steinmetz' cursus na vier jaar, de sociologie voor de universiteit te behouden. Dat kwam ook Steinmetz zeer wenselijk voor. "Ik verbaas mij telkens", zo schreef hij het LUF, "bij studenten van alle faculteiten en niet het minst bij juristen over het groot gebrek aan dieper en wijder sociaal inzicht. Waarom laat men het terrein aan de socialisten over?"³⁰

Het mocht niet baten. De minister verkeerde waarschijnlijk in de juiste overtuiging dat Leiden ook zonder sociologie wel liberaal bleef. En mag het geen ironie van de geschiedenis heten dat Steinmetz, in 1907, wel tot hoogleraar werd benoemd, maar te Amsterdam? Hij zal er zeker tot zijn grote tevredenheid hebben geconstateerd hoe het privaatschap van Van der Goes verliep uit gebrek aan belangstelling van de studenten.

NOTEN

1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief J.A.F. Coeberg, nr 9,5; acte nr. 14315. Buiten het Leids Universiteitsfonds werden begunstigd de Vereniging Rembrandt (10.000,-), het Leids Studentencorps, ten behoeve van de diesviering (10.000,-), W.H. Stenfert Kroese, predikant te Meppel, ten behoeve van zijn opleiding van zijn kinderen (4.000,-), professor W. van der Vlugt, het recht van een keuze uit des erflaters boeken alsmede 500,- om ze te laten inbinden, Anne Marie Maas Geesteranus, directeur van de Nederlandsche Staatscourant (1.500,-), de Armen van Noordwijk (250,-), F. Was, de gehele inboedel, en F. Was, 10.000,- om daaraan een bestemming te geven die hem per brief nog zou geworden. Aan de executeur werd tevens het verzoek gericht alle papieren van persoonlijke aard te vernietigen.
2. J.M.E. Dercksen, *Gedenkboek der feestviering van het driehonderdjarig bestaan der Hoogeschool te Leiden* (Leiden 187.5) 183.
3. Zie: E. Hulshoff Pol, "De eerste vrouwelijke studenten te Leiden", *Mededelingen van de Nederlandsche Vereniging van Vrouwen met academische opleiding* 20 (1954) 3. 8-17.
4. *Vox Studiosorum* 9 (1873-1874) 86, 120, 150, 151.
5. Zie *Biografische Woordenboek van Nederland* (BWN) 2 (Amsterdam 1985) 586/7.
6. Zie: H. Kramers, J. Slangen, M. Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980* (Leiden 1980) 20, 21.
7. W. van der Vlugt, *Toynbee-werk* (Leiden 1892) 69, 30.
8. Zie noot 6; voor Drucker en Greven, zie ook: BWN 2, resp. 558/9 en 194/5.
9. G.J.P.J. Bolland, *Verandering en Tijd* (Leiden 1896) 52 en A.E.J. Holwerda, "De oorzaken der overlading", *Onze Eeuw* 3 (1902) IV 959.
10. P.J. Blok, *De geschiedenis als sociale wetenschap* (Leiden 1894) 10.
11. F. van der Goes, "Geschiedenis", *Verzamelde Opstellen* (Amsterdam 1898) 17.
12. Over Oort, zie: *Volkshuis*, 60, 61. Hoffmann, "Het socialisme", *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1890-1891* (Leiden 1890) 72.
13. Zie *Volkshuis*, 51.
14. Archief van de Leidse Studenten Vereniging Minerva, Notulen ledenvergadering Sociëteit Minerva 1871-1900, 246-250.
15. *Minerva* 18 (1893) 57, 58 en 77, 78.
16. *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor het jaar 7894* (Leiden z.j.) 264.
17. F. van der Goes, "Sociologisch Onderwijs", *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 1 (1895) 259.
18. Zie: M. Grunell, B. de Vroom, "Frank van der Goes 1859-1939", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1 (1974) 77-95.
19. Archief Leids Universiteitsfonds, Portefeuille I, nr. 59.
20. N.R.C. 20-4-1899.
21. Zie noot 19.
22. Voor Steinmetz zie: BWN 2, 535/6. Veel informatie bevatte ook de doctoraalscriptie van de socioloog I.W. Wildenberg, *Fin de Siècle in Holland. S.R. Steinmetz (1862-1940)* (Rotterdam 1986).
23. *Minerva* 16 (1891) 176.
24. Zie: J.G. Hegeman, "Darwin en onze voorouders", *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970) 261-315.
25. S.R. Steinmetz, *Het goed recht van de Sociologie en Ethologie als universiteitsvakken* ('s-Gravenhage 1895).
26. Van der Goes, "Sociologisch Onderwijs", 244, 250, 248.
27. Over de polemiek rond de benoeming van Van der Goes, zie: B. van Heerikhuizen, "Fanatische Docenten ongewenscht!" *De Gids* 137 (1974) 352-359.
28. Zie bijlagen I en 11.
29. S.R. Steinmetz, *Wat is Sociologie?* (Leiden 1900) 37, 38.
30. Zie noot 19.

BIJLAGE 1

S.R. Steinmetz, Over zicht van den cursus *Sociologie* 1900-190 1.

1. Aangetoond werd, dat er naast de normatieve, praktische sociale wetenschap (rechts- en staatswetenschappen) en naast de concreet-descriptieve vakken (als: geschiedenis, ethnographie etc.) behoefte bestaat aan eene zuiver theoretische, verklarende wetenschap, voor welke de descriptieve vakken het materiaal leveren en die zelve de voorlichtster zal zijn der praktische wetenschap. Deze theoretische wetenschap is de *sociologie*; haar einddoel is de *regelmatigheden* te ontdekken, die in het samenleven der menschen te vinden zijn; zij is niet praktisch, niet concreet-descriptief, maar zuiver theoretisch.
Het feit dat sommige harer onderdeelen als zelfstandige vakken reeds vrij ver ontwikkeld zijn, bewijst dat de sociologie noodig en mogelijk is. Zulke zijn de oekonomie en demographie. Het is zeer natuurlijk, dat van een veelomvattend vak enkele hoofdstukken veel eerder behandeld worden dan't geheel. Is het in iedere wetenschap niet *zoo* geweest, voor hem die hare historie kent? Het is echter van gewicht, dat die zelfstandige onderdeelen der sociologie zich voortdurend van hunnen samenhang met haar levendig bewust blijven, op straffe van voor hunne taak niet opgewassen te zijn.
11. Wie een goed socioloog wil worden moet daartoe eene bijzondere *voorbereiding* ondergaan, even goed als de beoefenaar der natuurwetenschap wiskunde moet *leeren* en de aanstaande medicus waarlijk niet dadelijk met zijn eigen vak beginnen mag. Die speciale voorbereiding van den socioloog moet in hoofdzaak eene *intellectuele* zijn, maar is toch eene *morele* ook. Hij moet namelijk *leeren* "voraussentzungslos" zonder illusie of traditie de sociale *verschijnselen* te beschouwen, wat in zijn vak natuurlijk moeilijker is dan in *taal-* of natuurwetenschap. Ten tweede moet hij zich ten uiterste inspannen om *neutraal* te blijven in de behandeling van bestreden kwesties, waar eigen- of *klas-*sebelang hem licht tot zekere opvatting zou voeren; dit is natuurlijk een groot gevaar voor den socioloog, dat tot op zekere hoogte door oefening kan *ont-*gaan worden.
111. Vooral zal hem hierbij helpen de toepassing der juiste *methoden* in het vaststellen der feiten, in hunne *appreciatie* en in de bewijsvoering voor de opgestelde hypothesen ter verklaring. Voor de beschrijving der feiten zijn de scherpe *analyse* en de juiste definitie van groot belang, voor de bewijsvoering en het geheele onderzoek is de vergelijking het hoofdwerktuig der *positieve* sociologie.
- IV. De sociologie, als de studie van alle sociale verschijnselen in hunnen *samen-*hang, is nog jong, hare geschiedenis dus kort. Gewezen werd op de *voorwaar-*den van hare opkomst en hunne vervulling. Eenige harer *voornaamste* *voor-*loopers werden geschetst, als Montesquieu, Ferguson, *Hume*, Condorcet, Saint-Simon. Kort werd ook gewezen op de beteekenis van A. Comte en H. Spencer; de *aktuele* richtingen werden gekarakteriseerd.

De sociologie bestaat uit *vijf deelen*, nl.:

A. Algemeen Deel, bevattend: beginselen, algemeene problemen en theorien, de classificatie der maatschappijen, de sociale elementen.

B. De leer der sociale vormen.

C. De leer van het sociale leven.

D. De leer der sociale ontwikkeling.

E. De leer der sociale ziekten.

Behandeld werden A. en B. in dezen cursus.

- V. A. Van de *Beginnelsen en Algemeene Problemen* werden behandeld: 1) het *determinisme*, wel te onderscheiden van physisch fatalisme; 2) is *sociale verbetering* mogelijk, ook als het determinisme aangenomen wordt? 3) *de rol dergenieën*; 4) *de mogelijkheid van historische en sociale wetten*, opgevat als constante *regelmaticheden*; 5) *de wetten der sociologie*; 6) *het organicisme in de sociologie*, zijn dwaasheid en zijn waarheidskern, nl. het inzicht dat *alle* sociale verschijnselen samenhangen, op elkaar invloed uitoefenen en dat zij natuurlijk ontstaan en worden in eng verband met de verdere natuur.
- VI. Om belangstelling voor de methoden der sociologie zoowel als voor hare problemen en hare theorien op te wekken, werden 4 *aktueele, concrete kwesties* toegelicht, nl.: 1) *de ondergang der natuurvölker*, 2) *de toekomst van het europeesche ras*, 3) *de negerkwestie in N. Amerika*, 4) *de Joden als sociaal phenomeen*. Op de algemeene sociologische lessen en problemen in deze 4 feiteengroepen opgesloten werd gewezen.
- VII. A. de *Classificatie der Maatschappijen*. Het groote nut dezer classificatie voor het heele sociologische onderzoek werd aangetoond: zij maakt theoretisch bescheiden (wat voor één groep van volken geldt, geldt nog niet voor alle), zij doet streven naar uitbreiding en verificatie onzer theorien, daar zij ons *steeds* voor *oogen* houdt, dat er vele, talrijke en zeer verschillende groepen van maatschappijen en kultuurtypen bestaan.
- VIII. A. De *Sociale Elementen* zijn de menschen die lang niet alle gelijk zijn en wier verschillen van de grootste beteekenis zijn voor het sociale leven. Uit verschillende oogpunten kunnen zij in groepen ingedeeld worden wier onderscheiden het meest kenmerkend en invloedrijk zijn. Hun leden komen in alle maatschappijen en sociale organen voor. Van groot gewicht zijn de numerieke **proportien** dier klassen, niet in alle maatschappijen dezelfde. Zoo zijn er *klassen* naar: de *leeftijd*, de *sexe*, de *vigiliteit* en de *sterfte*, het *intellect*, *depraktische* of de *oeconomische kwaliteiten*, de *moraliteit*, de *levenslust*. Besproken werd de curve van Quetelet. Gewezen werd op de buitengewone beteekenis van die *ongelijkheid* der menschen, en op de *oorzaken* van de veranderingen in de verhoudingen hunner talrijkheid, en op dier *gevolgen*.
- IX. B. De *Evolutie van het type van het Groepsleven* in het algemeen, en de *ontwikkeling van het individu*, afgezien van de functies dier groepen in het bijzonder. Van gesloten, algemeen en alomvattend werden de groepen open, vrij en *gespecia-*

liseerd, vooral in de 19de eeuw. Het individu werd eerst geheel bevrijd toen grootere staten met vele functien ontstonden. De enorme verbreiding van gespecialiseerde groepen bevrijdt ook in de niet-bezittende klassen de zwakkere individuen.

- X. B. Uit de *Evolutie van het Gezin* en het *Huwelijk* werden behandeld: de waarschijnlijkste oertoestand en de promiscuïteitshypothese, de exogamie, het moeder- en het vaderrecht, het moderne huwelijk, de familie, de moderne kritiek op het gezin, de functien van het gezin (zijne groote beteekenis voor heel het sociale en moreele leven).
- XI. B. De *Sociale differentiatie* werd besproken en geïllustreerd aan 1) de Slavernij; en 2) den Adel. Van de Slavernij werd gewezen op hare verspreiding, op hare sociale beteekenis en de voorwaarden van haar ontstaan, op de oorzaken van haar verdwijnen.
- XII B. *Ontstaan en Ontwikkeling van den Adel* werd nagegaan bij zeer verschillende volken; op de verschillende groepen van factoren, die hierbij hun invloed doen gevoelen, werd gewezen. Het wezen der Feodaliteit werd toegelicht als van een zeer algemeen, wijd buiten Europa verspreid verschijnsel. De oorzaken van het verval van den adel werden aangetoond.

Het scheen nuttiger eenige capita **selecta** uit de hoofdst. A. en B. zoo uitvoerig mogelijk toe te lichten, dan een veel oppervlakkiger overzicht te geven van veel meer verschijnselen.

De cursus werd tot de laatste les toe door negen personen gevolgd; in het begin natuurlijk door veel meer.

's Hage. September 1901.

BIJLAGE II

Brief S.R. Steinmetz aan J.M. van Bemmelen, 4/4 1902 (gedeelte).

Ik heb 't vorigjaar na de Geschiedenis van het vak, de Algemeene Problemen behandeld de Sociale Vormen, en dit jaar *het derde boek: Het Sociale Leven*.

Hoofdst. 1: *De Sociale Psychologie*

1. De psychologische verklaring in de S.
2. De reële mensch, volgens de ervaring.
3. Collectieve Psychologie en de Psychologie der Menigte.
4. Patriotisme (wezen, voorwaarden en geschiedenis, functien hun **nadeelen** en gevaren).

Hoofdst. II: *De straf*.

1. Nut der Ethnologie.

2. Oervormen der Wraak.
3. De Groepwraak.
4. De reactie in de groep.
5. De Compositie.
6. De Strafschikking.
7. De Verzachting der Strafschikking.

Hoofdst. 111 had moeten zijn: *De Verhouding tusschen Man en Vrouw* in de verschillende maatschappijen en sociale perioden. Mijn ongesteldheid verhinderde dit te behandelen.

Hoofdst. IV: *De Oorlog*.

1. Inleiding.
2. Oorzaken en motieven van den oorlog (in versch. maatsch. perioden).
3. De Ontwikkeling der Legerorganisaties; Vechtwijzen, hunne sociale voorwaarden en gevolgen.
4. Ontwikkeling vd Oorlogsmoraal.
5. De Nadeelen vd Oorlog.
6. Functie, Nut vd Oorlog.
7. De Toekomst vd Oorlog, en Kansen op Algemeene Vrede.

Na de Paaschvacantie hoop ik nog te behandelen: *De Ontwikkeling* van het Moreele Leven.

Het coll. wordt nu Dinsdag avonds van 7-9 uur met kwartier pauze gegeven; ik geloof dat deze manier den hoorders zeer bevalt.

BIJLAGE 111

Programma van de colleges van S.R. Steinmetz, opgenomen in de jaarverslagen van het Leids Universiteitsfonds over de jaren 1902/03, 1903/04 en 1904/05.

1. De sociale drijfkrachten in het algemeen. 11. De invloed der geographische omgeving of Anthropogeographie. 111. De Sociopsychologie. IV. De getalstoename als sociale drijfkracht. V. Het ras- en volkskarakter. VI. De sociale selectie (kritiek der theorieën van Ammon en De Laponge). VII. Het historisch Materialisme (kritiek op Marx en Engels). VIII. De **drijfkracht** der Idealen.

Sociale causaliteit (als inleiding). Vervolgens: Wetenschappelijke opvatting van den misdadiger: Kritische beschouwing van zijne somatische en psychische eigenaardigheden. Toetsing der verschillende theorien over den misdadiger **aan** de best vastgestelde feiten; de leer der Italianen en de positieve kritiek daarop. Toepassing op het strafrecht.

Ethnologische en historische beschouwing van het misdrijf: Misdadigheid der natuurvolken, der Europeesche volken in de middeleeuwen en in den nieuwen tijd.

De criminaliteit der West-Europeesche volken en der halfbeschaafde volken in de 19de eeuw.

Sociale factoren der huidige criminaliteit: Verkeerde wetten, gevaarlijke zeden, bijgeloof, alcoholisme, armoede , losmaking van sociale banden.

Meer in het bijzonder: Alcoholisme en armoede als sociale ziekten.

Na de noodige algemeene inleiding over sociale hoofdproblemen werden besproken: de oerchristelijke gemeenten, de west-europeesche kloosterorden, de franciscaanse beweging, de Assassynen, de Moravische broeders, de Familisten en Labadisten, Rusland onder Czaar Peter den **Grooten**, het Russische **Dorpskommunisme**, de Jezuitenstaten in Paraguay en Californië, de Zending in Alaska, de Mormonen, de kommunistische Gemeenten in N. Amerika, Hertzka's Freiland, de socialistische proefnemingen in Zuid Amerika en Australië, ten **slotte** eene kritiek op den volksthiiimlichen Arbeitsstaat volgens Menger. Al de leeringen van de voorgaande jaren kwamen bij deze sociale proefnemingen te pas, welke toepassingen moesten zijn van sociologische theoretische waarheden maar feitelijk ontkenningen daarvan bleken te zijn.

DE ZUIDERKERK: GEDURFD ONTWERP TUSSEN CRISIS EN HERDENKINGEN?

door

H.J.Ph.G. Kaajan

Op de plaats waar dit jaar aan de Lammenschansweg het kantoorgebouw van het RIAGG gereed kwam, bepaalde de uit 1939 daterende gereformeerde Zuiderkerk tot mei 1986 het straatbeeld.' Op 31 december 1983 werd daar samen met de hervormden de laatste dienst gehouden: het einde van een belangrijk tijdvak van de Gereformeerde Kerk van Leiden.' In een der bijlokalen werd nog tot 27 mei 1984 een avondgebed gehouden", terwijl deze ruimten tot aan de brand op 15 september 1984 voor vergaderingen en verenigingsleven in gebruik bleven.⁴ Er waren twee oorzaken die tot het afstoten van deze kerk leidden. Allereerst ontstond er mede als gevolg van de kleiner wordende gezinnen, het verdwijnen van de gereformeerde zede⁵, de lossere band met de kerk, de voortgaande secularisatie, het kopen van weekend-huisjes en het zich vestigen buiten Leiden, een terugloop in ledental.⁶ Hieraan werkten verder bepaalde theologische opvattingen, de inhoud van de preken, de verschillen in Bijbelbeschouwing en sommige synodale uitspraken mee.⁷ Met dit al was de Zuiderkerk de laatste tijd met ruim 1.000 zitplaatsen steeds moeilijker te exploiteren. De andere oorzaak heeft een meer heugelijk karakter. Sinds de kanselboodschap van 2 oktober 1983 zijn de plannen van de Gereformeerde Kerk om met de Nederlandse Hervormde Gemeente een federatie te gaan vormen dermate vergevorderd, dat uit bezuinigingsoverwegingen besloten werd het aantal kerkgebouwen reeds in te krimpen', een proces waarmee de Zuiderkerk, die indertijd wijkkerk van de wijken 4 en 1 was, sinds 1967 vertrouwd was. De K(erkeraad) voor A(lgemene) Z(aken)⁹ verleende hun dat jaar toestemming op 22 september en 1 december de eerste gemeenschappelijke dienst te houden met de Vredeskerkgemeente respectievelijk met de Staalwijkgemeente. Aangezien de financiën van de Gereformeerde Kerk mettertijd ook verslechterden werd het noodzakelijk de gereformeerde Zuiderkerk of de hervormde Vredeskerk¹⁰ te sluiten. De keuze werd niet zozeer door de ouderdom van de gebouwen bepaald maar door het feit dat de Nederlandse Hervormde Gemeente in de voorgaande jaren reeds de Pieters-, de Ooster- en de Koningskerk had gesloten. De sluiting van de Zuiderkerk

was een hele beslissing, wanneer men weet dat deze sinds de ingebruikneming het centrum van vele activiteiten van Gereformeerd-Leiden vormde. Het was de meeste tijd ook vergaderplaats van zowel de algemene kerkeraad (later de KAZ)¹¹ als van de classis Leiden, wier archieven daar ook berustten.” Tenslotte bood het tot aan de reorganisatie van 1984 onderdak aan het kerkelijk bureau, dat toen naar de Petrakerk werd verplaatst.”

Vanwege zijn ligging aan één van de drukste invalswegen was dit gebouw ook bij niet-gereformeerden bekend. Niet in het laatst vanwege zijn bijzondere architectuur naar de principes van de “Nieuwe Zakelijkheid”. Tevergeefs werd in 1983 gepoogd het daarom op de gemeentelijke monumentenlijst te krijgen. Wel werd het om zijn religieuze, educatieve en recreatieve waarde op de lijst van “beeldbepalende gebouwen” geplaatst.¹⁴ Tenslotte genoot de Zuiderkerk bekendheid door de concerten, die er vanwege de goede acoustiek na de aanschaf van het nieuwe orgel in 1968 regelmatig werden gehouden.

Daar een halve eeuw plaatselijke kerkgeschiedenis te omvangrijk is, zal in dit artikel de nadruk liggen op de periode van de bouw van 1933-1939. Daarna volgt als afsluiting een bespreking van de architectonische waarde, die vanaf het begin naast bewondering ook de nodige kritiek opriep. Alvorens hiermee te beginnen volgt eerst een schets van de moeizame ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Leiden, die juist in de voornoemde periode de plaatselijke Afscheiding van 1836 en de Doleantie van 1888 herdacht.

Ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Leiden

In 1816 voerde Koning Willem 1 ter vervanging van de Dordtse Kerkorde van 1618/1619 het Algemene Reglement voor de Nederlandse Hervormde Kerk in. Deze liet onder meer een grotere leervrijheid toe.” Uit onvrede hierover scheidde ds. H. de Cock te Ulrum zich als eerste in 1834 af, een voorbeeld waarin naderhand vele gemeenten hem volgden. Op 15 september 1835 liet het eerste gemeentelid zich te Leiden uitschrijven.” Op 28 januari 1836 werd door ongeveer dertig personen de eerste **gemeentevergadering** belegd. Met de bevestiging door ds. H.J. Budding van de gekozen kerkeraadsleden op 29 mei was de instituering van de Christelijk Afgescheiden Gemeente een feit. Sinds 1838 kwam men in een zeepakhuis van medebroeders, de zeepzieders C. Dros en A. Tieleman, aan de Nieuwe Rijn bijeen. Dit werd in 1840 verwisseld voor hun zeepfabriek op de hoek Oude Vest/Van der Werffstraat.¹⁷ Op 2 oktober 1859 kreeg men aan de Hooigracht nr. 97 de beschikking over een echt kerkgebouw.” Lang voordien had een geschil binnen de gemeente tot een scheuring geleid. Een aantal

gemeenteleden was van mening dat ds. H.A. Leenmans en de kerkeraad zich onttrokken aan “die bepaalde orden en regels aan die Kerk verbonden” doordat zij zich niet naar de besluiten van de Classis Rotterdam en de provinciale kerkvergadering voegden; dientengevolge scheidden zij zich op 18 maart 1848 af. Nadat de nieuwe gemeente op 26 oktober was geïnstitueerd, belegde deze vanaf 12 november godsdienstoefeningen in de koepel van Johs. Dee op de Vliet. Op 5 februari 1854 namen zij de Heerengrachtkerk in gebruik. Hoewel beide kerkgenootschappen tot hetzelfde kerkverband behoorden, zoals uit de verzoening in 1857 blijkt, duurde het toch tot de ineensmelting in 1905 alvorens zij zich werkelijk verenigden. Omstreeks 1862 werd er te Leiden ook nog een zogenaamde Ledeboeriaanse **Kruisgemeente** geïnstitueerd, die altijd buiten het verband van de Gereformeerde Kerk van Leiden is gebleven. In plaats daarvan sloot deze zich in 1907 bij de Gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord-Amerika aan.”

In 1888 ontstond te Leiden als gevolg van de Doleantie van 1886²⁰, een tweede uittocht uit de Nederlandse Hervormde Kerk, de derde gereformeerde kerk. Toenemende vrijzinnigheid op allerlei terrein maakte het voor steeds meer ambtsdragers moeilijk om aan te blijven. Dientengevolge begonnen kerkeraden te weigeren om gemeenteleden, die elders bij vrijzinnige predikanten hadden gecatechiseerd, attesten af te geven. Vanwege een dergelijk voorval besloot de kerkeraad in het naburige Leiderdorp op 15 juli 1886 reeds “zich van het synodale juk te bevrijden.” Nadat gelijkgezinde Leidenaars zich eerst bij deze dolerende gemeente hadden aangesloten, richtten zij op 10 februari 1888 de vereniging “De Kerkelijke Kas” op, die vervolgens reeds op 4 april een lokaal aan de Oude Vest aankocht.” Daar werd op 19 augustus door de consulent ds. G. Vlug de Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende) geïnstitueerd.” Na een verbouwing van de lokaliteit werd deze vervolgens op 23 december als Oude **Vestkerk** in gebruik genomen.²⁴

In 1892 herenigden de Synodes van de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Nederduits Gereformeerde Kerken zich op synodaal en classicaal niveau tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Enkele gemeenten, die hiermee niet konden instemmen, bleven onder leiding van ds. J.W. Wisse Czn. en ds. F.P.L.C. van Lingen voortbestaan.²⁵ Er was overeengekomen, dat de kerkeraden in de steden waar verschillende gereformeerde denominaties naast elkaar bestonden, zelf het geschikte moment voor de ineensmelting zouden bepalen.” Tot die tijd onderscheidden de Gereformeerde Kerken zich naar gelang van het aantal gemeenten en in volgorde van ontstaan door de toevoeging A, B en C. Door het beroep van ds. G. Wisse jr. door de B-gemeente kwam de ineensmelting dichterbij. Helaas kreeg hij hiervoor van zijn kerkeraad en het merendeel van de gemeente geen steun.

In plaats daarvan belegden deze aparte kerkdiensten, die op 27 april 1902 resulteerden in de instituering door ds. J. Wisse Czn. van 's-Gravenhage van de Christelijk Gereformeerde Kerk te Leiden.²⁷ Naderhand kwamen zij bijeen in het tot kerkgebouw verbouwde maison Weijtenburg, dat een ingang had naast het pand Breestraat 161.²⁸

Ondanks deze tegenslag kon de Classis Leiden op 9 november 1905 haar goedkeuring aan de concept-akte voor de ineensmelting geven.“ Hoewel de kerkeraad in zijn nieuwe samenstelling reeds voordien vergaderde, werd de officiële akte pas op 12 december ondertekend, waarmee de ongedeelde Gereformeerde Kerk van Leiden was ontstaan.“”

De bouw van de Zuiderkerk: de aankoop van de bouwgrond

Op 14 februari 1933 sprak de kerkeraad naar aanleiding van een aanbod van vijf glas-in-lood ramen voor de Hooigrachtkerk over kerkbouw. Men wilde dit luxe geschenk allereerst vanwege de heersende economische crisis niet aanvaarden, te meer daar de kerk zelf de resterende ramen moest bekostigen; vervolgens omdat hierdoor kerkbouwplannen uitgesteld zouden kunnen worden. Op 19 maart 1935 kregen deze werkelijk gestalte, toen de kerkeraad de gemeente inlichtte over de mogelijkheid om van de burgerlijke gemeente het landhuis “Zuiderzicht” te kopen.“” Een deel van de daarbij behorende grond was eerder in 1923 en 1928 voor de aanleg van de trambaan en de autoweg naar Voorschoten gebruikt.“” Vanaf het begin waren er naast voorstanders voor kerkbouw de nodige gemeenteleden, die deze vanwege de tijdsomstandigheden afkeurden. Daar de kerkeraad zekerheid wenste omtrent de financiële haalbaarheid van de aankoop van grond voor kerkbouw, mocht zij van B. en W. van Leiden de beslissing uitstellen.“” De grondaankoop werd afhankelijk gesteld van een peiling onder de gemeente naar haar offerbereidheid. Hiervoor bezochten leden van de Commissie van Beheer met vrijwilligers ongeveer een derde deel van de leden. In navolging van een enkele jaren tevoren door de Gereformeerde Kerk van Schiedam gevoerde actie kon men bouwgrond per m² kopen.“” Om te voorkomen dat er door de “warme-tegenstanders” verdeeldheid binnen de gemeente ontstond, schreven de predikanten op 5 april 1935 gezamenlijk een brief in de Kerkbode, waarin zij opriepen om gebed voor het juiste besluit. Mocht de financiële medewerking uitblijven, dan impliceerde dit dat de verkapping van de Hooigrachtkerk, welke kerk anders werd afgestoten, grondig gerestaureerd moest worden.³⁵ Bovendien zou 30 jaar na de ineensmelting de ongelukkige situatie van de te korte onderlinge afstand tussen de kerkgebouwen als gevolg van hun verschillend ontstaan nog niet verbeterd kunnen worden. De gereformeerden, die in de nieuw-

bouwwijken gingen wonen bleven dan ondanks hun kerkelijke bijdragen van een eigen kerkgebouw verstoken. En dat terwijl de hervormden” en de rooms-katholieken hierin doortastend optraden.³⁷

Op 18 april 1935 nam een bijna voltallige kerkeraad om half een 's nachts met een stemverhouding van 381 voor en 16 tegen het besluit tot grondaankoop. De resultaten van de inzamelingsactie waren dusdanig, dat de Commissie van Beheer op 28 mei 1935 de stukken voor de akte van overdracht van “Zuiderzicht” in orde kon brengen. Op 8 juli 1935 stemde B. en W. zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming in met het verzoek om het stuk grond van 2286 m² met het landhuis “Zuiderzicht” voor f 27.500,- aan de Commissie van Beheer te verkopen:” Naderhand besloot de commissie “Nieuwe Kerkbouw” op veler verzoek om een tweeweekelijkse bonnenverkoop door de jeugd te organiseren. Bovendien werd er door de Commissie van Beheer een lening uitgeschreven. Dit ondanks de steeds verslechterende toestand. Zo had de kerkeraad in september de diaconie geadviseerd enkel wanneer de bevoegde instanties dit nalieten de ongeorganiseerde werklozen te steunen. Om tegemoet te komen aan het tekort van de kerk stemden de predikanten in met een blijvende vermindering op hun traktement. In februari 1936 bleek het meeleven van de gemeente toen deze ondanks dit alles in een extra collecte een derde deel van het tekort bijeenbracht.

Door middel van een ingezonden brief in de Kerkbode van maart probeerde een “belangstellend gemeentelid” het aantal vaste contribuanten van de bonnenverkoop uit te breiden. Hem was opgevallen dat juist de werklozen trouw van hun ondersteuning gaven. Daar ds. H.A. Wiersinga als bouwpastor bij de balans van een jaar inzamelen een zekere matheid bespeurde werd er voor 8 april 1936 in de Heerengrachtkerk een gemeentevond gehouden met ds. A.G. Barkey Wolff als gastspreker en de Haagse organist Jelgersma voor de muziekuitsvoering. Hoewel de toegang gratis was, werd er een collecte voor de kerkbouw in het vooruitzicht gesteld. De Commissie van Beheer koos voor de toekomstige tijd als motto “Eind 1936 de grond vrij”. Wekelijks kon men in de Kerkbode lezen hoe de giftenstroom voortging. De catechisanten van ds. Wiersinga behoorden tot de vaste geverskring. Onder de giften waren soms heel opmerkelijke. Zo bestemde een gemeentelid met een klein pensioen daarvan desondanks een deel voor de kerkbouw. Een andere keer spaarde een hervormd meisje, dochter van een werkloze, van haar weekgeld een dubbeltje als “kiezelsteentje” voor de kerk. Soms gingen de giften ook vergezeld van een fraai gedicht, zoals dit van Cobi A.:

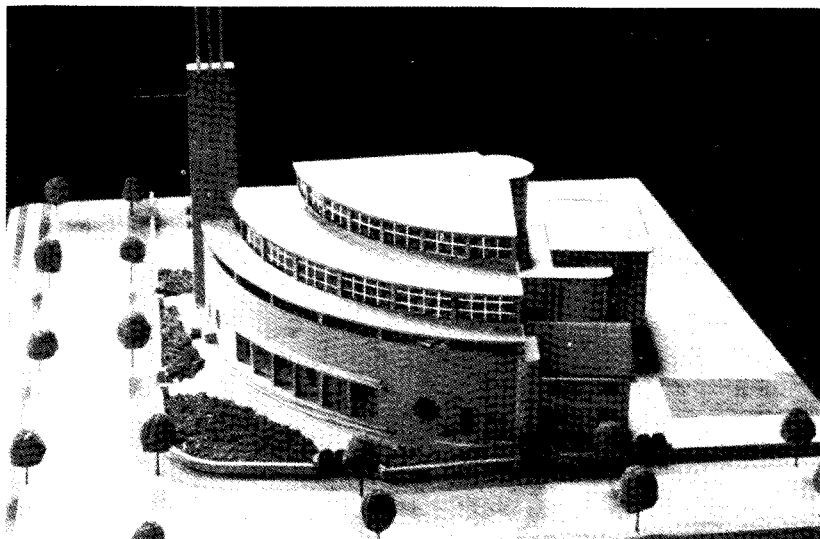
Sparen voor de nieuwe kerk,
Vindt ieder een fijn werk,
Iedereen die doet ook mee,
De Kerkeraad is daarom heel **tevreë**,
Samen aan anderen te geven,
Veel voor anderen te zijn,
Doet ons allen gelukkig leven,
Schenkt ons vreugde en zonnenschijn.

Inmiddels constateerden enige vrouwen, dat er voor de kerkbouwactie nauwelijks van vrouwenhulp gebruik werd gemaakt. Zij wilden in navolging van haar Oud-testamentische voormoeders waarover in Exodus 36:25 stond geschreven: “En alle vrouwen . . die sponnen met haar handen”, door naaien, borduren en handwerken geld voor het interieur van de kerk inzamelen. In de hoop dat er een tweede kring mocht ontstaan kwam hun het oprichten van een meisjes-jeugdkrans ook wenselijk voor. Dit laatste gebeurde reeds kort nadien.

De kerkbouw

Na alle voornoemde voorbereidingen en activiteiten van de gemeente schreef de Commissie van Beheer in mei 1937 een obligatielening van 4 $\frac{0}{10}$ uit. Deze gaf hieraan om principiële redenen de voorkeur boven het aanbod van een buitenkerkelijke om de gehele kerkbouw te financieren. De Commissie zag dit als een goede geldbelegging in de malaise van die tijd, daar de kerk immers nooit failliet zou gaan.³⁹ Op 8 juni besloot de kerkeraad een aantal architecten van christelijke signatuur uit te nodigen om een schets voor een kerkgebouw in te sturen. De drie beste zouden vervolgens een ontwerp mogen indienen. Begin november rapporteerde de Commissie van Beheer aan de kerkeraad van veertien architecten 21 ontwerpen te hebben ontvangen. De Rotterdamse architect A. van der Kraan, die uiteindelijk werd uitverkoren, behoorde tot **degenen**, die twee ontwerpen hadden ingezonden. Gedurende een maand bestudeerde de jury de ontwerpen in een der catechisatielokalen van de Hooigrachtkerk, waartoe zelfs **kerkeraadsleden** geen toegang kregen. Toen de drie beste waren uitgekozen, kregen zij in december de gelegenheid om deze te bezichtigen.

Begin 1938 verzocht de kerkeraad Van der Kraan zijn onder motto “**centrisch**” ingezonden plan in overleg met de Bouwcommissie nader uit te werken. Nadat men in maart de definitieve beslissing hierover had opgeschort, koos deze kort nadien middels een stemming van 35 tegen 15 voor dit **kerk**-bouwplan. Het hieraan gegeven motto hield verband met de grondvorm

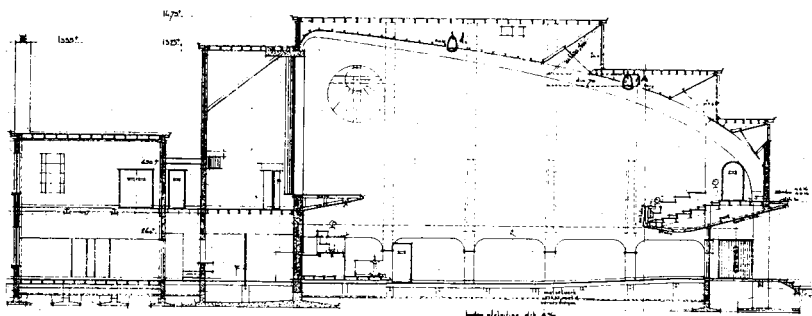

afb. 1. Maquette van de Zuiderkerk, maart 1938. Hierbij vallen met name het cirkelsegment als grondpatroon en de gebogen gevellijn met daarboven de trappsgewijze opklimmende raamgroepen op. Foto coll. ir. P. van der Kraan.

van het kerkgebouw waarbij van een cirkelsegment was uitgegaan. Het was met name dit onderwerp dat naast het kostenaspect tijdens de aan de stemming voorafgaande bespreking veel aandacht vroeg. In hun berichtgeving hieromtrent concludeerden de scriba J.M. de Koning en ds. Wiersinga, dat het ontwerp op het eerste gezicht vooral wat het exterieur betrof niet meteen een kerk deed vermoeden. Kenners hadden hun verzekerd, dat dit een kwestie van wennen was en dat “het hoe langer hoe meer naar je toegroeide”. Desondanks betwijfelde ds. Wiersinga of de leden van de Bouwcommissie er zelf meteen vertrouwd mee waren. Op 28 en 29 maart konden de gemeenteleden de maquette, die leden van de Bouwcommissie toelichtten, bezichtigen. Hoewel het merendeel enthousiast was waren er ook zwijgers, die aan de vormgeving moesten wennen. Toen één van hen de redactie van de *Kerkbode* zelfs een ingezonden brief zond, besloot deze ter voorkoming van nutteloze discussies deze niet te publiceren.

De architect verzocht B. en W. op 11 juni 1938 hem op grond van de ingediende tekeningen een bouwvergunning voor een kerkgebouw met vergaderlokalen en een kosterwoning aan de Lammenschansweg/hoek Bloemistenlaan te verlenen. Voordien vroeg de directeur van Gemeente-

werken de minister van Binnenlandse Zaken H. van Boeijen om advies, daar de kerk krachtens art. 6 van de Wet bescherming tegen luchtaanvallen in aanmerking kwam voor het inrichten van een schuilkelder. Hiervan werd afgezien, zodat hij op 20 juli aan B. en W. een gunstig rapport uitbracht. Dit was gebaseerd op een door Van der Kraan in overleg met Gemeentewerken gewijzigd nader plan. B. en W. verleende vervolgens op 8 augustus de bouwvergunning, mits de aanvullende bouwtekeningen voor de beton- en ijzerconstructie afzonderlijk aan de directeur van Gemeentewerken ter goedkeuring werden voorgelegd.“”

afb. 2. Dwarsdoorsnede van de kerk, gezien vanaf de Lammenschansweg. Foto coll. ir. P. van der Kraan.

Inmiddels was men in juni 1938 begonnen met de sloop van het landhuis “Zuiderzicht”. Hiervoor was reeds op 16 november 1937 een vergunning afgegeven⁴¹, terwijl de verhuur in januari 1938 was gestaakt. Voordat de kerkeraad met zomerreces ging, belegde deze op 26 juli een bijzondere vergadering om over het aanbesteden van de kerkbouw te spreken. Reeds eerder hadden enkele kerkeraadsleden laten weten de aanbesteding uitsluitend aan protestants christelijke aannemers te willen gunnen. Zelfs werd gewenst bij het tewerkstellen aan christelijke arbeiders de voorkeur te geven. De architect, die zelf ook dit werk het liefst aan gereformeerde aannemers opdroeg, adviseerde desondanks vanwege de beschikbare bouwsom en zijn positieve ervaringen met rooms-katholieke aannemers bij de bouw van de Julianakerk te Schiedam een algemene publieke aanbesteding.⁴² De keuze viel echter op de laagste van veertien inschrijvers van protestants christelijke huize, de gereformeerde aannemer J. Leegwater uit

Heerhugowaard, waarmee Van der Kraan reeds eerder samenwerkte. Zoals hij had voorspeld impliceerde deze principiële keuze van de kerkeraad wel dat de kostenberaming met ff 15.000,- werd overschreden.⁴³ Desalniettemin kwam het de Commissie van Beheer ongewenst voor het eenmaal uitgekozen plan uit bezuinigingsdrift te laten wijzigen. In september volgde een oproep onder de daarvoor in aanmerking komende gemeenteleden zich als onderaannemer of leverancier bij haar aan te melden.

Vooruitlopend op de sluiting van de Hooigrachtkerk werd het aangrenzende pand met de kerkeraadskamer en catechisatielokalen reeds in november verkocht. Dit werd daarna een kaaspakhuis. Op 26 november 1938 werd een belangrijke mijlpaal in de bouw bereikt, toen ds. Wiersinga onder grote belangstelling de eerste steen voor de Zuiderkerk legde. In een korte toespraak wees hij er op, dat men “ondanks de vele spanningen op geestelijk en maatschappelijk gebied in het volkerenleven van die tijd rustig verder kon gaan, daar het ganse leven in ’s Vaders plan was”. Daarna metselde hij een gecalligrafeerde oorkonde in⁴⁴, waarvan later een afschrift in de kerkeraadskamer werd opgehangen.⁴⁵ Met uitzondering van het begin van een brand in de bouwkeet op 8 mei 1939 verliep de kerkbouw in de daarna volgende maanden voorspoedig.⁴⁶ Intussen adviseerde de Commissie van Beheer aan de kerkeraad de drie verschillende vergaderlokalen niet door kostbare schuifwanden maar door spouwmuren van elkaar te scheiden. Verder ried zij aan vanaf de ingebruikneming van de Zuiderkerk in dat gebouw het vrije-zitplaatsenstelsel in te voeren in plaats van het tot dan toe gebruikelijke vaste-zitplaatsenstelsel. De zitplaatsen in de beide andere kerken zouden mettertijd door een natuurlijke afstervingsproces vrij komen. De zitplaatsencommissie deelde in een toelichting mee, dat de hardhorenden in verband met de doventelefoons en de lichamelijke gehandicapten evenals de zusters van het Diaconessenhuis ook in de Zuiderkerk hun gereserveerde plaatsen behielden. Dat het verdwijnen van voornoemd zitplaatsenstelsel als een winstpunt werd gezien, bleek toen een onbekend gemeentelid in een herdenkingsartikel ter gelegenheid van het buiten gebruik stellen van de Hooigrachtkerk hier onder meer op terugkwam. In deze kerk waren de luifelbanken alleen voor de rijken betaalbaar, terwijl de duurte van de overige zitplaatsen afhankelijk was van de afstand ten opzichte van de preekstoel. In de hoek waren de armenbanken, waarvoor niet hoefde te worden betaald.⁴⁷

De ingebruikneming

Kort voor de ingebruikneming werd besloten vanwege het luxe karakter geen betimmering in de kerkeraadskamer aan te brengen. De tuinaanleg,

die volgens de voorschriften van B. en W. moest gebeuren⁴⁵, werd aan de heer Hühner, een gereformeerde hovenier, opgedragen.

Op 8 oktober 1939 werd na 80 jaar gebruik de laatste dienst in de Hooigrachtkerk gehouden. Hierin bediende de wijkpredikant ds. J.H. Westerink nog eenmaal de doop en het avondmaal. Aan het slot werd dit tijdvak met het symbolisch sluiten van de Bijbel afgesloten. Op 10 oktober⁴⁸ opende ds. Wiersinga vervolgens in de Zuiderkerk de nieuwe kanselbijbel, een geschenk van een hoogbejaard gemeentelid, bij 2 Kronieken 6: 18 e.v. om hieruit het gebed van Salomo bij de inwijding van de tempel voor te lezen. Daarna gaf de heer Tj. Kuypers, voorzitter van de Commissie van Beheer, een historisch overzicht van de kerkbouw waarin hij zowel de bezwaren van sommige gemeenteleden over bepaalde beslissingen als ook het enthousiasme voor de geldinzamelingen memoreerde. Daarna bood hij namens de dames van de Kerkbouw-kransen aan de kerkeraad de stoffering van het interieur aan. Tenslotte maakte hij, na eerst de Bouwcommissie en de architect te hebben bedankt, bekend dat hij 's middags uit dank voor deze kerk van een gemeentelid een bedrag van vijfduizend gulden had ontvangen. Deze had bovendien de diakonie in staat gesteld aan de ondersteunden een dubbele uitkering te verstrekken. Hierna droeg hij het gebouw aan de kerkeraad over. Burgemeester mr. A. van de Sande Bakhuyzen zei dankbaar te zijn voor "dit gedurfde ontwerp", dat zo goed bij de moderne bouw van dit stadsgedeelte paste. Hij hoopte dat "vanuit dit centrum het geestelijk leven schoon en goed zich moge ontwikkelen". Namens de elders woonachtige oud-Leidenaars bood ds. A. de Bondt, die nu predikant te 's-Gravenhage was, een coromandelhouten doopvont aan. Deze harde houtsoort beeldde de stevigheid van Gods verbond uit zoals deze in de doop werd bekrachtigd. Gorre Goslinga stelde vervolgens namens de jeugd het bijbehorende doopvont op dit voetstuk. Tenslotte nam ds. Wiersinga het kerkgebouw namens de kerkeraad van de Commissie van Beheer in ontvangst. Hij bedankte hierbij onder meer de architect voor de door hem geschonken huwelijksstoelen en knielbank. In een korte Dienst des Woords naar aanleiding van 2 Kronieken 2:6 zei hij onder meer dat dit gebouw, hoe fraai ook uitgevoerd, niet meer dan een hulpkerk voor onderweg was. Wij kijken immers uit naar het moment waarop er nog maar één heilige algemene en christelijke kerk zal zijn en het onderscheid van de verschillende denominaties zal zijn opgeheven. De toepassing van het cirkelsegment bij deze kerk als deel van de volkomen cirkel, de "una sancta", zag hij hiervoor als symbool.

Op donderdag 12 oktober konden de gemeenteleden en andere belangstellenden onder leiding de kerk en de bijlokalen bezichtigen. Velen, die niet zo lang wilden wachten, bezochten op woensdagmiddag reeds de kerk

toen hier voor het eerst twee huwelijken werden **ingezegend**.⁴⁹ Hoewel het aantal zitplaatsen voor gereformeerd Leiden met enkele honderden was uitgebreid, was de Zuiderkerk de eerste tijd elke zondag geheel bezet. Met uitzondering van het excentrisch gelegen evangelisatiegebouw aan de **Morsweg** waarin sinds 22 januari 1939 ook godsdienstoefeningen werden belegd, ondervonden de andere kerken duidelijk de nadelen van het hoge kerkbezoek aan de Zuiderkerk.“

Begin januari 1940 werd de Hooigrachtkerk met de poort, de huisjes aan de Middelstegracht en de pastorie als magazijnruimte aan de firma Dros en Tieleman verkocht. (Het complex werd in 1957 in verband met de aanleg van de ir. Driessenweg ten behoeve van een cityweg gesloopt). Het hele kerkelijk leven van vergaderingen van de kerkeraad en de Classis als ook de catechisaties was inmiddels in de Zuiderkerk geconcentreerd. Deze situatie veranderde pas in 1961 toen de kerkeraad in verband met de ingebruikneming van de Bevrijdingskerk” en de Petrakerk” decentralisatieplannen begon in te voeren. Verder vergaderde het merendeel van de jeugdverenigingen in deze kerk. Na de Tweede Wereldoorlog werden deze met uitzondering van “Obadja” door gemengde clubs **vervangen**.⁵³ Tenslotte waren er ook nog bijbelstudiekringen, een meisjesvormingsgroep en een **jongensstudieclub**. Op 2 november 1943 deed ds. A. **Veldman**, hoewel niet als wijkpredikant, als eerste van een reeks Leidse predikanten zijn intrede in de **Zuiderkerk**.⁵⁴ In 1944 sloot hij zich al spoedig aan bij de Gereformeerde Kerken in Nederland onderhoudende art. 31.⁵⁵ Toen de kerkeraad van de Gereformeerde Kerk van Leiden in 1957 vanwege de voortgaande ontvolking van de binnenstad en het ontbreken van een kerkgebouw in Leiden-Noord tot de bouw van de Petrakerk besloot werd de Heerengrachtkerk in juli aan voornoemd kerkgenootschap **verkocht**.⁵⁶

De orgels

Op 14 maart 1939 nam de kerkeraad het voorstel van de Commissie van Beheer over vanwege de hoge kosten voor andere voorzieningen geen nieuw orgel aan te schaffen. In plaats daarvan zou het orgel van de Hooigrachtkerk na een revisiebeurt door de orgelbouwer C. van Leeuwen en Zn. te Leiderdorp naar de Zuiderkerk worden overgebracht. Door de tijdsomstandigheden kon al evenmin een Orgelfonds worden opgericht. Dit impliceerde wel dat het ongeveer 60 jaar oude orgel van het begin af ontoereikend was voor het veel grotere **kerkgebouw**.⁵⁷ Een bezwaar dat de heer R. **Huizinga**⁵⁸ in een reactie op een bespreking van de Zuiderkerk door de architect Jos. de Jonge” al meteen onderkende. Het is op zich veelzeggend

dat de kerkeraad al in 1943 besloot allereerst voor de uitbreiding van het Zuiderkerkorgel alsnog een Orgelfonds te vormen. Het beoogde resultaat bleef uit. Uiteindelijk duurde het tot 30 november 1965 voordat de KAZ nieuwe stappen ondernam. Toen werd tegelijk met het besluit tot de bouw van een kerkelijk centrum in het Morskwartier besloten voor de Zuiderkerk een nieuw orgel te laten bouwen. Met het oog op de daarop volgende financiële aktie schreef de heer Mulder, voorzitter van de Orgelcommissie, dat door het toenemende aantal gebreken zoals het feit dat de frontpijpen door hun voet zakten, het rammelen van het mechaniek en het blazen van de windvoorziening de begeleiding van de gemeente voor de organist steeds moeilijker werd. In februari 1966 gunde de KAZ de orgelbouw aan de fa. Jac van der Linden te Leiderdorp. Bijna een jaar later werd in januari niet het midden maar de zijkant van de galerij als plaats voor het orgel gekozen. Dit omdat hierdoor minder zitplaatsen verloren gingen en het architectonische lijnenspel van het interieur zo min mogelijk werd geschaad. Op voorstel van de Orgelcommissie werd korte tijd overwogen het oude orgel om te bouwen voor de in aanbouw zijnde kerk in het Morskwartier. Op 10 september 1968 werd het orgel officieel in gebruik genomen. Ds. J. Bovenberg aanvaardde het namens de KAZ, waarna de organist Hanegraaff na een technische toelichting door het spelen van geheel verschillende stukken de verscheidenheid daarvan liet horen.⁶⁰ Door de bij de brand vrijkomende hitte ging dit schitterende instrument bij de brand van 1984 geheel verloren. De Zuiderkerk werd vanwege zijn goede acoustiek alomt geroemd. Zij was de bakermat voor het op 17 september 1970 opgerichte Rijnlands Christelijk Mannenkoor.“ Zelfs beroemde musici als Jean-Pierre Rampal, Theo Olof en Hetman Krebbers concerteerden hier.

Sinds de ingebruikneming van het nieuwe orgel zat het oude ongebruikt weggemetseld achter de kolommen verstopt. Hier ontdekte de oud-Leidenaar C. Hein van Garderen het toen hij na een langdurig verblijf in Gent naar de sleutelstad terugkeerde. Als voormalig lid van de Gentse orgelcommissie was hem bekend dat de nieuwe gereformeerde Rabotkerk aldaar nog steeds node een orgel miste. Na hierover met ds. J. Maaskant te hebben gesproken, stelde de Orgelcommissie op 30 september 1969 aan de KAZ voor om het Leidse orgel gratis aan de arme zusterkerk te schenken. De fa. Jac. van der Linden restaureerde het op kosten van de Leidse kerk en ontwierp uit een deel ervan een één-klaviersongel. Op de zeven grote pijpen na kon er uit de Prestant 8' een ander worden gebouwd. Het pedaalklavier werd vernieuwd, terwijl de windlade en de pneumatische windlade te repareren bleken. Het oude pijpwerk werd schoongemaakt, opgerond en

hersteld, terwijl ontbrekende pijpen met gebruikte of nieuwe werden aangevuld. Tenslotte kreeg het geheel een nieuwe orgelkast en werd er ook een nieuwe speel- en registertractuur aangebracht. Het werd op 29 maart 1970 op Paasmorgen in Gent in gebruik genomen.”

De historische luidklokken

Voor de aanschaf van luidklokken ontbrak al evenzeer het geld als voor het orgel. Nu wilde het geval dat in het Stedelijk Museum “De Lakenhal” zes klokken waren ondergebracht, die vóór de stadhuisbrand van 12 februari 1929”” deel uitmaakten van het oorspronkelijk 38-klokken-tellende carillon van de bekende klokkengieter Petrus Hemony.⁶⁴ Na zijn dood werd het door zijn opvolger Mammes Fremy voltooid, terwijl het in 1734 nog met enkele klokken door hem werd uitgebreid.⁶⁵ Van de overgebleven klokken, die tot 1938 op de Stadshulpwerf waren opgeslagen, waren er zes om hun historische waarde naar het Stedelijk Museum overgebracht”, terwijl de overige als klokkenspijs werden gebruikt voor het nieuw te vervaardigen stadhuis-carillon.⁶⁷ Twee daarvan met een middellijn van ongeveer 40 en 6,5 cm leken geschikt als luidklokken voor de Zuiderkerk te gaan dienen. De grootste had als randschrift: “PETRUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI Ao. 1677 † LAUDATE DOMINUM IN CIMBALYS BENE SONANTIBUS” terwijl op de kleine was volstaan met: “P. HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI Ao. 1677”.⁶⁸ Abusievelijk publiceerde een krant dat de gemeente Leiden deze twee klokken aan de Gereformeerde Kerk van Leiden wilde schenken.⁶⁹ Dientengevolge besloot de kerkeraad op 12 mei 1939 deze inderdaad, mits dit door persoonlijke bijdragen mogelijk was, aan te kopen. De Commissie van Beheer verzocht B. en W. de klokken voor f 100,- aan de Gereformeerde Kerk van Leiden te verkopen, daar deze gescheurd waren en de luidinstallatie al f 500,- zou kosten. Aangezien een taxatierapport aantoonde dat de klokken het dubbele waard waren, stelde B. en W. voor ze in bruikleen af te staan. Toen voornoemd college de klokken alsnog voor dat bedrag wilde verkopen, bleef de Commissie van Beheer dit bezwaarlijk vinden. Zij beargumenteerde haar standpunt als volgt: “Enkele klokken van ons oude carillon in de toren van één der kerken van Leiden, dat moet een gedachte zijn die ieder sympathiek is”.⁷⁰

Uiteindelijk werden ze een maand later voor het gewenste bedrag verkocht, wellicht doordat de toenmalige wethouder van financiën T.S. Goslinga zelf gereformeerd was. Op 25 september werden ze naar de in aanbouw zijnde kerk getransporteerd.⁷¹ Op 16 augustus 1943 werden de klokken door de Duitsers al weer uit de klokkentoren verwijderd.⁷² Deze waren

namelijk eind februari begonnen alle klokken uit de Leidse torens, kerken, kapellen en stadhuistoren te **halen**⁷³ om ze voor de wapenindustrie in Duitsland te laten omsmelten.⁷⁴ De klokken van de Zuiderkerk kwamen hier echter nooit aan omdat de boot waarmee deze werden vervoerd op het IJsselmeer door een Engels vliegtuig werd getorpedeerd. De Rijksinspectie voor de bescherming van schatten van kunst en wetenschappen trof ze na de oorlog in Groningen aan, vanwaar ze naar Leiden werden teruggebracht.

Toen de sloopplannen voor de Zuiderkerk vrijwel zeker waren attenteerde het VVD-raadslid R.J. van Crujsen B. en W. op deze historische luidklokken, die voor Leiden behouden dienden te worden.⁷⁵ De Commissie van Beheer besloot in 1986 de klokken aan de rusthuizen Vreewijk en Groenhoven te **schenken**.⁷⁶

Architectonische waardebeoordeling

In tegenstelling tot de rooms-katholieken, die sinds het herstel van de bischoppelijke hiërarchie een eigen **kerkbouw** ontwikkelden bestond er tot het eind van de vorige eeuw geen specifiek protestantse **kerkbouw**.⁷⁷ Dr. A. Kuiper bracht hierin verandering door de publicatie van de artikelenreeks "Eeredienst" inzake de vereisten voor een protestants c.q. gereformeerd **kerkgebouw**.⁷⁸ De architect Tj. Kuipers (1857-1942) realiseerde de daarin ontwikkelde ideeën zowel bij de bouw van de Wilhelminakerk te Dordrecht (1888) als bij de **bouw** van de Koepelkerk te Leeuwarden (1923), die beiden een cirkelvormige plattegrond hadden.⁷⁹ Hoewel minder vergaand was het ontwerp van ir. Jos. de Jonge (1887-1965) voor de bouw van de gereformeerde kerk te Schiedam (1924) hier ook op gebaseerd." Geheel nieuw was de toepassing van een waaiervormige plattegrond door ir. B.T. Boeyinga (1886-1969) bij de bouw van de Koningskerk te Haarlem (1927) en de **Waalkerk** te Amsterdam (1936).⁸¹ De hierna te bespreken ontwerpen van A. van der Kraan, die Kuipers artikelen ook als uitgangspunt nam, passen geheel binnen deze "traditie".

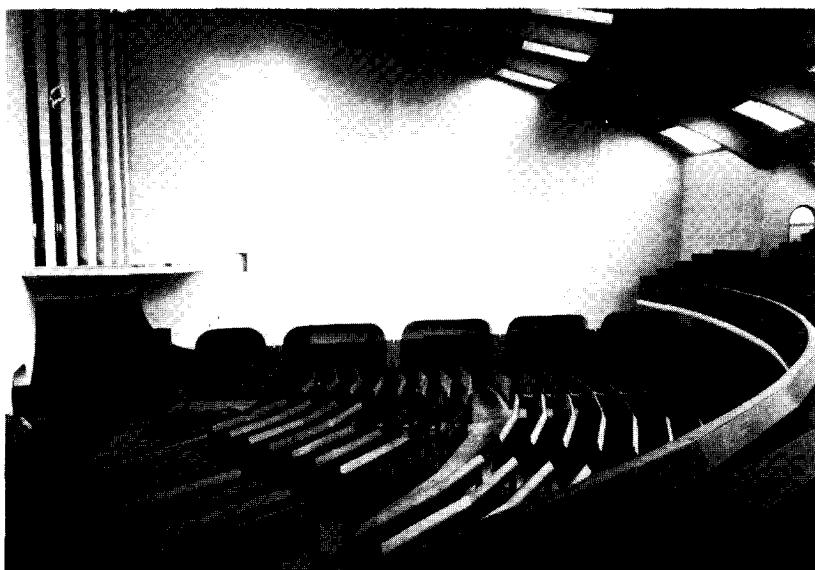
Van der Kraan doorliep van 1905-1908 de Ambachtsschool te Rotterdam om vervolgens als timmerman in de bouw te gaan werken. Kort daarna werd hij tekenaar bij de architect A.C. **Lengkeek Wzn.** (1879-1954) bij wie hij tot 1914 in dienst was. Inmiddels had hij een cursus gevolgd aan de Avondacademie voor bouwkunst te Rotterdam. Omstreeks 1915 hielp hij vermoedelijk in dienst bij de gemeente Rotterdam onder leiding van prof. H. Evers (1855-1929) bij het uitwerken van het ontwerp van het Rotterdams stadhuis. In 1916 ging hij als tekenaar over naar architect M. **Brinkman** (1874-1925). Mogelijkerwijs maakte hij in die tijd voor het eerst

kennis met de opvattingen van de Nieuwe Zakelijkheid, die door de zoon van M. Brinkman, J.A. Brinkman (1902-1949) samen met L.C. van der Vlugt (1894-1936) bij de bouw van de Van Nelle-fabriek te Rotterdam en het filiaal te Leiden voor het eerst werden toegepast.⁸³ Van 1919-1923 was hij Rijksbouwmeester en werkte hij o.a. als zodanig mee aan de ontwerpen van een Rijks-HBS in Ter Apel en aan het scheikundelaboratorium van de TH te Delft. Ofschoon nog in overheidsdienst zond hij in 1922 een ontwerp in voor een prijsvraag voor een vijfde gereformeerde kerk te 's-Gravenhage-West. Hoewel niet bekroond, werd dit zeer gunstig ontvangen, wat des te opmerkelijker is, omdat hij toen al van het cirkelsegment uitging en hij het opnam tegen liefst 68 collega's.⁸⁴ In het kader van de bezuiniging bij de overheid moest hij afvloeien met als gevolg dat hij zich in 1924 als zelfstandig architect vestigde. In 1930 kreeg hij van de Gereformeerde Kerk van Schiedam opdracht om naar een bekroond prijsvraagontwerp de Julianakerk te bouwen. Hierbij paste hij evenals Boeyinga de waaiervorm toe.⁸⁴ Tegelijkertijd restaureerde en vernieuwde hij de uit 1891 daterende gereformeerde Nieuwe Oostkerk te Rotterdam van architect W.C. Coepijn (1838-1909).⁸⁵ Het was opnieuw de Rotterdamse Gereformeerde Kerk, die hem in 1933 een opdracht verleende voor kerkbouw. Nadat vanwege de onkosten was afgezien van het uitschrijven van een prijsvraag, werd Van der Kraan, tevens oud-lid van de Commissie van Beheer, hiervoor gevraagd. Hij diende hiervoor twee ontwerpen in, waarvan het ene van centraalbouw en het andere van de waaiervorm uitging. Er werd voor het laatste gekozen. Bij de bouw van de Rotterdamse Statensingelkerk bleek, dat deze gemeente aanzienlijk rijker was dan haar Leidse zuster gemeente. Zo was het daar ondanks de tijdsomstandigheden mogelijk het geld voor de bouwgrond binnen vier maanden in te zamelen, terwijl de verkoop van de Hoveniersstraatkerk het beginkapitaal opleverde voor de anderhalf maal zo dure kerk.⁸⁶ Daarna bouwde Van der Kraan, wellicht hiertoe genoodzaakt door de bouwvoorschriften, drie meer traditionele zaalkerken. Allereerst de middelgrote christelijk gereformeerde Jeruzalemkerk te 's-Gravenhage-West⁸⁷ en kort daarna de aanzienlijk grotere gereformeerde Tuindorperkerk in Utrecht-Maartensdijk. In diezelfde tijd verrees er in Zuidlaren in opdracht van de Gereformeerde Kerk aldaar ook nog een middelgrote kerk. Begrijpelijkerwijs vertoonden de ontwerpen de nodige overeenkomsten met elkaar. Met name de Tuindorperkerk had echter al elementen in zich, die in gewijzigde vorm bij de Leidse Zuiderkerk terugkeerden. Zo werden de zijwanden door kolommen ondersteund, die een daarachter gelegen open gang van de kerkzaal scheidden. In de zijmuren waren ronde vensters met daarin gekleurd glas. De boven de hoofdingang gelegen galerij was diep en maakte een zwevende indruk doordat deze ner-

gens zichtbaar ondersteund werd. In alle drie de kerken was het dakgebinte zichtbaar gehouden.“

Van der Kraan bleef de wens koesteren een kerk volgens de centraalbouw te realiseren. In 1936 diende hij opnieuw tevergeefs twee ontwerpen in voor een prijsvraagontwerp van de Gereformeerde Kerk van Amstelveen, waarvan één als **zaalkerk** en de ander als centraalbouw. Bijzonder hierbij was, dat deze centraalbouw in een rechthoekige plattegrond was ingekaderd waarbij de “loze” ruimte in de ene hoek voor het portiek met de **toegangs-**partij werd gebruikt. Bij het Leidse ontwerp van 1937 liet Van der Kraan dit vervallen om het in 1938 bij een niet uitgevoerd ontwerp voor een gereformeerde kerk in Terneuzen weer toe te passen.

Zoals vermeld ging Van der Kraans wens in 1938 eindelijk in vervulling toen zijn ontwerp “centrisch” door de Leidse Bouwcommissie werd bekroond. Daarnaast had hij nog onder het motto “999” een ander ontwerp met een wigvormige plattegrond ingestuurd. Daarbij was het bestaande geboomte ingepast in het ruimtelijk geheel te weten de kerk en de dienstvertrekken met op het trefpunt een ronde toren. Verder toonde het wel overeenkomsten met het uitverkoren ontwerp.“” Terecht merkte de pers

afb. 3. *Interieuroopname* van de in september 1939 bijna voltooide kerkzaal. Foto Persbureau Van Vliet, Leiden.

naar aanleiding van de gemaakte keuze op, dat dit kerkgebouw zijn invloed op de protestantse kerkbouw niet zou missen en het wellicht een nieuwe fase zou inluiden. De bekende gereformeerde architect E. Reitsma (1892-1976) oordeelde zonder zich daarbij geheel over de geslaagdheid van Van der Kraans ontwerp uit te spreken, dat het voor de kerkbouw in elk geval heel wat belangrijker was dan de meeste “gevoelloze” gereformeerde bouwsels zoals bijvoorbeeld de zojuist klaar gekomen kerk te Bedum van collega A. Wiersma.⁹¹ Daar Van der Kraan bij het ontwerp consequent voor de radicale grondvorm koos kwam hij automatisch uit bij het cirkelsegment van ongeveer een kwart cirkel grootte, die hij “als het meest Gereformeerd eigene” beschouwde. Deze maakte hem mogelijk om de zeven bankenblokken te groeperen rond het centrum, de kansel voor de bediening van het Woord, en het daarvoor gelegen liturgische centrum voor de doopen avondmaalsbediening. Voor de viering van het laatstgenoemde sacrament moest overigens elke keer apart een kruisvormige tafel worden opgesteld. Het zicht op het centrum werd ondanks de grote ruimte op een ingenieuze wijze nergens door pilaren of kolommen gehinderd. Vanuit het centrum, dat slechts enkele meters uit het middelpunt van het centrum was gelegen, waren de bankenblokken in concentrische cirkels gerangschikt. De achterin gelegen sterk overhangende galerij was eveneens concentrisch van vorm. Zelfs in het plafondgewelf kwam nog een symboliek tot uitdrukking doordat een zestal dakspanten van de buitenmuur in een gebogen lijn direct van achter het balkon opliepen tot boven de kansel om daar vervolgens in verticale penanten in een kwart cirkel gegroepeerd de aandacht terug te leiden naar het zo belangrijke middelpunt. Ten aanzien van de kansel valt verder op te merken, dat deze aan de voor- en achterzijde door een kwart cirkelvormig schot respectievelijk wand werd gevormd met aan weerszijden een trap. Toen een rooms-katholieke geestelijke de Zuiderkerk later bezocht, was zijn oordeel “dat het een uiterst doelmatig protestants kerkgebouw was” en dat hij niet geweten had “dat achter dien vreemden kerkgevel, zoveel moois verborgen was”.⁹²

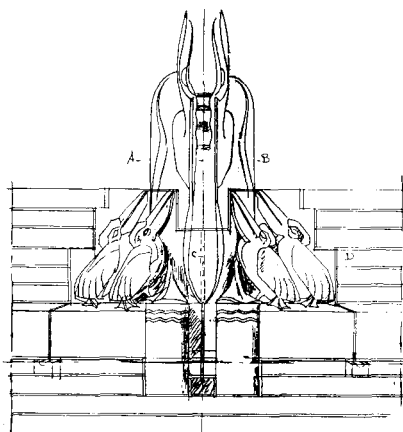
Het exterieur ondervond van het begin af de meeste kritiek. Door de principiële keuze van het interieur was het exterieur meer een gevolg. In haar beoordeling merkte de Bouwcommissie reeds zelf op dat “de uiterlijke verschijningsvorm het publiek mogelijk niet direct zal aanspreken”. De voorgevel bestond namelijk uit een concentrisch gebogen gevelvlak met daarboven voor de dagverlichting de tot tweemaal toe terugspringende cirkelvormige, trapsgewijze opklimmende raamgroepen in het plafondgewelf. Daarachter was een tweede serie ramen, bezet met eenvoudig glas, waardoor een diffuus licht in de kerkzaal viel. De kerk werd aan de zijde van de Lammenschansweg afgesloten door een slanke klokkentoren op een recht-

afb. 4. Exterieuropname van de Zuiderkerk, 27 december 1939. Rechts naast het ingangsportaal staat de architect A. van der Kraan.

hoekige grondslag met als bekroning een koperen **kamwerk** van een inmiddels verdwenen zevental tanden, dat de bijnaam van fietsenstalling of haarspelden kreeg. Aan de zijde van de Bloemistenlaan werd de gevellijn afgesloten door een halfrond traptorentje met een door Brouwers ateliers te Leiderdorp ontworpen cirkelvormig sculpturaal gevelfragment. Dit stelde een pelikaan voor, die zijn jongen met zijn eigen bloed voedt om hen in leven te houden, als symbool van Christus' vrijwillig in de dood gaan om de Zijnen het leven te schenken.“ Aansluitend daarop vormde de **kosterswo**ning een goede overgang naar de aldaar gelegen woonhuizen. De **bijloka**len lagen achter de kerkzaal. Op de begane grond waren dit naast de **predi**kantenkamer en de commissiekamer de catechisatielokalen voor de drie wijken. De kerkeraadskamer waarin de stoelen evenals in de kerk in een halve cirkel rond de iets hoger gelegen moderamentafel stonden, bevond zich op de eerste verdieping.⁹⁴ Ondanks de toren kwam met name het exterieur aan de Lammenschansweg bij velen niet als kerk over. Zo stuurde een anoniem persoon de in de krant afgedrukte foto van de maquette naar Van der Kraan met als vraag of het een bioscoop, een huis van bewaring of een circus etc. was. Ds. Chr. W.J. Teeuwen⁹⁵ en mevrouw R. van Krimpen-den Boesterd verzetten zich tegen de voor de Nieuwe Zakelijkheid kenmer-

afb. 5. Beeldengroep, voorstellende een pelikaan die zijn jongen voedt, ontworpen door Brouwer te Leiderdorp. Foto coll. ir. P. van der Kraan.

kende overheersende horizontale lijnen. Hierdoor werd namelijk niet meer vastgehouden aan de gebruikelijke overheersende verticale lijnen als verwijzing naar het koninkrijk der hemelen. Dit deed hen de Zuiderkerk zelfs onchristelijk zo niet antichristelijk noemen. In tegenstelling tot A. Kuypers, die zij overigens veel citeerde, voerde de schrijfster een vurig pleidooi voor de kruiskerk. Van der Kraan wilde deze echter niet langer toepassen omdat deze grondvorm in de praktijk enkel voor een piloot zichtbaar was. Hij wenste zich er evenmin aan schuldig te maken de banken binnen een kruiskerk concentrisch op te stellen, daar er dan veel ongebruikte hoeken ontstonden. De toren was naar haar oordeel meer “aangeschoven” aan het gebouw dan dat deze er deel van uitmaakte. Wanneer het gewenst was veel mensen onder te brengen, kon men haars inziens beter de halve cirkel bezigen met een dwarsstuk op de naar de straatzijde gelegen middellijn, waarachter tevens plaats was voor de bijlokalen.⁹⁶ Architect C. de Geus wees in een reactie daarop deze oplossing af en sprak zich uit voor de basiliek, die tot kruisvorm was uitgebreid. Daar er in de kerkbouw geen principieel verschil was tussen het cirkelsegment en de halve cirkel leek hem de Leidse kerk zeker niet onmogelijk, mits deze uit een zuivere geest ontstond en uit het plan de waarheid sprak.⁹⁷

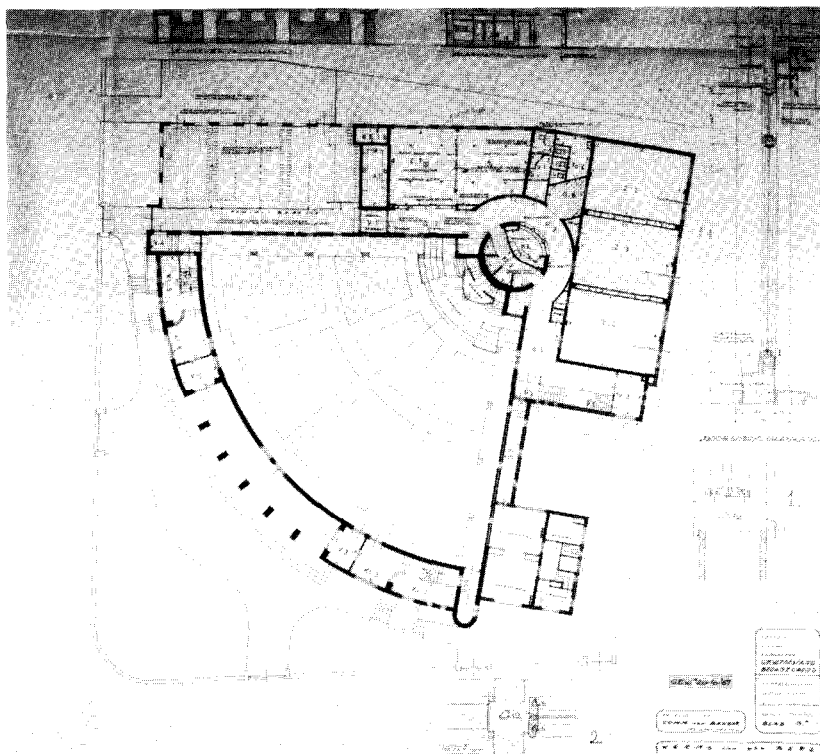
Van der Kraan attendeerde er in een interview in 1938 al op, dat zijn collega C. Trappenberg bij de bouw van de Noorderkerk voor de Gereformeerde Kerk van Hilversum volgens hetzelfde principe als hij ging bouwen.“ Het cirkelsegment van dit kerkgebouw was echter minder groot dan een kwartcirkel, terwijl de cirkel aan de top werd afgeknot door een in verhouding tot het podium van de Zuiderkerk groot liturgisch centrum met als

bijzonderheid, dat de kansel door een dubbele lichtlantaarn in het volle daglicht baadde. De kerkbanken waren in drie sectoren rond dit centrum gegroepeerd. De kerkzaal zelf ontving zijn daglicht door vijf hoge ramen aan weerszijden. Dit in tegenstelling tot de voorgevel die daarentegen mede vanwege het lawaai van de drukke Joh. F. Geradtsweg vrijwel geheel gesloten was gehouden. Achter het liturgisch centrum rees op het middelpunt van de cirkel een robuuste toren van 29 meter op met daarachter een grote vergaderzaal met een boogvormige achterwand.“”

Restauratie en verbouwing

Eind 1961 werd de Zuiderkerk vanwege een groot onderhoudsbeurt van de kerkzaal en enkele voorzieningen aan de bijlokalen tijdelijk gesloten. De mastieke dakbedekking werd hersteld terwijl er voorzieningen werden getroffen tegen de scheuren aan de binnenzijde der kerkmuren. Op 21 januari 1962 kon de kerk weer in gebruik worden genomen.

Enkele jaren later volgde er een verbouwing. Op 31 september en 24 oktober 1967 verleende de KAZ de Commissie van Beheer toestemming voor de restauratie en de verbouwing van de bijlokalen van de Zuiderkerk.“” Het werd namelijk nuttig geacht om de bestaande vertrekken voor het welslagen van de catechisaties en vergaderingen meer “sfeer” te geven. Dit wilde men bereiken door het opknappen van het schilderwerk, het leggen van nieuwe vloerbedekking en het vervangen van het diep ingeroeste ijzerwerk. Door de toenemende werkzaamheden van het kerkelijk bureau benoemde de kerkeraad in die tijd een administrateur.“” Deze kreeg zijn kantoor in een der daartoe verbouwde catechisatielokalen. Het gemis van een grote zaal op de begane grond werd opgelost door de consistorie en de predikantenkamer met het daartussen gelegen magazijntje tot één ruimte te maken met aan de gangzijde een aantal ramen. Op de eerste verdieping werd een gedeelte van de orgelkamer bij de kerkeraadskamer getrokken zodat in die hoek een koffiekeuken kon worden ingericht, terwijl het resterende gedeelte tot garderoberuimte werd verbouwd omdat het nieuwe orgel op de galerij kwam. Tenslotte werd de bestaande rijwielstalling vanwege het toegenomen gebruik van de fiets op zondag uitgebreid en beter toegankelijk gemaakt. De overdracht van de gerestaureerde kerk aan de kerkeraad had op dezelfde dag plaats als het nieuwe orgel, dat in gebruik werd genomen. Bij die gelegenheid bood mevrouw De Jonge namens de Commissie “Bloemen in de kerk” drie plantenbakken en twee gieters voor de koster aan. Door deze verbouwing was de gunstige ligging van de Zuiderkerk ten opzichte van de binnenstad voortaan ook geschikt voor allerlei niet-kerkelijke doeleinden, die gunstig waren voor de exploitatie.“”

afb. 6. Plattegrond van de Zuiderkerk, in 1967 in verband met de verbouwing getekend door het Leidse architectenbureau H. van den Berg. Foto coll. Gereformeerde Kerk Leiden.

Niet gerealiseerde centraalbouw-kerken van Van der Kraan

Onder de ontwerpen, die Van der Kraan tijdens de Tweede Wereldoorlog maakte en waarvan er mede door de tijdsomstandigheden geen een werd verwezenlijkt, waren er opnieuw twee voor centraalbouw. Eind 1942, wellicht vanwege de goede ervaringen met de Tuindorpkerk te Utrecht, kreeg Van der Kraan na de grondaankoop aan de Dantelaan van de Utrechtse Gereformeerde kerk de opdracht voor kerkbouw. Hij ontwierp eerst een centraalbouwkerk, die grote overeenkomsten vertoonde met de Leidse Zuiderkerk. Een opmerkelijk verschil daarbij was, dat het daglicht niet meer van achter de kerkzaal kwam maar via zijramen, waarmee hij aan een der bezwaren van Jos. de Jonge tegemoet kwam doordat de gebogen lijn

van het plafond nu pas geheel consequent toegepast werd. Daarna diende hij ook nog een ontwerp voor een zaalkerk in. Het moet aan de bezwaren van het gemeentebestuur van Utrecht worden geweten, dat geen van beide doorging.¹⁰⁵ Het duurde tenslotte tot 1955 alvorens op een andere locatie aan de Lessinglaan de Pniëlkerk werd gebouwd.¹⁰⁶

Als gevolg van het bombardement op Rotterdam in mei 1940 waren vele kerken verwoest. Onder meer de in 1931 door Van der Kraan gerestaureerde Nieuwe Oosterkerk aan de Goudschesingel. In verband met kerkbouwplannen bezichtigde de Studiecommissie voor Kerkbouw op 30 oktober 1942 onder andere de Zuiderkerk en de Waalkerk. Uitgezonderd het moderne front, dat haar inziens geen navolging verdiende, was zij enthousiast over het interieur en de bijlokalen. De Waalkerk viel haar echter tegen. De Bouwcommissie ging er vervolgens in 1943 toe over om de architecten A. van der Kraan, J.H. v.d. Veen en A. Rothuizen opdracht te geven om voor een terrein aan de Brussestraat in de directe nabijheid van de oude locatie een kerkgebouw te ontwerpen. Zowel Van der Veen als Van der Kraan zochten de oplossing in centraalbouw. Gezien het tijdstip is het niet onmogelijk, dat laatstgenoemde hiervoor zijn Utrechtse ontwerp aanpaste. Achter de hoge bebouwing van de Goudschesingel was deze oplossing stedenbouwkundig niet realiseerbaar, terwijl het rechthoekige terrein het architectonisch onmogelijk maakte. Hoewel centraalbouw het meest aan de liturgische eisen van de gereformeerde eredienst tegemoet kwam, was haar inziens geen van de tot dusver gedane pogingen architectonisch geslaagd. Punten van kritiek bij de beoordeling golden onder andere de veelheid van verschillende ramen, het overhuivende tentdak waardoor een hoogtepunt werd gemist en het gebroken kruisraam boven de kansel, zoals de Zuiderkerk er ook twee had, dat symbolisch en architectonisch werd afgewezen. Liturgisch gezien vond men het een verdienstelijke poging hoewel men in het liturgisch centrum graag een permanente heenwijzing naar het avondmaal zag. De verdere inrichting was vrijwel gelijk aan de Zuiderkerk. Uiteindelijk voldeed geen der drie ontwerpen. Dit hield waarschijnlijk verband met het vergevorderde overleg met de gemeente een geschikt terrein te krijgen.¹⁰⁷ Dit werd gevonden aan de Gerdesiaweg, waar in 1951 begonnen werd met de bouw van de gelijknamige Nieuwe Oosterkerk.¹⁰⁸

Het moet aan het vroege overlijden van A. van der Kraan worden geweten, dat er naderhand niet meer van soortgelijke kerken werden gebouwd.¹⁰⁷ Des te meer is het te betreuren, dat het Leidse Bureau Monumentenzorg dit voor de protestantse kerkbouw unieke gebouw niet als monument heeft willen aanmerken, omdat het "onvoldoende kunsthistorische waarde had en het niet van monumentaal belang" was.¹⁰⁸ Met dit al

was de Zuiderkerk tot aan de sloop een gedurfd ontwerp. Bijzonder hierbij was dat juist met de afbraak van deze gereformeerde “kathedraal” was begonnen toen de Gereformeerde Kerk van Leiden op de vooravond van 29 mei 1986 haar 150-jarig bestaan herdacht. Hoe anders dan 50 jaar geleden toen de bouwplannen ondanks de crisisjaren net goed gestalte kregen. De sloop van de Zuiderkerk is te meer te betreuren daar de Noorderkerk te Hilversum en de Statensingelkerk te Rotterdam binnen afzienbare tijd ook zullen worden gesloopt.“““

BIJLAGE 1

Dispositie van het voormalige Hooigrachtkerkorgel (1939-1968)

1 Bourdon 8'	II Prestant 4'
Prestant 8'	Roerfluit 4'
Quint 2 2/3	Holpijp 8'
Octaaf 2'	Salicionaal 8'
Mixtuur 3-4 stemmen	Gamba 8'
Trompet 8' (gescheiden bas-diskant)	Vox Celeste 8'
	Hobo 8'
Pedaal = Subbas 16'	Tremolo op II

BIJLAGE II

Dispositie van het Zuiderkerkorgel (1968-1984)

Hoofdwerk: Prestant 8'	Rugwerk: Holpijp 8'
Roerfluit 8'	Quintadeen 8'
Spitsgamba 8'	Prestant 4'
Octaaf 4'	Roerfluit 4'
Gemshoorn 4'	Flageolet 2'
Nazard 2 2/3	Quint 1 1/3
Octaaf 2'	Scheep 4 stemmen
Mixtuur 5 stemmen	Sesquialter 2 stemmen
Dulciaan 16'	Dulciaan 8'
Trompet 8'	Tremolo
Schalmei 4'	
Tremolo	
Pedaal: Subbas 16'	
Gedekt 8'	
Prestant 8'	
Octaaf 4'	
Mixtuur 4 stemmen	
Fagot 16'	
Klaroen 4'	

Koppelingen: Rugwerk - Hoofdwerk
 Hoofdwerk - Pedaal
 Rugwerk - Pedaal

BIJLAGE III

Lijst van wijkpredikanten van de Zuiderkerk (1939- 1981)

H.A. Wiersinga	5 februari	1935 - 12 december	1946
G.F. Hajer	4 juli	1948 - 16 december	1956
J.H. de Boer	19 oktober	1958 - 24 april	1966
D. Kronemeijer	6 februari	1966 - 28 oktober	1973
W. van der Zwaan	8 januari	1967 - 18 juni	1972
P. Sytsma	22 september	1974 - 6 september	1981

NOTEN

* Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan drs. B.N. Leverland voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Voor onderzoek en inlichtingen in het bijzonder aan drs. R.C.J. van Maanen en verder aan de heren P.J.M. de Baar, J.H.M. Sloof en W.N. Timmers.

** Tenzij anders vermeld is het relaas over de kerkbouw hoofdzakelijk gebaseerd op: *Leids(ch)e Kerkbode*, orgaan van de Gereformeerde Kerken van de Classis Leiden, 1921-1982; *Wekelijksche Mededeelingen*, 1941-1945, en *Kerkbode*, 1982-.... (met variaties op de ondertitel). Naar deze bron werd enkel verwezen als het betreffende bericht niet direct in de buurt van de datum in de tekst is te vinden.

Lijst van gebruikte afkortingen

ARA Algemeen Rijksarchief
 GA Gemeentelijke Archiefdienst
 GAL Gemeentearchief Leiden
 RAZH Rijksarchief in Zuid-Holland

1. Zie voor berichten over de sloop van de Zuiderkerk en de bouw van het kantoorgebouw van de RIAGG: *Leidsch Dagblad*, 10, 24 augustus 1985; 27 mei, 10, 20 juni 1986; *Leidsche Courant*, 11 juli 1985; 7 januari 1986; *De Leidse Post*, 17 juli 1985; 28 mei 1986; *De Leidenaar*, 10 juni 1986.
2. In 1936 telde het zielental van de Gereformeerde Kerk van Leiden 4289 lidmaten, aldus J. de Lange, *De Gereformeerde Kerk van Leiden: overzicht van haar historische ontwikkeling* (i.v.m. het 100 jarig bestaan) in: *Leidsch Dagblad*, 25 januari 1936, 5,6% van de totale bevolking.
3. *Leidsch Dagblad*, 26 mei 1984.
4. Uitgebreid over de brand: *Leidsch Dagblad*, 17, 18, 22 september 1984; *Leidsche Courant*, 17, 28 september 1984; Trouw, 17 september 1984.
5. Vergelijk hiervoor R. Schippers, *De Gereformeerde zede* (Kampen 1954) met G.Th. Rothuizen, *Een bezige hij* of de gereformeerde zede bestaat niet meer (Kampen 1980).
6. Eind 1983 bedroeg het ledental van de Gereformeerde Kerk van Leiden weliswaar nog 42.000, maar inmiddels betekende dit dat nog maar 4% van de Leidse bevolking gereformeerd was.
7. *Leidsch Dagblad*, 17 april, 22 september 1984. Verder J.D. te Winkel, *Het wordt nooit meer als vroeger* (Franeker 1985).
8. *Leidsch Dagblad*, 17 april, 29 september 1984.
9. In Leiden werd de grote kerkeraad op 25 september 1962 door de KAZ vervangen. Zie voor een toelichting op dit besluit: *Leidse Kerkbode*, 15 juni, 6 juli 1962. Voor een uiteenzetting over

het ontstaan van de KAZ zie men: H.J.Ph.G. Kaajan, "Zestig jaar kerksplitsing te 's-Gravenhage. Een gereformeerde oplossing en de invloed daarvan in den lande", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 17 (1985), 269-283.

10. Deze kerk werd op 2 september 1965 in gebruik genomen. Zie: *Leidsch Dagblad*, *Leidsche Courant*, 3 september 1965.

11. *Leidsch Dagblad*, 17 april 1984.

12. Het *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden* is na de brand bij het GAL in bewaring gegeven, terwijl het *Archief van de Classis Leiden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1837-1981)* naar het RAZH werd overgebracht.

13. Vriendelijke mededeling van mw. J. Gijsbers, administratrice van het kerkelijk bureau.

14. *Leidsche Courant*, 17 september 1984.

15. Zie bijv.: *De Afscheiding en haargeschiedenis* [red. W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker, L.J. Wolthuis] (Kampen 1984).

16. *Hutspot, Haring en Wittebrood*, afl. 10, Tien eeuwen Leiden, Leidenaars en hun ziel en zaligheid [onder red. van D.E.H. de Boer e.a.; auteurs B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen] (Zwolle z.j.) 240. *Historische aantekeningen over de Afscheiding van Leiden zijn verder uitgebreid te vinden in: GAL, Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, notulenboeken N. KB 11 en 14 voorin en J. de Lange, *De Afscheiding van Leiden*, (Rotterdam 1934). Voor meer algemene informatie over de Leidse kerk zie men de herdenkingsartikelen van J. de Lange in *Leidsch Dagblad*, 25 januari 1936 (noot 2) en van H.J.Ph.G. Kaajan, "Anderhalve eeuw Gereformeerde Kerk van Leiden", *Gereformeerde Kerk Leiden, 1836-1986* [red. H.E. Schouten, M. Stol] (Leiden 1986) 1-2 met een aanvulling in: *Kerkbode*, 25 juli 1987.

17. Op het moment van de instituering telde de gemeente waarschijnlijk 30 leden. Op 5 maart 1836 had de Classis Leiden dit aantal Afscheidenen aan de minister van het Departement van de Hervormde Eeredienst meegedeeld. Zie: ARA, *Archief van het Departement van de Hervormde en andere Eerediensten*, inv. nr. 471, 5 maart 1836, no. 17. J.C. Rullmann publiceerde dit gegeven als eerste in *Leidsche Kerkbode*, 25 mei 1934. De tekst is later overgenomen in F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding*, dl. III (Kampen 1942) 166-167. De Lange, 23-24 nam ten onrechte 28 januari 1836, de datum van de eerste gemeentevergadering, als institueringsdatum aan in plaats van 29 mei toen de ambtsdragers pas werden bevestigd. Een bevestiging hiervoor vindt men in het feit, dat ds. C. Proosdij bij het vijfenzeventig jarig bestaan zijn gedachtenisrede, waarvan de tekst is te vinden in *Leidsche Kerkbode*, 24, 31 januari; 7 februari 1936, op 29 mei 1911 uitsprak. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, dl. 7: *De Classen Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 392, 395 is dezelfde mening toegedaan. Voor de huisvesting van de Leidse gemeente zie men De Lange, 39-43; Bos, dl. IV (Kampen 1946) 319-329.

18. De Lange, 92-93. Smits, 410-411.

19. Smits, 404-415.

20. Zie bijv.: *De Doleantie en haargeschiedenis* [red. W. Bakker, O.J. de Jong, W. van 't Spijker, L.J. Wolthuis] (Kampen 1986).

21. ARA, *Archief van het Ministerie van Justitie*, inv.nr. 1418, 20 juli nr. 23; 29 juli no. 17; 30 juli no. 25; GA Leiderdorp, *Het Archief van de gemeente van Leiderdorp, 1561-1934*, inv. nrs. 1418-1420. J.C. Rullmann schreef in zijn bijdrage in K. Dijk, K. Fernhout, G.M. den Hartogh, *De Reformatie van '86*. Gedenkboek bij het Halve-eeuwgetij der Doleantie (Kampen 1936), evenals ds. W. Bouwman in zijn artikelenreeks "Doleantie" in *Leidsche Kerkbode*, 24 april 1936 als enigen over deze attestenkwestie. Uit onderzoek in het RAZH, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiderdorp*, inv.nr. 1 bleek, dat zij echter ten onrechte opmerkten, dat deze zaak al vóór de komst van ds. G. Vlugspeelde. Deze gebeurtenissen werden ook vanuit hervormd standpunt beschreven. Zie: W.P. van Rhijn jr., "De Doleantie te Leiderdorp" (Overdruk uit "Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk" (13 februari 1936)), J.W. Boot, J.P. Honnef (bewerkt door D.J. Roorda), "De Doleantie in Leiderdorp", *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg 1200 jaar*, (Alphen a/d Rijn 1979). 173.177.

22. GAL, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, NKC 15; ARA, *Archief van het Ministerie van Justitie*, inv.nr. 1418, 15 februari no. 31; 17 februari no. 123; 3 maart no. 24; 5 maart no. 165. H.J. Westerink, *De betekenissen en de geschiedenis van de Doleantie in Leiden*, (Kampen 1938) 18.

23. GAL, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, NKC 14. Westerink, p. 20. Voor de visie van een hervormde op de Leidse Doleantie, zie men: J. Donkers, Het heeft pijn gedaan..., in *Gereformeerde Kerk Leiden, 1836-1986*, 4.
24. Zie voor de verbouwing tot kerkgebouw en de ingebruikneming: GAL, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, K.O.V. 1-7. *De Standaard*, 22, 25 december 1888. Hieruit blijkt dat De Lange in *Leidsch Dagblad*, 25 januari 1936 ten onrechte 22 december noemt. Zie ook de artikelenserie van een "Oud-Vester" n.a.v. het 50-jarig bestaan van de Oude Vest-kerk in *Leidsche Kerkbode*, 23 december 1938, 6, 13, 20 januari 1939, waarin een gemeentelid zijn herinnering aan dit kerkgebouw vastlegde. Met een aanvulling van een ander hierop van 24 februari 1939.
25. C. Mak, C.J. de Kruijter (red.), *Acta van het Synodaal Convent (7887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitse Gereformeerde Kerken (1888-1892)*, met een inleiding van D. Nauta (Kampen 1985) 473-685. Uitgebreid hierover: H. Bouma, *De vereniging van 1892* (Groningen 1967). In *Trouw Gescheiden* (onder red. van M. Drayer, W. van 't Spijker] (Kampen 1984) 123 e.v.
26. Mak, de Kruijter, Bijlage C. Lijst van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 679-685. Met name noot 3 op 679.
27. Het besluit hiertoe werd op 24 april 1904 genomen. Zie: *Nieuwe Rotterdamsche Courant; De Nederlander*, 27 april 1904: De instituering volgde op 27 april. Zie: ARA, *Archief van het Ministerie van Justitie*, Afd. Kerkgenootschappen, nr. 3; RAZH, *Archief van de Classis Leiden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1837-1981)*, inv.nr. 5. *De Nederlander*, 29 april 1904.
28. *De Standaard; De Nederlander*, 17 november 1905.
29. *De Leidenaar*, 3, 17 november 1905.
30. *De Bazuin*, 8 december 1905; *De Nederlander*, 9 december 1903 en RAZH, *Archief van de Classis Leiden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1837-1981)* inv. nr. 5, GAL, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, KA. Co. 4.
31. Hieruit blijkt, dat de kerkeraad pas in 1935 plannen tot grondaankoop had en niet reeds in 1933, zoals de heer Tj. Kuypers, voorzitter van de Commissie van Beheer, bij de ingebruikneming van de Zuiderkerk memoreerde. Zie: *Nieuwe Leidsche Courant; De Rotterdamer; Leidsch Dagblad*, 11 oktober 1939.
32. R.C.J. van Maanen, "Leiden buiten de vesten, I 1896-1940", *Leids Jaarboekje*, 73 (1981) 177.
33. *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 maart 1935; *De Standaard*, 22 maart 1935.
34. A. van der Blom, J.J. Donkers Azn., *Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Schiedam* (Schiedam 1981) 209.
35. In: *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 maart 1935 stond, dat dit op f 25.000,- was begroot.
36. Bedoeld wordt de Kooikapel (sinds 1959 Bethlehemkerk), die in Leiden-Noord werd gebouwd en op 12 juli 1934 in gebruik werd genomen. Zie: *Nieuwe Leidsche Courant; Leidsch Dagblad*, 13 juli 1934.
37. Doordat op 25 juli 1933 de St. Petruskerk aan de Langebrug door brand verwoest werd, deed zich de mogelijkheid voor om deze kerk in een nieuwbouwwijk te herbouwen. Hiervoor werd bouwgrond aan de Lammenschansweg aangekocht. De kerk werd op 10 maart 1936 ingewijd. Zie: *De Tijd; Nieuwe Leidsche Courant; Leidsch Dagblad*, 10 maart 1934.
38. *Verslag van de Handelingen der Gemeenteraad van Leiden met register over 1935*, 183, 202 en Ingekomen stukken no. 94, 60; *Verslag van de toestand der Gemeente Leiden over het jaar 1935*, 17.
39. *Leidsch Dagblad*, 22 september 1984.
40. GAL, *Archief van het Gemeentebestuur (1926), 1929-1946 (1971)*, afd. A(lgemene) Z(aken) 1938, nr. 472/1-13; Stadsbouwhuis, dossier B(ouw) V(ergunning) 2438/1-24. De meest volledige set bouwtekeningen en calquen alsmede de over de kerkbouw gevoerde correspondentie is in het bezit van de zoon van de architect ir. P. van der Kraan te Rotterdam. Gaarne bedank ik hem hier nogmaals voor de inzage van deze stukken en de overige informatie, die hij mij verstrekke. Zie ook: GAL, *Archief van de Gereformeerde Kerk van Leiden*, Bi. CB. 2.
41. GAL, *Archief van het Gemeentebestuur (1926), 1929-1946 (1971)*, afd. AZ. 1937 nrs. 612/1-3; Stadsbouwhuis, dossier BV 2304/1-3.
42. De brief van de Bouwcommissie d.d. 20 juni 1038 en het concept-antwoord van A. van der Kraan bevinden zich in diens werkdossier.
43. *Nieuwe Leidsche Courant; De Standaard*, 27 juli 1938 en het werkdossier van A. van der Kraan.

44. *Nieuwe Leidsche Courant*; *Leidsche Courant*; *De Standaard*, 28 november 1938, Zie voor de tekst van de oorkonde *Nieuwe Leidsche Courant*, 26 november 1938; *Leidsche Kerkbode*, 2 december 1938. De eerste steen is door de kerkeraad geschonken aan familie van ds. H.A. Wiersinga in Japan, aldus een mededeling van ir. H. Middelkoop, lid van de Commissie van Beheer.
45. *Leidsche Kerkbode*, 1.5 december 1939. Deze moet naderhand zijn verwijderd, daar de heer P. van Diggelen deze niet meer aantrof toen hij m.i.v. 11 september 1964 koster werd.
46. *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 mei 1939.
47. *Leidsche Kerkbode*, 1 december 1939.
48. Uit GAL, *Archief van het Gemeentebestuur (1926), 1929-1946 (1971)*, afd. AZ 1940/16 en Stadsbouwhuis, dossier BV 2438/28 blijkt, dat B. en W. merkwaardig genoeg pas op 1 februari 1040 de vergunning voor de ingebruikneming verleenden.
49. Mededeling van ds. P. van der Horst, wiens ouders tot deze bruidsparen behoorden.
50. *Leidsche Kerkbode*, 12 januari 1040.
51. *Nieuwe Leidsche Courant*; *Leidsch Dagblad*, 12 Januari 1961.
52. *Nieuwe Leidsche Courant*; *Leidsch Dagblad*, 17 mei 1961.
53. Toen de Jongelingsvereniging "Obadja" honderd jaar bestond verscheen er [van Paul van der Horst] een artikelenreeks in *Leidse kerkbode*, 24 oktober, 7, 14, 21, 28 november, 5, 12 december 1969, waarin hij ook aandacht aan de andere verenigingen besteedde.
54. Zie voor de wijkpredikanten van de Zuiderkerk Bijlage III.
55. Zie voor algemene literatuur hierover C.N. Imepta, *Waar het om ging* (Kampen 1956). P. Jongeling, J.P. de Vries en J. Douma, *Het vuur blijft branden*, Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland (Kampen 1969). Zie speciaal voor Leiden *Nederlands Dagblad*, 11 januari 1984; M. Stol, "De Vrijmaking", *Gereformeerde Kerk Leiden, 1836-1986*, 6. Zie voor het schorsen en afzetten van ds. Veldman: *Mededeelingen*, 1, 8, 22, 29 september 1944.
56. *Nieuwe Leidse Courant*, 19 juni 1957. Voor de beargumentering van de verkoop zie men *Leidse Kerkbode*, 8 december 1957.
57. Voor de verhouding van het orgel tot het bouwvolume van een kerk en een aantal zitplaatsen zie men het artikel van Jac. Kort in *De Standaard*, 16 januari 1939. Zie voor de dispositie van het voormalige Hooigrachtkerkorgel Bijlage I, die onder enig voorbehoud door de heer W. van den Brink jr. werd opgesteld. Sinds 1907 werd het door de volgende organisten bespeeld: P.S. Anes (1907-1936); W. van den Brink sr. (1936-1945); W. van den Brink jr. (1946-1968).
58. R. Huizinga, "Opmerkingen over de plaats van het orgel in onze kerkgebouwen", *Christelijk Instellingswezen. Tijdschrift voor Ziekenhuizen, Gestichten, Kerken, Pastorieën en Scholen*. Officieel Orgaan van de Stichting Voorlichtingwezen van Christelijke Instellingen, (vermoedelijk) no. 1.
59. Jos. de Jonge, "De nieuwe Zuiderkerk te Leiden", ibidem, no. 5 (oktober 1939).
60. *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 september 1968, inclusief de dispositie, die voordien reeds verscheen in: *Leidsch Dagblad*, 18 augustus 1968 (Zie Bijlage II).
61. W.N. Timmers, "De Leidse Zuiderkerk", *Vox Humana*. Maandblad van het Rijnlands Christelijk Mannenkoor, 9, no. 82 (mei 1986) 14-21.
62. Schriftelijke mededelingen van de organist J.D. van Heest.
63. G.F.E. Kiers, "De Stadhuisbrand van 12 februari 1929", *Leidsch Jaarboekje*, 22 (1929-1930) 41-49.
64. W.J.C. Rammelman Elsevier, "Het klokkenspel van het Stadhuis te Leiden", *Leidsche Courant*, 18 maart 1875. Herdrukt in *Tijdschrift der Vereniging voor Noord-Nederlandse Muziek-geschiedenis*, dl. VII (1904) 300-303; J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche Raadhuis* (Leiden 1916) 76-77; André de Lehr, *De Klokkengieters François en Pieter Hemony* (Asten 1959) 81, 84, 112.
65. Een van de zes overgebleven klokken dateert uit 1734, aldus een mededeling van ds. M.L. Wurfbain, directeur van het Stedelijk Museum "De Lakenhal".
66. Mededeling ds. M.L. Wurfbain.
67. GAL, *Archief van het gemeentebestuur, (1926), 1929-1946, (1971)*, afd. AZ V; Stadhuisdossier 14 Carillon 1929, nr. 395/1929/1040 a.
68. Mededeling van de fa. Elderhorst torenuurwerken te Zoeterwoude.

69. *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 januari 1939 vermeldde dit abusievelijk, want er is noch in de **kerkeraadsverslagen** noch in de verslagen van B. en W. iets over te vinden. Voor een variant op dit misverstand zie *men Leidsch Dagblad*, 22 september 1984, waar de heer J. van der Velden zegt dat wethouder T.S. **Goslinga** de klokken bij de ingebruikneming schonk. Voor berichten over de verkoop zie *men: Nieuwe Leidsche Courant; De Standaard*, 25 september 1939.
70. GAL, *Archief van hetgemeentebestuur, (1926), 1929-1946 (1971)*, afd. AZ V, Stadhuisdossier 14 Carillon 1929, nrs. 395/1929/1040, 1040 b, 1054, 1066, 1071.
71. Drs. E. Pelinck, directeur in *Jaarverslag van het Stedelijk Museum "De Lakenhal" over 1939*, p. 5.
72. GAL, *Archief Openbare Werken*, dossier oude Stadhuisarillon. Hierin bevindt zich een lijst met gegevens over alle klokken, die in 1943 in Leiden door de Duitsers in beslag werden genomen. Met dank aan drs. R.C.J. van **Maanen**, die mij op deze nog ongeïventariseerde aanwinst van oktober 1985 attendeerde.
73. Zie voor het nieuwe stadhuisarillon: F.G. **Rosier** m.m.v. L.J. Mens, "Hoe Leiden zijn carillon herkeeg", *Leidsch Jaarboekje* 34 (1942) 186-202.
74. *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946) 45.
75. Brief van R.J. van **Cruisen** aan B. en W. van Leiden d.d. 1.5 juli 1985. Deze werd geciteerd in *Leidsch Dagblad*, 16 juli 1985.
76. Mededeling van de heer H. Middelkoop, lid van de Commissie van Beheer.
77. Peter Karstkarel, "Rooms en fijn", *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap Rijks-universiteit Groningen*, nr. 16, 74-82.
78. Deze artikelen verschenen in de periode van 20 maart-22 mei 1898 in *De Heraut*. Later verschenen ze onder de titel "Onze *Eeredienst*" (Kampen 1911) in boekvorm, waarin de bewuste passage is te vinden op 103-145.
79. Peter **Karstkarel/Rienk Terpstra**, "De Gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd", *Wonen TA/BK*, tijdschrift voor huisvesting en omgeving 2 (1976) 5-15.
80. R. Miedema, *Hedendaagsche Kerkelijke Bouwkunst* ('s-Gravenhage 1936) 25 en het in noot 59 genoemde artikel. Deze kerk werd op 17 december 1924 in gebruik genomen. Zie *De Rotterdammer*, 18 december 1924; *De Standaard*, 17 december 1924.
81. Zie voor een vergelijkende studie van deze kerkgebouwen: H.J.Ph.G. Kaajan, "Vijftig jaar Waalkerk", *Maandblad Amstelodanum* 73 nr. 4 (juli/augustus 1986) 82-89. Zie voor Kuipers, Boeyinga en Van der Kraan verder uitgebreid: *Hondervijftig jaar gereformeerde kerkbouw* [eindred. R. Steensma, C.A. van **Swighem**] (Kampen 1986).
82. N. **Luning Prak**, "De Van Nelle fabriek te Rotterdam", *Bulletin KNOR*, 69 (1970) 123-136.
83. J.F. Heijbroek, "Het gat in de Aalmarkt", *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 104-115.
84. Dit onderwerp wordt besproken in het nog in *De Hoeksteen*. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, te verschijnen artikel: H.J.Ph.G. Kaajan, "Dr. K. Dijk en de Westduinkerk".
85. Zie voor een bespreking van het gebouw *De Rotterdammer*, 22 februari 1932. Het gebouw werd op 10 maart in gebruik genomen. Zie *De Rotterdammer; De Standaard*, 11 maart 1932; Van der Blom, 210.
86. Dit gebouw werd op 22 november 1931 weer in gebruik genomen. Zie *De Rotterdammer*, 23 november 1931; Uitgebreid over deze kerk Jan van Bommel, *Daar kerkte Rotterdam* [kerken, die in Rotterdam verwoest werden, en hun interieur] (Leiden 1965) 111-119.
87. De meeste gegevens werden ontleend aan Johan Okkema, *Verhaal van* een kerk. Historische notities t.g.v. de heropening van de verbouwde Statensingelkerk op zaterdag 12 maart 1977. Zie voor een bespreking van het gebouw *De Rotterdammer*, 16 augustus 1935. Deze kerk werd op 10 september 1935 in gebruik genomen. Zie *De Rotterdammer; De Standaard*, 11 september 1935.
88. De kerk werd op 17 juni 1936 in gebruik genomen. Zie *De Rotterdammer; De Standaard*, 18 juni 1936. Uitgebreid over deze kerk "Op Weg", maandblad van de Chr. **Geref.** Gemeente van 's-Gravenhage-West, afl. 168 (t.g.v. het 40-jarig bestaan).
89. Deze kerk werd op 6 oktober 1937 in gebruik genomen. Zie *De Standaard*, 7 oktober 1937; *50-jarige herdenking van de Gereformeerde Kerk te Zuidlaren op 22 februari 1948* (Zuidlaren 1948) 36.
90. Zie voor een vergelijkende studie van **deze** kerk met de in de noten 87 en 88 genoemde kerken: H.J.Ph.G. Kaajan, "Vijftig jaar Tuindorperkerk (1937-1987)", *Maandblad Oud-Utrecht*, 60 nr.

5 (mei 1987), 45-52.

90. Het relaas over de **kerkbouw** van Van der Kraan is gebaseerd op gegevens, die ir. P. van der Kraan mij verstrekke.

91. *De Standaard*, 25 april 1938.

92. In **memoriam** A. v.d. Kraan in *Gids voor de Gereformeerde Kerk te Leiden voor 1946* 1947, 50.

93. *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 maart 1938. De gevelsteen zal waarschijnlijk, aldus een mededeling van ir. H. Middelkoop, op het podium van de Oude-Vestkerk worden geplaatst.

94. De beschrijving van het gebouw werd naast het in noot 59 genoemde artikel gebaseerd op *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 maart, 26 november 1938, 25 september 1939; *De Standaard*, 25 september 1939. Nota E.J. Veldhuyzen van het Bureau Monumentenzorg, Directie Stadsvernieuwing van 2 augustus 1983, opgesteld i.v.m. plannen om de Zuiderkerk op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.

95. Het eerste artikel verscheen omstreeks augustus 1939 in: *Geldersche Kerkbode*. Het tweede artikel dateerde van 7 oktober 1939.

96. *De Standaard*, 25 september, 9 oktober 1939.

97. Ibidem, 6 november 1939.

98. *Nieuwe Leidsche Courant*, 26 november 1938.

99. De kerk werd op 22 december 1939 in gebruik genomen. Zie *De Standaard*, 16, 22, 23 december 1939 en voor een architectonische bespreking 28 december 1939.

100. Stadsbouwhuis, dossier BV 9085/1-4. Deze verbouwing werd uitgevoerd door het Leidse architectenbureau H. v.d. Berg.

101. Dit waren achtereenvolgens, aldus een mededeling van mw. J. Gijsbers: de heer W.W. Paats (1 januari 1968-30 april 1974); de heer J. Voet (1 april 1974-31 augustus 1982); mw. J. Gijsbers (1 september 1982-heden). Tot deze tijd was dit werk door vrijwilligers gedaan.

102. *Leidsch Dagblad*, 11 september 1968.

103. GA Utrecht, *De archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht, 1835-1955, waarin opgenomen de archieven van de Gereformeerde Kerk te Zuilen, 1892-1950*, inv. nr. 542.

104. Deze kerk werd op 29 september 1955 in gebruik genomen. Zie *Utrechts Nieuwsblad*, 30 september 1955.

105. GA Rotterdam, *Archiven van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam (1835-1971)*, voorlopig inv. nr. 622.

106. Deze kerk werd op 23 januari 1952 in gebruik genomen. Zie *Rotterdams Jaarboekje*, 6e reeks, (1953) 22. Zie voor een architectonische bespreking *De Rotterdammer*, 26 januari 1952.

107. Ir. A. van der Kraan overleed op 29 juni 1946. Zie *De Rotterdammer*, 1 juli 1946; Trouw, 2 juli 1946.

108. Mededeling van de heer J. Vellekoop van het Bureau Monumentenzorg te Leiden. Ondanks het advies van de kunsthistoricus J.J. Falize, die de Zuiderkerk vanwege zijn consequente vormgeving na de Amsterdamse Schoolperiode het belangrijkste vooroorlogse kerkgebouw vond.

109. Mededelingen van de heer H.G. Schuur, voormalig koster van de Noorderkerk te Hilversum, en van de heer J.C. Okkema, lid van de KAZ van de Geref. Kerk van Rotterdam.

GEVELSTENEN IN LEIDEN 111

door

J.P. Zwanenburg

De derde wandeling langs Leidse gevelstenen brengt ons in de Camp, Marendorp en Noordvest.

Ten noorden van de Rijn was al in de 13de eeuw een soort voorstad ontstaan achter het kleine dijkje, dat we nu allen kennen als Haarlemmerstraat, en aan weerszijden van de Mare. Het westelijk deel hoorde bij Oegstgeest, het oostelijk bij Leiderdorp. In 1355 kwamen deze delen onder Leids stadsbestuur. In het westelijk gedeelte ontstonden in de 15de eeuw talrijke kleine kloosters rond de Onze Lieve Vrouwekerk, waarnaar dit stadsdeel de “Onze Lieve Vrouwe **camp**” of kortweg “de Camp” werd genoemd, ten oosten van de Mare lag het Marendorp. Dit was de derde stadsuitbreiding. Kort na deze vergroting volgde de vierde, in 1386.

Na het ontzet van Leiden in 1574 ontstond een periode van grote bloei. De bevolking nam toe en de stad werd volgebouwd. Tal van sloppen, gangen en poortjes ontstonden. Langzamerhand moesten andere maatregelen genomen worden, een nieuwe uitbreiding bleek noodzakelijk.

De Staten van Holland gaven hiertoe in 1611 toestemming. Weer werden delen van Oegstgeest en Leiderdorp geannexeerd. Er werd een nieuwe vestgracht gegraven en een weg aan de buitenzijde aangelegd: Morssingel, Rijnsburgersingel en Maresingel aan de west- en noordzijde, terwijl in het oosten de Oude Herengracht de grens werd.’

De gevelstenen in deze wijken worden – evenals in de vorige artikelen – beschreven in alfabetische volgorde van de straatnamen.

Beestenmarkt 74. In de zijgevel van dit huis werd in 1612 een steen in cartouchevorm geplaatst, waarin een gekleurd reliëf met twee mannen die een druiventros dragen. Op de rand staat de tekst: INT LANT VAN BELOFTEN, IN DE NIEVE STADT. Aan de voorstelling wordt de uitleg gegeven: de verspieders van het Heilige Land (Numeri 13:23).

Caeciliastraat 14, het St. Elisabethgasthuis, gesticht in 1428 en in de jaren 1970-71 gerestaureerd en in gebruik genomen als huisvesting voor chronisch zieken.’ In de nieuwbouw aan de Caeciliastraat werd in de gevel grenzende aan de hoofdingang, na de restauratie in 1971, een nieuwe gevelsteen in gekleurd reliëf aangebracht met inschrift:

afb. 7. Caeciliastraat 14.

**ST. URSELEN
CONVENT**

1575

**ST. ELISABETTEN
GASTHUIS**

In het reliëf zijn een schip met jonkvrouwen, een kamer waar zieken worden verpleegd en een cirkel met drie kronen en het jaartal 1428 afgebeeld. Het eerste verwijst naar de legende van St. Ursula en de elfduizend maagden, het laatste is het wapen van de heilige Elizabeth van Thüringen.

Haarlemmerstraat 42. Gevelsteen, voorstellende een vrouwenfiguur met gekruiste armen, die rusten op een sokkel met schildje. Het is een karyatide uit de 16de eeuw. Onder het beeldje is een steen aangebracht met het inschrift

**AFKOMSTIG VAN HET
OUDE STADHUIS**

Bij de herbouw van de voorgevel van het stadhuis, na de brand van februari 1929, bleek door beschadiging herplaatsing van een aantal fragmenten niet meer mogelijk. De nog gave stukken werden door de gemeente bewaard en een enkele keer, zoals hier, hergebruikt.

Haarlemmerstraat 53 is de achtergevel van het woonhuis Apothekersdijk 26 B met de jaartalsteen ANNO 1892. Het bijzondere van dit woonhuis is, dat de tuin aan de Apothekersdijk ligt, aan de zijde van de voorgevel. De tuin is afgesloten van de straat door een tuinmuur met open vensters en een

poort. Tot 1960 werd dit huis bewoond door de bekende organist Leo Mens.

Haarlemmerstraat 74. Bakstenen lijstgevel, tussen de ramen van de begane grond en de ramen op de eerste verdieping is een houten lijst aangebracht met links een uit één stuk hout gesneden vrouwenhoofd en rechts een eveneens uit hout gesneden mannenkop, waartussen de tekst

DIE ALTIJT KOOPT DEN BESTEN WAER
SAL ZICH VEEL SORGH EN KOMMER SPAER

Haarlemmerstraat 86. Tussen de vensters van de eerste verdieping bevindt zich een boogvormige nis van zandsteen met daarin het beeld van Laurens Jansz. Coster. Het levensgrote beeld houdt in de rechterhand een vel perkament met daarop de tekst

LAVRENTIO
KOSTERO
HARLEMENSI
PRIMO ARTIS
TYPOGRAFICAE
INVENTORI
CIRCA ANNVM
DNI
MCCCCXX

Op de console staat de tekst

M. GAVSSA P. ARNOLDVS
HOGENACKER Ao 1630
EERSTE LETTER GIETER
EN DE VINDER VAN DE
BOECK-DRVCKERY"

Het beeld is gemaakt naar een tekening van Pieter Jansz. Saenredam uit 1628. Arnoldus Hogenacker oefende in dit pand niet alleen het drukkersvak uit, maar had zelf een lettergieterij, die tot ver buiten Nederland bekend was. Na zijn dood in 1636 werden de Arabische, Syrische en Griekse lettertypen voor *f* 2.300,- verkocht aan de universiteit van Oxford.

Haarlemmerstraat, Hartebrugkerk. In een gesloten bakstenen gevel, grenzend aan de in 1835-'36 in Waterstaatsstijl gebouwde kerk, naar een ontwerp van Th. Molkenboer, bevindt zich een bijna vierkante gevelsteen. In zandsteen is Franciscus van Assisi met een door hem getemde wolf afgebeeld. Boven de beeltenis van de wolf de tekst: WAT LIEFDE VERMAG. De steen is in 1945 geplaatst ter herdenking van het feit dat 500 jaar geleden de eerste leden van de Orde der Franciscanen zich in Leiden vestigden.

Haarlemmerstraat 204 is een bakstenen gevel uit de tweede helft van de 18de eeuw met in de borstwering van de eerste verdieping een gevelsteen, waarop een vat is afgebeeld.

Haarlemmerstraat, hoek Maria Gijzensteeg. Tot eind 1979 stond hier de R.K. Mon Père kerk, gewijd aan Onze Lieve-Vrouwe Hemelvaart en in 16.54 door Abraham Bertius gesticht.⁴ Bertius en zijn opvolgers behoorden tot de Orde der ongeschoeide Carmelieten. Dit veranderde na de Franse Revolutie, toen andere katholieke priesters de kerk kwamen bedienen. Th. Molkenboer ontwierp in 1838 een nieuwe kerk, die in de tachtiger jaren van de 19de eeuw vergroot werd. Aan de bloei van de kerk kwam in de dertiger jaren van onze eeuw een eind, bewoners van de binnenstad vertrokken naar nieuwbouwwijken, waar nieuwe kerkgebouwen verrezen. De Mon Père kerk kreeg een nieuwe bestemming: een zwembad, de Overdekte, dat in 1977 gesloten werd. Het gebouw werd in 1979 gesloopt en op die plek werden 24 woningen gebouwd. In de voorgevel van dit complex kwam een aantal gevelstenen. Naast elkaar twee rijen van vier steentjes met daarop de namen J.H.L. Tortike jr., P.C. van Bommel, D. Wijsman, J.W. Schretlen, P.S. Verhagen, P.E.M. van Bommel, M.K. Lauwers en A. Temey; tevens de datum 1961838. Voorts de tekst:

W.B.V. EENSGEZINDHEID
DEZE STEEN IS GEPLAATST
DOOR DE VOORZITTER
DE HEER W.C. NAGTEGAAL
OP 1-12-1982
DE KLEINE STEENTJES ZIJN
AFKOMSTIG UIT DE VOORM.
MON PÈRE KERK
GEBOUWD 1838
GESLOOPT 1981
GENOEMDE PERSONEN WAREN
BOUWHEER EN KERKBESTUUR
VAN DE R.K. GEMEENTE VAN
DE FRANSE KERK 1832-1863

Hooglandse Kerkgracht 11A. Bakstenen gevel, naar ontwerp van W.C. Mulder, met in de top een jaartalsteen: ANNO 1882. In de borstwering, onder de ramen van de eerste verdieping, een gevelsteen met een aesculaapteken, duidend op de oorspronkelijke functie als ziekenzaal van het Heilige Geest Weeshuis.

Hooglandse Kerkgracht 17, het uit 1607 daterende poortgebouw van het Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis, nu Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie. Boven de toegangspoort een spitsboog met in het veld daarvan een sterk door de tand des tijds aangetaste beeldengroep van kinderen die de Heilige Geest, in de gedaante van een duif, aanroepen. Het poortgebouw is aan de bovenzijde afgesloten door een hoog fries met in het midden het symbool van de Heilige Geest en links en rechts daarvan de volgende teksten:

afb. 2. Hooglandse Kerkgracht 77.

Psalm XLI

Matth. XIX

DIE OP DER ARMEN NOOT VERSTAET DIE DEN ARMEN MILDLYC GEEFT
HEM GOD VERLOST VAN ALLE QUAET SYN SCHAT IN DEN HEMEL HEEFT

Op de daklijst bevindt zich een steen met fronton geflankeerd door een weesjongen en een weesmeisje, waarop de tekst

GOD IS DER WEESEN HERDER
PSALM X VER. XIII

Het gehele poortgebouw was oorspronkelijk gepolychromeerd.

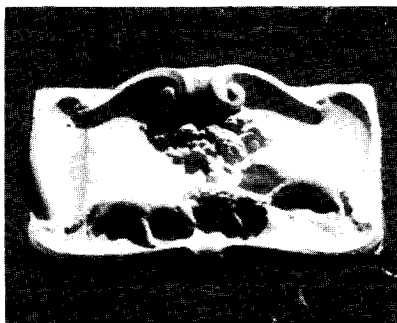
Hooglandse Kerkgracht 79. Naast een getoogde poort werd in 1945 door de buurtvereniging "Het Centrum" een gevelsteen geplaatst met het opschrift

HET VADERLAND
BEVRIJD
5 MEI 1945

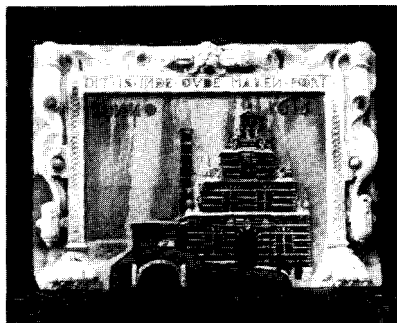
In de achtergevel van *Hooglandse Kerkgracht 22* is een gevelsteen aangebracht met het opschrift

DE HEER MICHIEL JOSEPH VAN BOMMEL
HEEFT GELYDT DE EERSTE STEEN VAN
DIT GEBOUW 9-10-1771

Hooigracht 76 is de voormalige toonzaal van de Stedelijke Lichtfabrieken voor gas en electriciteit, zoals in het fries boven de ramen van de begane

afb. 3. Jan Vossensteeg 62.

afb. 4. Lange Mare 36/Oude Vest.

grond is te lezen. Hoog in de gevel bevinden zich twee stenen met het jaartal: ANNO 1911.

Hooigracht 27, doorgang naar de huidige Kloosterpoort. Op deze plaats werd aan het eind van de 17de eeuw achter het woonhuis van Hugo van Heussen de kerk van de "Bisschoppelijke Clerezij" (H. Fredericus en Odulphus) gesticht. De aanhangers van Van Heussen, die al gauw Oud-Katholieken genoemd werden, bleven kerken in zijn kapel achter zijn woning "De Barmhartige Samaritaan". Tot 1926 bleef deze kapel in gebruik, waarna hij verkocht werd aan het daarnaast gelegen Elisabeth-ziekenhuis. Ter herinnering aan het oude pand zien we de gevelsteen met de voorstelling van de Barmhartige Samaritaan, waaronder de tekst: DE LIEFDE. Onder deze steen bevinden zich drie uitstekende kopjes.

Hooigracht 48A. Trapgevel uit de tweede helft van de 17de eeuw, met in de borstwering van de eerste verdieping een gevelsteen met het opschrift: LORENTZ. H.T. Lorentz was van 1877 tot 1912 hoogleraar in de theoretische natuurkunde aan de Leidse universiteit. Een gedeelte van die tijd bewoonde hij dit huis.

Jan Vossensteeg 62. Vlakke bakstenen gevel met boven het venster van de eerste verdieping een gevelsteen voorstellende twee schapen aan weerszijden van een boom met voor die boom een wolf. Naast het venster twee gevelstenen met de tekst: ANNO 1646.

Kort Galgewater 22. Naast de woning van de stadstimmerman uit 1612 staat de Stadstimmerwerf met een getoogde toegangspoort. In de boog boven de poort een sluitsteen met het wapen van Leiden; links en rechts een gevelsteen, waarop STADS en TIMMERWERF.

Kort Galgewater. In maart 1981 werd op het terrein van de voormalige Morspoortkazerne een aantal woningen gebouwd. In een van de gevels bevindt zich een hardstenen plaat met het opschrift

OP 26 NOVEMBER 1983 HEEFT DE VOORZITTER VAN
DE VEREENIGING TOT BEVORDERING VAN DEN BOUW
VAN WERKMANS WONINGEN, DE HEER H. AKSE,
TER GELEGENHEID VAN HET GEREEDKOMEN VAN
DEZE 2.5 WONINGEN, EEN OORKONDE INGEMETSELD

Lammermarkt 57. Boven de kerkramen zijn drie gevelstenen te zien met de tekst: 1644 BETHLEHEMSKERK 1899. Het eerste jaartal geeft het bouwjaar van de kerk, het tweede jaartal duidt op een ingrijpende restauratie. In 1804 werd het gebouw door de Hervormde Diaconie aangewezen als kerk, waarin de door deze instelling ondersteunde stadsgenoten ter kerke dienden te gaan, vandaar dat de kerk in de volksmond "Armenkerk" genoemd werd. In 1918 werd deze verplichte kerkgang afgeschaft en werd het gebouw verkocht aan de gemeente Leiden, die de ruimte als pakhuis gebruikte. Na een restauratie in 1985-'86 werd de kerk in gebruik genomen door Johan Maasbach.

Lange Agnietenstraat 4. Stadsturfschuur, in 1668-'69 gebouwd naar ontwerp van stadsarchitect Willem van der Helm. Boven de ingangspartij bevindt zich een groot cartouche met het gekroonde wapen van Leiden omgeven door bladfestoenen.

Langegracht 63 en 65. Twee ongeveer gelijke pakhuisgevels uit het einde van de 18de eeuw, jaren lang in gebruik geweest bij de distilleerderij van Van Hartevelt. In het getoogde venster op de begane grond van nr. 63 is een sluitsteen geplaatst met in reliëf een druiventros, terwijl boven het deurkozijn van nr. 65 een sluitsteen te zien is van een kroon. De distilleerderij was ook bekend onder de naam "de Franse Kroon".

Lange Mare 36/hoek Oude Vest. Aan het eind van de 16de eeuw stond hier de Marepoort, die bij de stadsuitbreiding van 1611 afgebroken werd. Een nieuwe Marepoort verrees aan het eind van de Mare, waar Mare- en Rijnsburgersingel samenkomen. Ter herinnering aan de eerste Marepoort werd in de zijgevel van dit pand een gevelsteen aangebracht. In een gekleurd reliëf is de Marepoort afgebeeld, op de bovenrand de tekst

DIT IS INDE OVDE MARENPOORT
ANNO 1615

Lange Mare 50. Een bakstenen lijstgevel uit de tweede helft van de 18de eeuw; onder de daklijst een gevelsteen met het wapen van Leiden omgeven door lauwertakken, samengebonden door een lint.

*Middelstegracht, de Zwartehandspoort.*⁵ In deze uit de 18de eeuw daterende poort stonden dertien huisjes om een binnenpleintje. De woningen werden in 1936 onbewoonbaar verklaard en in gebruik genomen als opslagruimte van oude metalen. Bij de ingang van de poort stond een gecanneleerd

zuiltje met basement, het kapiteel werd gevormd door een schelp, waarin een hand was geplaatst. Dit zuiltje is nu op de binnenplaats opgesteld. De legende wil dat dit een bezwerende hand is, die de bewoners beschermde tegen zwarte magie (de hand is overigens wit). Het complex is naar een plan van architectenbureau Ir. Boudewijn Veldman, in opdracht van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, in de jaren 1985-'86 gerestaureerd.

Middelweg 38. Het voormalige Evangelisch-Luthers Wees-en Oudeliedenhuis, gebouwd naar ontwerp van J.W. Schaap, nu gebouw van Interkruis. Boven de ingang bevindt zich een gevelsteen met de tekst

EVANGELISCH LUTHERS WEES EN OUDENLIEDENHUIS
DOOR CHRISTENDEUGD GESTICHT, DOOR JARENTAL VEROUD
DOOR VELER LIEFDEGIFT, IN DEZE STAAT HERBOUWD
ANNO 1852

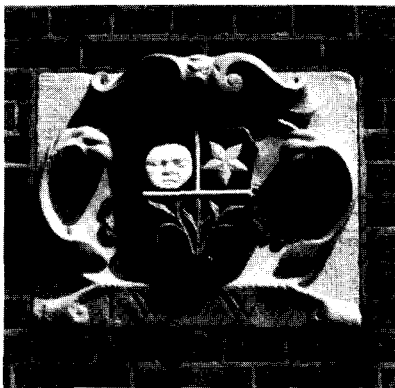
Molenwerf, molen de Valk. Een ronde stenen stellingmolen uit 1743, de enige van de veertien Leidse Korenmolens die overgebleven is. De laatste molen naar Willem van Rhijn, overleden in 1963, had de molen reeds eerder overgedragen aan de gemeente Leiden, die molen en molenaarswoning in 1964 inrichtten als museum. In de wand van de molen een gevelsteen met de afbeelding van een valk en het opschrift

IS GESTIGT DOOR
ADRIANIS VAN DEVENTER
EN MAARTEN VAN ROYEN
DE EERSTE STEEN
GELEYT DOOR PIETER
VAN DEVENTER DEN 20
JULY DE LAATSTE DOOR
MAARTEN VAN ROYEN
DEN 7 OCTOBER
ANNO 1743

Maarten van Royen en Adrianus van Deventer waren de eigenaars en bewoners van molen de Valk in de jaren 1735-'51.⁶

Morsstraat, Morspoort. Deze stadspoort, opgetrokken in baksteen met zandstenen banden en sluitstenen, werd in 1668-'69 gebouwd naar een ontwerp van Willem van der Helm. In het gevelvlak aan de Morsstraat zien we twee gevelstenen, waarin met sierlijke krulletters de tekst MORSCH POORT. De Morspoort werd in 1983-'84 gerestaureerd; mr. drs. L.C. Brinkman, minister van W.V.C. gaf de start tot deze restauratie en beëindigde deze met het aanbrengen van een gevelsteen in de poortwand aan de Singelzijde. Daarin staat de tekst:

RENOVATA
L.C.B.
1983 ■ 1984

afb. 5. Nieuwe Beestenmarkt 3.

afb. 6. Nieuwe Rijn 52.

Nieuwe Beestenmarkt 3. In een nieuwe bakstenen gevel bevindt zich een cartouchevormige steen met wapen, waaronder de tekst:

**AFKOMSTIG VAN HET
WOUDENDORPHOFJE**

Het Van Woudendorphofje werd in 1645 gesticht en stond in de Brandewijnsteeg, nu Vrouwekerkkoorstraat. In 1955 werd het wegens bouwvalligheid afgebroken. De stichter van het hofje, Jan Willem van Woudendorp, bepaalde in zijn testament dat er in het hofje een gevelsteen moest worden geplaatst met het wapen van hem en zijn vrouw, alsmede drie korenaren.'

Nieuwe Rijn 52. In deze 18de-eeuwse gevel bevindt zich ter hoogte van de eerste verdieping een Mariabeeldje met kind, waaronder het opschrift O.L.V. VAN DE RIJN. Naast de ingang een gevelsteen, voorstellende een pot met drie vogeltjes die door een andere vogel worden gevoed. Daarboven twee gevelstenen, voorstellende een vogeltje in de vlucht.

Nieuwe Rijn 64. Een bakstenen gevel met rechte kroonlijst, uit de tweede helft van de 18de eeuw, in de zijgevel een natuurstenen plaat met opschrift

**PIET PAALTJENS 1835-1894
IMMORTELEN**

1x

**OP T HOEKJE VAN DE HOOIGRACHT
EN VAN DEN NIEUWEN RIJN
DAAR ZWOER HIJ DAT HIJ ZIJN LEVEN LANG
MIJN BOEZEMVRIEND ZOU ZIJN
AANGEBODEN DOOR
LEIDEN WEER GEZELLIG
EN L.ST.VER. MINERVA
14 FEBR; 1987⁸**

afb. 7. Nieuwstraat 49.

Nieuwstraat/Burchtsteeg. De toegang tot de Burcht wordt gevormd door een zandstenen poort geflankeerd door twee torens met kantelen. Hiertussen staat een leeuw met getrokken zwaard en schild, voorzien van het wapen van Leiden met de tekst *Pugno pro patria* (ik strijd voor het vaderland). Op het ~~fries~~ boven de doorgang zijn in het midden de namen van de burgemeesters van 1685 vermeld: Mr. Willem Paats, Jan Pietersz. van der Maarsche, Mr. Arend Wittens en Rippert van Groenendyk.

Links en rechts daarvan de tekst

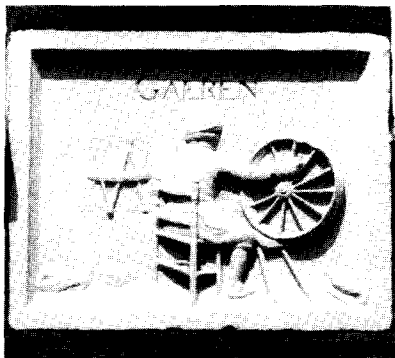
BURGI PROSOPOPOEA
 ARX EGO BELLONAE, BIFIDO CIRCVMFLVA RHENO,
 WASNARAE FVERAM GLORIA PRIMA DOMVS:
 Anno 1203 ARX INVICTA, FAME VICTAM NISI FAMA REFERRET,
 CVM TVTAM IN NOSTRO SE PVTAT ADA SINV;
 Anno 1420 POST, IN VICINOS NIMIS IMPERIOSA PENATES,
 HOLLAND0 COGOR SVBDERE COLLA IVGO:
 QVODQVE OLIM IN CIVES FVERAT, JVRE EXVOR OMNI,
 CVM LVPVLO ET GRVTIS NVDA RELICTA MEIS:
 Anno 1651 QVAE NVNC JVRA SVO CVM VINDICET AERE SENATVS,
 ILLIVS ARBITRIO ME QVOQVE TRAD0 LVBENS.
 LEIDA! SVPERVACVOS ALII MERCENTVR HONORES,
 TV SAPI5, ET CIVES, QVO TVEARIS, EMIS⁹

Naast de toegangspoort tot het Burchtcomplex zien we de gevel van de Openbare Bibliotheek, waarin een gevelsteen met de tekst 'T. HEEREN-LOGEMENT. De volgens Van Mieris "deftigste en beroemste herberg van de Stad" werd in 1652 gesticht, nadat de stad het jaar daarvoor de Burcht in eigendom had gekregen.

Nieuwstraat 49. In deze smalle pilastergevel bevindt zich onder het raam van de eerste verdieping een gevelsteen, met in reliëf een vrouwenhoofd

afb. 8. Oude Singel 88.

afb. 9. Oude Singel 242.

met het onderschrift TWIJFSHOOF en op de basementen van de pilasters ANNO 1650. In het bovenste gedeelte van de tuitgevel een gevelsteen met een manshand.”

Oude Rijn 44 D. Dubbele pakhuisgevel, opgetrokken van baksteen, waarin een gevelsteen is aangebracht met de tekst

GRAANPAKHUIS
VOOR DEN
ARMEN
A.o. MDCCLIV

Het gebouw is eigendom van de Diaconie van de Hervormde Gemeente te Leiden en maakt deel uit van het voormalige Huiszittenhuis. Tot in het begin van deze eeuw werd in het pakhuis meel en tarwe opgeslagen voor de aangrenzende Armenbakkerij.

Oude Singel 72-72A. Bakstenen gevel, rijk versierd met zandstenen banden en ornamenten. In het fries boven de ramen van de begane grond zijn vier beeldhouwde koppen geplaatst, voorstellende van links naar rechts Mars, Venus, Ceres en Bacchus. In het midden een cartouche met een houwhamer met daarboven een vergulde kroon; links en rechts daarvan een steen met het opschrift

DIT IS IN DEN
VERGVLDEN

en

GHECROONDEN
HOV HAMER

Het ontwerp van dit huis wordt toegeschreven aan de stadsmeester-metseelaar Hendrik Cornelisz. van Bilderbeeck. De grond waarop het huis is gebouwd werd door hem in 1612 gekocht.”

Oude Singel 88A-88B. In de voorgevel, boven de ramen van de begane grond en op de erfscheiding van de beide woonhuizen, een gevelsteen in

afb. 10. Stille Rijn 14-15.

reliëf, voorstellende een wolwasser met drie manden blauwe wol. Boven de afbeelding staat de tekst: WOL 1638, op de onderrand: HERPLAATST 198.5. Oorspronkelijk bevond de steen zich in de gevel van de Leidse lakenfabriek Krantz en Zn., welke op deze plek heeft gestaan. De fabrieksgebouwen werden in september 1981 gesloopt om plaats te maken voor woningen, een parkeergarage en het politiebureau.

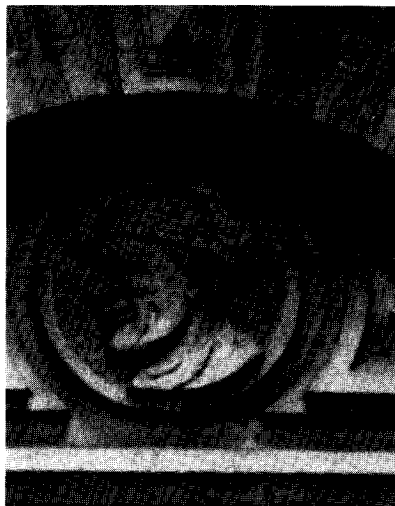
Oude Singel 74. Bakstenen gevel uit het eind van de 19de eeuw. Hier bevond zich vroeger de fabriek De Blauwe Klok. Boven de deur een fronton met een blauwgekleurde klok, omringd door vruchtenfestoenen en schaapskoppen. Op de klok de tekst ANNO 1652.

Oude Singel 276. In de oorspronkelijk 17de-eeuwse tuitgevel, die later vernieuwd is, is boven de vensters van de eerste verdieping een gevelsteen geplaatst, voorstellende een leeuwekop.

Oude Singel 242. Bakstenen trapgevel uit de 17de eeuw; in de borstwering van de eerste verdieping een gevelsteen met opschrift GAEREN. De steen stelt een garenwinder voor met op de achtergrond een garenmolen.

Oude Vest 73. Bakstenen klokgevel uit de 18de eeuw, die gerestaureerd is in de jaren 1974-'75. Na de restauratie werd in het penant, tussen de vensters op de eerste verdieping, een gevelsteen aangebracht in de vorm van een karyatide, afkomstig uit de oude stadhuisgevel.

Oude Vest 239. In de bakstenen gevel bevinden zich drie gevelstenen. De middelste stelt een arreslee voor, bespannen met een paard; in de slee een dame, daarachter de voerman met zweep; onder bindt iemand zijn schaatsen onder en rechts rijdt een schaatsenrijder met een stok over de schouder.

afb. 11a. en 11b. Turfmarkt 4.

Links en rechts zien we stenen met de teksten DATT en FRIEST. De hoek Oude Vest/Havenplein wordt wel de Koude Hoek genoemd, mogelijk houdt dit verband met het ijsvermaak op de gevelsteen.

Tussen de huisnummers 14 en 15 van de *Stille Rijn* bevindt zich een geprofileerd bakstenen poortje met zandstenen blokjes; daarboven een in twee velden verdeelde gevelsteen met links een paard en rechts een os en het jaartal 1644. Hieronder staat de tekst

WILT U VERBLYDEN HIER IS
HET PAERT LAAT ONS RYDEN

DEN OS IS TYT GESLAGEN HY IS
VET HY CANT NIET LANGER DRAGE

Turfmarkt 4. Bakstenen gevel met zandstenen banden en blokken uit het begin van de 20ste eeuw. In de boogvullingen boven de beide vensters op de begane grond zijn twee naar elkaar gekeerde koppen te zien, die Jan Klaassen en Katrijn voorstellen.

Uiterstegracht 56. Dit 18de-eeuwse wevershuisje maakt deel uit van het Van der Lubbehof, een geheel nieuw blok woonhuizen gebouwd ter plaatse van de voormalige fabrieken tussen Middelstegracht en Uiterstegracht. De Leidse politieke activist Marinus van der Lubbe (1909-1934) verkreeg hier geregeld onderdak bij de bewoner Piet van Albeda. Deze en Lieuwe Hornstra, een andere vriend van Van der Lubbe, hebben op 25 oktober 1985 een gevelsteen onthuld met het opschrift

DIT HUIS BOOD ONDERDAK AAN DE
LEIDENAAR RINUS VAN DER LUBBE
DIE OP 27 FEBRUARI 1933 UIT PROTEST
EN ALS OPROEP TOT VERZET TETEN
DE HITLERTERREUR DE RIJKSDAG
TE BERLIJN IN BRAND STAK
DOOR DÊZE DAAD WERD HIJ HET
EERSTE NEDERL. SLACHTOFFER

In de gevel naast *Vestestraat 2*, voorheen deel uitmakende van Zaalbergs wollen deken fabriek, werd in juni 1948 een gevelsteen aangebracht. Deze steen met de voorstelling van een liggend schaap werd geplaatst op initiatief van de directeur W. Schrandt en was door hem gekocht bij de firma Pander in Den Haag. Deze zou afkomstig zijn uit een gevel aan het Rapenburg.

Vrouwekerkhof. Op deze plaats stond tot 1818 de Vrouwekerk. Aan het eind van de jaren '70 vond hier een oudheidkundig bodemonderzoek plaats, in 1982 gevolgd door het op metselen van funderingen en de restauratie van muurresten. De binnenzijde van de muren werden wit gepleisterd om zo het idee van het voormalige kerkinterieur aan te geven, aan de buitenzijde van de kooromgang werd een gevelsteen uit het oude stadhuis aangebracht met de tekst EN SALICHT LEIDEN.

Aan de *Vrouwekerkkoorstraat 73* staat een brandspuiten huisje uit het derde kwart van de 19de eeuw. Boven de toegangsdeuren is een gevelsteen te zien met het gekroonde stadswapen, waaronder het opschrift

STADTS
BRANT-SPUY
TEN

Naast *Vrouwekerksteeg 18* bevindt zich een natuurstenen poortje uit het eind van de 19de eeuw met daarboven een gevelsteen in cartouchevorm, waarop de tekst

ST. CAECILIA
GASTHUIS

NOTEN

Gaarne wil ik mw. drs. I.W.L. **Moerman** en de heer J.F. Dröge danken voor hun adviezen en prof.dr. H.J. de Jonge voor de vertaling van het opschrift boven de toegangspoort van de Burcht (zie noot 9).

Foto's 1 t/m 6, 8 t/m 12: E.J. **Veldhuyzen**; foto 7: W. v.d. Broek

1. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 156-183 en X50-360.
2. B.N. Leverland, "Het Sint Elisabethsgasthuis in de Kamp", *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 51-68.
3. B. van Selm, *Beeld van een lettergieter* (Speciale uitgave t.g.v. Koppermaandag 12 januari 1987).
4. J.W. Verburgt, "De Mon Pèrkerk te Leiden", *Leids Jaarboekje* 27 (1934-'35) 89-98; M.L. Wurf-bain, "Een bergingsactie in de Zweminrichting", *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1979* (Leiden 1980) 5357; Ingrid W.L. **Moerman**, "De Mon Pèrkerk", *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 133-144.
5. P.J.M. de Baar, "De huisjes in de Zwartehandspoort: domein van minnekinderen, huisjesmelkers en sloperijen", *Mededelingenblad van de Stichting het Kleine Leidse Woonhuis*, 5/1985, 4-9.
6. G.C. Helbers, "De korenmolen 'De Valk' en de andere Leidsche walmolens", *Leids Jaarboekje* 20 (1925-'26) 72-83; W. van Rhijn, "Het vroegere windmaalbedrijf van den korenmolen 'De Valk'", *Leids Jaarboekje* 33 (1941) 146-154.
7. J. van Nieuwenburg, "Uit de geschiedenis van het Woudendorphofje", *Leids Jaarboekje* 55 (1963) 100-114; Ch.M. Rehorst, "Het Van Woudendorphofje", *De Leidse Hofjes* 2 (1973) 9-10; H.F. Dirksmeijer en P.R.M. Schreuder, "Het van Woudendorphof 1645-1800", *Een grote winkel in een boomgaard* (Leiden 1986) 31-38.
8. Piet **Paaltjens**, *Snikken en grimlachjes* (Schiedam 1867)
9. De vertaling luidt:
De Burcht sprekend opgevoerd
Ik ben de Burcht van **Bellona** (krijgsgodin), omstroemd door de tweearmige Rijn.
Ik was de eerste roem van de familie Van **Wassenaer**.
In het jaar 1203
Als Burcht zou ik onoverwonnen zijn, als niet vermeld werd dat ik door honger was overwonnen,
toen Ada zich veilig waande in onze schoot.
In het jaar 1420
Later, al te heerszuchtig geworden jegens de naburige huizen
werd ik gedwongen mijn nek te buigen voor het Hollandse juk
en ik werd van elk recht dat ik eertijds tegenover de burgers gehad had beroofd
beroofd aan de mijnen overgelaten, met behoud van pachtrecht op hop en gruit,
In het jaar 1651
rechten die nu het stadsbestuur met geld opeist.
Aan zijn macht lever ook ik mij nu gaarne uit.
Leiden! Laten anderen overbodige eerbewijzen kopen,
Gij zijt wijs en doet een koop om daardoor burgers te beschermen.
10. R. Van Royen, "De legende van Mans Hand Boven", *Leids Volksleven* (Leiden z.j. [1953] 68-75).
11. H.J. Jesse, "Het woonhuis Oude Singel 72", *Leids Jaarboekje* (1907) 67-71

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

H. Suurmond-van Leeuwen

In 1986 zagen twee afleveringen van Bodemonderzoek in Leiden het licht, namelijk de jaarverslagen over 1984 (verlaat) en 1985. Van dit laatste wordt een groot deel ingenomen door de beschrijving van het onderzoek van het terrein aan de Haarlemmerstraat waar thans C&A gevestigd is. Voorts bevat het een uitgebreide rapportage van het onderzoek van de fundering van de Witte Poort en het Pelicaensbolwerk, terwijl een in 1984 gedane glasvondst in de Clarensteeg tegenover de Mirakelsteeg wordt beschreven en vanuit kunsthistorische zijde belicht.

Bodemonderzoek in Leiden

Het archeologisch bodemonderzoek in Leiden beperkt zich tot het doen van noodopgravingen, dus alleen daar waar alle bodemsporen vernietigd dreigen te worden. De financiële middelen van de gemeente worden namelijk allengs knapper. Bovendien is op vele plaatsen inmiddels nieuwe rotering gelegd, zijn de **walmuren** vernieuwd, de bruggen gerestaureerd en de "open gaten" in de binnenstad langzamerhand aardig volgebouwd. Beide factoren zijn oorzaak van de afnemende omvang van het archeologisch bodemonderzoek.

Een grootschalige opgraving vond dit jaar niet plaats, wel werd in de stad op vele plaatsen aandacht besteed aan kleinere werken.

Hogewoerd

Het laatste grote traject van rioolaanleg en -vernieuwing was de Hogewoerd. Vanwege de overlast voor de omliggende bedrijven werd het werk in een zo hoog mogelijk tempo uitgevoerd. De waarnemingen moesten daarom tot de rioolsleuven worden beperkt; tijd om extra graafwerkzaamheden te verrichten was er niet.

Ter plaatse van de Kraaijerstraat kwamen, zoals te verwachten was, delen van de oude Hoogewoerdsepoort bloot. Onder het pand op de hoek van de Kraaijerstraat wz/Hogewoerd zz, (nr. 115) bleek de fundering van de zware ronde 15de-eeuwse toren nog aanwezig te zijn. Ter hoogte van

afb. 7. Rijpaarden beeldje, 15de eeuw.

afb. 2. Kacheltegel, 16de eeuw.

de panden Hogewoerd 117 en 119 werden de resten van twee in elkaars verlengde liggende stenen boogbruggen aangetroffen terwijl voor het gebouw van de Societas Studiosorum Reformatorum (SSR), Hogewoerd nr. 108 noordzijde, iets verder naar het oosten delen van de 16de-eeuwse verdedigingswerken vóór de poort blootkwamen. De in de Breestraat reeds geconstateerde ophogingslaag bleek in de Hogewoerd tot aan de St. Jorissteeg door te lopen. De voorstad uit het begin van de 13de eeuw heeft zich dus tot daar uitgestrekt, hetgeen uit archiefbronnen reeds bekend was maar nu kon worden bevestigd.

Voormalig Politiebureau aan de Zonneveldstraat

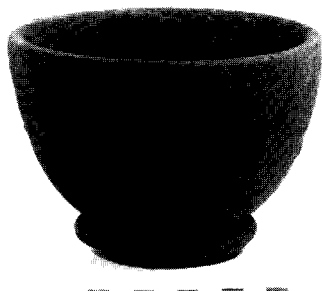
Na de verhuizing van de Politie naar de Langegracht werden delen van de achterbouw van het oude Politiebureau aan de Zonneveldstraat gesloopt en kwam een binnenterrein vrij voor (woon)bebouwing.

In de bodem bleken zich zware funderingen van jongere datum te bevinden zodat een opgraving hier niet mogelijk was. Wel werd tijdens de werkzaamheden een aantal bodemvondsten verzameld. Vermeldenswaard hier-

van zijn: een pijparden beeldje, voorstellende een apostel (?) gezeten op een stoel met een opengevouwen boek in beide handen; het hoofd ontbreekt. De datering van het 22 cm. hoge beeldje kunnen we stellen in de 15de eeuw (afb. 1). Verder een kacheltegel van witbakkende klei voorzien van groen glazuur; de bovenste helft toont een patroon voorstellende twee narren. Het gaat hier om de 16de-eeuwse import uit het Rheingebied (afb. 2). Tenslotte een kommetje van rood aardewerk voorzien van loodglazuur op drie kleine standvinnen met schulpversiering rond de buik uit het eind van de 14de eeuw en een houten nap, vermoedelijk uit de 15de eeuw (afb. 3).

Oranjeboomstraat hoek Levendaal

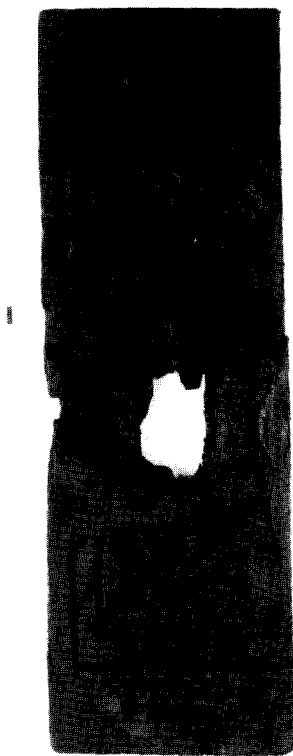
Dit terrein, waar in de 14de eeuw de naam St. Jorissteeg zegt het nog de St. Jorisdoelen waren gelegen, werd na de sloop van enige pandjes geschikt gemaakt voor woningbouw. Bij de grondwerkzaamheden is geen enkele aanwijzing met betrekking tot de St. Jorisdoelen gevonden. Wel werd een aantal bodemvondsten aangetroffen: een vijftal steengoedkruikjes uit omstreeks 1500. Deze zgn. spin- of vetkruikjes hingen gevuld met vet aan het spinnewiel waarmee de spinsters steeds de te spinnen draden konden invetten (afb. 4). Voorts een houten paneel met uitgesneden versiering (afb. 5). Het betreft een deel van een deur van een geldkist. In de opening aan de linkerzijde was het slot aangebracht. Deze geldkisten worden in de 15de eeuw gedateerd.

afb. 3. Houten nap, 15de eeuw?

afb. 4. Spin- of vetkruikjes, ca. 1500.

*afb. 5. Houten paneel van een geldkist,
75de eeuw.*

Roomburgerpolder

Voor de derde maal in successie werd door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam een – uitgebreid – proef- onderzoek verricht in de Roomburgerpolder, nu nabij de Besjeslaan, om na te gaan waar zich, buiten het beschermde terrein van het Castellum Matilo, nog resten van een Romeinse nederzetting bevinden. Dit wordt gedaan opdat bij een eventuele bebouwing van de Roomburgerpolder precies bekend is waar voordien een “noodopgraving” moet worden verricht.

Zoals gebruikelijk zal in de reeks Bodemonderzoek in Leiden al het archeologisch bodemonderzoek dat in 1986 werd verricht uitgebreid worden beschreven.

Foto's W. Benning.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1986

door

E.J. Veldhuyzen

Bij het schrijven van dit artikel en het nagaan van wat er in 1986 in Leiden op het gebied van monumentenzorg en stadsgezicht allemaal gebeurde, was het opvallend, hoeveel nieuwbouw er in de binnenstad is gerealiseerd. Talloze open plekken, die soms jarenlang onbebouwd waren geweest, werden opgevuld. Daarnaast ging de renovatie en soms restauratie van vele oude woonhuizen en andere oude gebouwen, zij het misschien in een iets minder aantal dan in voorgaande jaren, onverstoord door.

In de "Pieterswijk" werd *Breestraat 8*, een breed pand met een bakstenen lijstgevel met natuurstenen banden, waterdorpels en lateien en met veelkleurige tegeltableaux in Jugendstil-motieven boven een aantal vensters, geprofileerde baksteen en sierankers en Jugendstil-hekjes voor de eerste verdiepingvensters bij de renovatie in winkelruimten en appartementen opgedeeld. Op de begane grond werden de vensters door open doorgangen vervangen. Terugliggende grote winkelruiten en de rijkbewerkte naar achteren geplaatste voordeur scheiden de ontstane overdekte loopruimte van de daarachter gelegen winkels en gang af.

Breestraat 12 met de rijksbesneden 19de-eeuwse winkelpui en fraaie bovengevel werd eveneens op de verdiepingen in woonappartementen verdeeld, terwijl op de begane grond de winkelbestemming werd gehandhaafd. De gevel behield zijn authentieke uiterlijk, al kreeg de winkelpui niet zijn originele kleuren terug, doordat deze geheel in het wit werd geschilderd. (Hopelijk is dit een tijdelijk, modieus tijdsverschijnsel).

Breestraat 25-27, waarin voorheen de openbare bibliotheek "Reuvens" was gevestigd, werd verbouwd en gerenoveerd tot studentenhuis. De monumentaal waardevolle plafonds, betimmeringen, trap en andere onderdelen bleven hierbij behouden.

Van *Breestraat 56*, een pand met een rijke, weliswaar in de loop der eeuwen sterk verminkte, renaissance-gevel, werd de onderpui zonder veel historisch besef geheel wit geschilderd.

afb. 1. Breestraat 62-64.

afb. 2. Vismarkt 4

Breestraat 62-64, de Waalse Kerk, oorspronkelijk deel uitmakend van het middeleeuwse Sint-Catharinagasthuis, werd grondig gerestaureerd. Scheuren in de bouwmuren werden gedicht, verrot kaphout vernieuwd, een ten behoeve van een beter gezicht op het orgel weggehaalde houten trekbalk vervangen door een ijzeren stang. De hokkerige indeling achter in de zijvleugel werd herschapen in nieuwe grote bruikbare bijruimten. Al het schilderwerk werd in een met zorg uitgekozen kleur uitgevoerd. Een belangrijk Leids monument is hiermee voor verder verval behoed.

Herensteeg 21 werd geheel gerenoveerd en in wooneenheden verdeeld. De voorgevel bleef daarbij intact.

Langebrug 3 werd inwendig verbouwd tot drie twee-kamerwoningen. De klokgevel bleef ongewijzigd.

Ook Langebrug 5 heeft een vernieuwing ondergaan, waarbij het gevelschilderwerk een verfrissend, opgewekt beeld in de straat geeft.

Rapenburg 20 werd gerenoveerd, waarbij de voorgevel, die ongewijzigd bleef, in een iets te witte kleur overgeschilderd werd. De nieuw aangebrachte fraaie gevelsteen is een welkom accent in de gevel.

Rapenburg 70-74 werd intern ten behoeve van een nieuwe bestemming

verbouwd, waarbij de monumentale onderdelen zoveel mogelijk werden gespaard.

Rapenburg 98, een woonhuis, dat over de voormalige Donkere Gracht is gebouwd en waarvan de overwelving van die gracht teruggevonden werd onder de begane grondvloer, werd geheel gerestaureerd, waarbij de beide 19de-eeuwse voordeuren weer hun profilering rondom de panelen terugkregen.

Van Steenshuur 73 werd de zeer bouwvallige trapgevel vernieuwd, terwijl de rijke paneeldeur gerestaureerd werd.

Van Vismarkt 4, een opvallend Jugendstil-pand, werd de gehele bovengevel vernieuwd. Door het doorroesten van de staalconstructie was dit gedeelte van de gevel geheel los gekomen. Delen van de constructie moesten daarbij vervangen worden.

In de beide Pancraswijken, het vroeger zogeheten “Hogeland” werd *Burgsteeg 6*, een breed pakhuis met een 19de-eeuwse pui, gerenoveerd, waarbij de karakteristieke opgeklampte 19de-eeuwse deuren van de pui vervangen werden door glazen deuren en ruiten ten behoeve van een winkel, terwijl de pakhuisdeuren op de verdiepingen naar binnen draaiende glasdeuren met een balkonhekje kregen terwille van de daar ingerichte woningen.

Burgsteeg 8, een winkelwoonhuis met een lijstgevel behield bij de herindeling zijn winkelpui, terwijl de T-vensters op de verdiepingen gehandhaafd bleven.

Burgsteeg 70, een jarenlang open gebleven plek werd herbouwd, waarbij een moderne gevel verrees met aluminium deurkozijnen op de begane grond en eenvoudige vierkante vensters op de verdieping.

Hooglandse Kerkgracht 26, De Lutherse Kerk, kreeg een nieuwe kansel in neo-barok stijl, die afkomstig was uit het koor van de Hooglandse Kerk, waar hij bij de langdurige restauratie tijdelijk was geplaatst. De eigen karakteristieke kansel van de Lutherse Kerk, die onder later aangebracht triplex verborgen was, werd bij deze vervanging verwijderd. Voor het koor in de Hooglandse Kerk, die toch al lijdt aan verarming van veel weggehaald meubilair, betekent dit wel een gemis.

Hooigracht 38, een groot, diep pand met empire vensters, dat al in woon-eenheden was ingedeeld, werd geheel gerenoveerd. De monumentale achterkamers met de fraaie betimmeringen en een geschilderd plafond werden gerestaureerd.

Middelsteegracht 47, een eenvoudig huis met bakstenen klokgevel, werd gerenoveerd, waarbij de deur uit het begin van de 20ste eeuw vervangen werd door een paneeldeur en het bovenlicht een levensboom kreeg. De geblindeerde raamopeningen werden voorzien van zesruits schuifvensters.

Middelstegracht 49-57, een voormalig pakhuis uit het eind van de vorige eeuw, werd gerenoveerd en voor bewoning geschikt gemaakt. Alleen de ingangspartij vertoont een hedendaags modernistisch trekje aan de voor-gevel.

Middelstegracht 53, een woonhuis met een lijstgevel, werd gerenoveerd, waarbij de vlakke voordeur vervangen werd door een paneeldeur en het dichtgetimmerde bovenlicht een eenvoudige, maar fraaie verdeling van ruit- en cirkelvormig gebogen roeden kreeg. De begane grond vensters werden van empire ramen voorzien. Op een vernieuwde verfijnder geprofileerde gootlijst verscheen een fraaie dakkapel met halfcirkelvormig fronton en pilasterstelling.

Middelstegracht 55, een pand waarvan de merkwaardig afgeknotte bakstenen klokgevel met vlechtingen verminkt was door dichtmetselingen en het inbouwen van een trafo-ruimte, werd gerenoveerd tot woning. De voor-gevel kreeg daarbij een breed deurkozijn met dubbele paneeldeur en een eenvoudig snijraam, waarnaast een empire venster werd aangebracht. Het pand is aanmerkelijk opgeknapt.

Middelstegracht 85-89a, het voormalig fabrieksgebouw van “Tieleman & Dros” en later het zogenaamde Mostert-complex genoemd, werd t.b.v. kleine bedrijven gerenoveerd, waarbij een aantal verminkingen door later aangebrachte bedrijfsingangen werden weggehaald en vervangen door de oorspronkelijke vensters met de karakteristieke diagonale roedenverdeling in de bovenramen. In de linkervleugel bleven op de verdieping de glas-inlood ruiten in de bovenramen behouden. Enkele vensters kregen een eigentijdse invulling. De zijgevel in de Ir. Driessenstraat kreeg een modern karakter, waarbij een breed balkon sterk de aandacht trekt. In de achtergevel aan de *Uiterstegracht* werden alle verminkingen weggehaald en werd nagenoeg geheel het oorspronkelijke gevelaanzicht hersteld. Het complex is een van de belangrijkste gebouwen dat aan de Leidse industriële periode binnen de singels herinnert; het is dan ook niet voor niets op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

Nieuwe Rijn 18 is opgesplitst in woonappartementen. Op de eerste verdieping kregen de vensters die uit ongedeelde schuiframen waren samengesteld een empire indeling. De winkelpui bleef ongewijzigd.

Uiterstegracht 24-32, vijf huisjes van hetzelfde type, werden gerenoveerd, waarbij de deurkozijnen een paneeldeur kregen en het venster een zesruits indeling. De voormalige bedrijfsingang in nr. 26 verdween daar gelukkig bij. In het dakvlak verzeen een aantal dakkapellen. De nrs. 26 en 28 werden met elkaar verheeld tot één woning.

Uiterstegracht 34 werd gerenoveerd, waarbij de 19de-eeuwse gevel ongewijzigd bleef. De vlakke voordeur werd vervangen door een paneeldeur.

afb. 3. Zwarte handspoort.

Uiterstegracht 58 werd gerenoveerd, waarbij de vensters gecompleteerd werden met een 19de-eeuwse roedenverdeling en de voordeuren vervangen door paneeldeuren.

Uiterstegracht 60-62 was een gesloopt pakhuis. Het werd als woonhuis herbouwd, waarbij de gevel in de oorspronkelijke staat werd teruggebracht, zij het dat de deur- en raamkozijnen in stijl aangepast werden aan het woonhuiskarakter.

Vestestraat 27, het achterhuis van *Herengracht* 76, werd gerenoveerd, waarbij de voorgevel het gietijzeren halfronde **stalraam** verloor en de gevel een nieuwe indeling kreeg met een deurkozijn met paneeldeur en twee zesruits schuifvensters. Op de nieuwe dakgoot kwam een dakkapel. De gevel werd gepleisterd en geschilderd.

Tussen *Middelstegracht* 737 en 739 doorlopend komt men in de Zwarte Handspoort, waar een aantal oude huizen werden gerenoveerd en nieuwe huizen in aangepaste schaal en vormgeving werden opgericht. Het is een bijzonder goed geslaagd geheel geworden, omdat de nieuwbouw zich wonderwel aanpast bij de oude bebouwing.

Aan de *Uiterstegracht* werden de zwaar vervallen huisjes, de *nrs.* 150-156, geheel gerenoveerd, waarbij de vensters vervangen werden door zesruits schuifvensters. De deuren uit het begin van deze eeuw werden vervangen

door paneeldeuren. De gevels waren dermate door verschillende oudere verfesten, sporen van brand en inboetwerk verminkt, dat alle gevels in steenrode kleur in de verf werden gezet.

Uiterstegracht 760 werd geheel opnieuw opgebouwd en kreeg een poortdoorgang naar de daarachter gelegen Zwarte Handspoort.

In het “Marendorp” ter plaatse van de gesloopte woonhuizen *Clarensteeg* 8 t/m 20 en *Clarensteeg* 77-79 werden nieuwe woonhuizen opgericht, die door kleinschalige vormgeving en toepassing van baksteenmateriaal goed passen in het straatbeeld.

Evenwijdig aan de Janvossensteeg en de Lange Mare liep in de vorige en het begin van deze eeuw een nauwe doorgang, plaatselijk bekend onder *Clarensteeg* 25, tussen twee woonhuizen (nrs 23 en 27) naar de daarachter gelegen eenvoudige kleine woningen. Deze nauwe doorgang, *Olieslagerspoort* geheten, kwam aan de andere zijde uit op de Van der Werfstraat naast nr. 4. Deze poortdoorgang was niet meer in gebruik en de laatste tientallen jaren ook dichtgebouwd. Door sloop van de woningen *Clarensteeg* 27 t/m 35 en Van de Werfstraat 4 is nu een nieuwe straat aangelegd. Aan de straat, die de naam Olieslagerspoort kreeg, kwam een nieuwe bebouwing. Deze nieuwe woonhuizen in hedendaagse trant gebouwd passen toch door de kleine schaal en de rode baksteen goed in deze oude buurt.

Van *Haarlemmerstraat* 742, een winkelwoonhuis met prachtige oude gevels, werd de winkelpui veranderd. Daarbij verdween de gemetselde borstwering en kwamen er grote glazen deuren en ruiten voor in de plaats. Aan het oude karakter heeft deze winkelpui door deze verandering wel terdege ingeboet.

Haarlemmerstraat 257, een winkelpui op de hoek van de Pelikaanstraat, werd gerenoveerd. Een raamkozijn in de zijgevel werd daarbij op een niet al te fraaie wijze getransformeerd tot een deurkozijn. Oude bouwsporen lieten zien dat daar vroeger ook een deur heeft gezeten, al is de ondergevel nu bepaald niet een toonbeeld van architectonische schoonheid. Daarentegen is de bovengevel de moeite van het aanzien waard. Opvallend zijn de gebogen raamkozijnen en de gebogen glasruiten op de hoek van het pand.

In de wijk “De Camp” werd ter plaatse van de vroegere Rooms-Katholieke scholen een nieuw complex *Haarlemmerstraat* 28 t/m 34a gebouwd met winkels op de begane grond en woningen met loggia's daarboven. Het geheel voegt zich vrij aardig in de gevelwand van deze winkelstraat.

Haarlemmerstraat 84 kreeg een nieuw dak. De bakstenen klokgevel werd opnieuw gevoegd.

Haarlemmerstraat 88, een beeldbepalend pand, kon nog net op het nip-

pertje van de sloop gered worden. Bouwkundig bleek het pand bij de renovatie er wel zeer slecht aan toe te zijn. Het pand kreeg een hele nieuwe moderne winkelpui; de vorige winkelpui was geen schoonheid, zodat er niets meer verloren ging. De eerste verdiepingvensters met de ongedeelde (schuif)ramen werden vervangen door T-vensters. De empire-vensters op de tweede verdieping bleven gehandhaafd.

Tussen de *Lange* en *Korte Agnietenstraat*, waar jarenlang het opengebrouwen gebied als parkeerterrein had dienst gedaan, werd een nieuwe bebouwing opgericht die door zijn moderne stijl de buurt daar ter plaatse met een eigentijds karakter zeer verlevendigt.

De jarenlang zeer rommelige en sterk vervallen bebouwing ingesloten door 't Klooster, de *Sionsteeg*, *Caeciliastraat* en *Kleine Lijsbethsteeg*, werd vervangen door een complex van nieuwe woningen, opgetrokken in witte steen met enkele baksteenbanden en hier en daar verrijkt met blauwe tegeltableaux. Hoewel de bebouwing kleinschalig is en het geheel nu een levendige en frisse indruk maakt, wijkt de kleur van de witte steen wel sterk af van het oude karakter van deze van oorsprong middeleeuwse buurt. De witte steen geeft trouwens nu al aanleiding tot het besmeuren van de gevelvlakken met verpuitswerk, wat het woonklimaat niet ten goede komt.

Op de hoek van de *Ursulasteeg* en de *Caeciliastraat* werd een groot nieuw schoolgebouw opgericht. Het oude schoolgebouw uit de eerste helft van deze eeuw werd daartoe gesloopt. Het nieuwe gebouw, dat op een aardige manier gedetailleerd is, past redelijk goed door zijn kleur en schaal in zijn omgeving.

In de "Academiewijk" werden *Komkommerhof 1* en 2, twee huisjes die oorspronkelijk via een poort tussen de twee huizen Vijfde Binnenvestgracht 10 en 12 bereikbaar waren, maar vanwege de sloop van nr. 12 rechtstreeks vanaf de openbare straat zichtbaar waren gekomen, gerenoveerd en tot één woning verheeld. Uitwendig verzezen er op het dak twee dakkapellen met twee vierruits ramen. De wit geschilderde gevel bleef dezelfde.

Rapenburg 75, een gepleisterd hoekpand, is gerenoveerd, waarbij de gevel opnieuw wit werd geschilderd.

Rembrandstraat 12-14 werd gesloopt ten behoeve van nieuwbouw-. Het nieuwe pand (nr. 12) tussen deze straat en de *Sliksteeg*, is kleinschalig en geeft een aanvaardbare vernieuwing in het straatbeeld te zien.

Vliet 7 werd geheel gerestaureerd. De ongedeelde ramen van de bovenverdieping werden vervangen door empire schuifvensters. De gevel werd in een warme steenrode kleur geschilderd.

Aan het Levendaal, aan de grens van de vroegere en laatste middeleeuwse

afb. 4. Parkeergarage St. Jorissteeg.

uitbreiding het zgn “Nieuwland” verrees op de hoek van de *Korevaarstraat/Levendaal/Sint-Jorissteeg* een winkelpand met op de verdiepingen een parkeergarage. Door de betonnen dakvlakken geeft het gebouw een tamelijk bunkerachtige indruk.

Op de andere scherpe hoek tussen *Korevaarstraat* en het *Levendaal* verrees ook een nieuw gebouw in zeer moderne trant. Het gebouw geeft op deze plaats een voorbeeld van een geslaagde hoekoplossing te zien.

Ter plaatse van de oude bebouwing *Korevaarstraat 23-29* verrees een nieuw complex van winkelwoningen, dat door de schuine hoekerkers van ongelijke hoogte en de daarboven evenwijdig aan de straat geplaatste rechte dakvlakken een rommelige aanblik geeft aan het straatbeeld.

Sint-Jacobsgracht 4 kreeg een nieuwe gevelindeling in moderne trant, dat door zijn rust en overdachte vormgeving zich passend voegt in de gevelwand van deze gedempte gracht.

Ter plaatse van het enige jaren geleden gesloopte pand *Vliet 18-26* werd een nieuw schoolgebouw opgericht met toepassing van glazen bouwstenen, een speelse vensterverdeling en blauw geschilderde kolommen.

In de wijk “Noordvest” werden de beeldbepalende woningen, *Houtmarkt 70-75*, geheel gesloopt en de gevels in de oorspronkelijke stijl weer opgebouwd.

afb. 5. Korte Mare 74.

afb. 6. Oude Singel 74.

Korte Mare 74, het hoekhuis genaamd “De Gouden Bal”, onderging een restauratie. De T- en andere vensters op de begane grond en eerste verdieping kregen een empire indeling, terwijl de T-vensters op de tweede verdieping voorzien werden van een negenruits indeling.

Lammermarkt 57, de Bethlehemskerk, was een sinds jaren verwaarloosd gebouw dat de laatste jaren voor opslag gebruikt werd. Het werd geheel gerestaureerd. Ten behoeve van de nieuwe bestemming (een geloofsge-meenschap heeft er intrek genomen) werd er een verdiepingsvloer in aan-gebracht. Op de begane grond werd een aantal bijvertrekken geprojec-teerd. De gevels werden gedeeltelijk van nieuwe baksteen voorzien.

Aan de *Langegracht* verrees een nieuw politiebureau, een langgerekt gebouw, opgetrokken in een strakke rode baksteen.

Aan de overzijde werd voor het gebouw van het Energiebedrijf Rijnland een oude trafozuil geplaatst. De zuil herinnert aan de vele tientallen zuilen die verspreid in de binnenstad hebben gestaan. De zuil werd niet in de oor-spronkelijke groene kleur geschilderd, maar in een blauwe kleur om het verband met de blauwe kozijnen van het EBR-gebouw te benadrukken. (De enige andere trafozuil, die nog over is, staat bij de ruïne van de Vrouwe-kerk achter de Haarlemmerstraat).

Nieuwe Mare 57-63 is een nieuw opgericht woongebouw, dat wat kleur, gebruik van baksteenmateriaal en detaillering betreft zich aardig voegt in de gevelwand, maar dat wat de hoogte betreft teveel domineert en daar-door detoneert in de rij van de oude woonhuisgevels.

Van *Oude Singel 74* werd de karakteristieke Jugendstil-serre aan de ach-tergevel gerestaureerd en opnieuw beschilderd. Het zijn bouwonderdelen

afb. 6. Verversbrug (oude situatie).

afb. 7. Verversbrug (nieuwe situatie).

waar we zuinig op moeten zijn in de binnenstad.

Oude Singel 166-172 zijn vier woonhuizen die tot de grond toe werden afgebroken en weer opgebouwd, waarbij de gevels in de oorspronkelijke toestand terug kwamen. Inwendig zijn het totaal nieuwe woningen met een nieuwe indeling.

Stationsweg 25, een van de eerste panden die op de gemeentelijke monumentenlijst werden geplaatst, staat weliswaar buiten de singels, maar het behoud tegen een bijna verwerkelijkte sloop en de restauratie van dit bijzonder monumentale en zowel in- als uitwendig nog gave huis uit het einde van de vorige eeuw is het vermelden waard.

Steenstraat 45-47 onderging een inwendige verbouwing. Het kreeg een nieuwe moderne onderpui, terwijl de bovengevel met de zware kozijnen een lichtrode kleur kreeg: een opvallende verschijning aan de Steenstraat / Beestenmarkt.

In de Havenwijk Noord, de van oorsprong “Voorstad buiten de Zijlpoort” genoemde, toegevoegde gebiedsuitbreiding, werd het beeldbepalende woonhuis *Ververstraat 12* geheel gerenoveerd en in verschillende wooneenheden onderverdeeld. Dit zwaar vervallen huis, dat ook nog in brand heeft gestaan, kreeg weer een passende voordeur. De vensters bleven gelijk of werden aangevuld met in stijl passende raamindeling. Het is voor de omgeving een belangrijk herstel in deze buurt.

De grote ophaalbrug de *Verversbrug*, waarvan de bovenbouw al enige tijd geleden was weggehaald, werd vervangen door een moderne verbrede plaatbrug met twee overspanningen.

Ook de smalle *Herenpoortsbrug* werd vervangen en enigszins verplaatst door een bredere plaatbrug. Het betekent verkeerstechnisch een belangrijke verbetering van de in- en uitgang van de binnenstad.

In het laatste deel van de binnenstad, tussen Nieuwe Rijn en Zoeterwoudse singel, vroeger “Zuid-Rynevest”, thans Levendaal-Oost geheten, verrees op de hoek van de *Vierde Binnenvestgracht* en de *Geregracht* een complex nieuwe woningen.

Ook aan de *Gortestraat* tussen de Gerestraat en de Kraaierstraat is een nieuw woningcomplex verrezen.

Hogewoerd 179-787 • 783, die al sinds mensenheugenis als bedrijfspanden in gebruik waren, werden weer voor woonbestemming geschikt gemaakt. De panden werden in woonappartementen ingedeeld. Van nr. 181 werd in de oude onderpui de grote bedrijfsingang verwijderd ten behoeve van nieuw aangebrachte T-vensters gelijk aan die van de bovengevel.

Over de Nieuwe Rijn werd de *Kraaiersbrug*, een oude stalen ophaalbrug, vernieuwd in de oude vorm en constructie. Alleen de indeling van het brugdek in tij- en voetgangersgedeelte werd gewijzigd.

Plantage 7, een hoekhuis in een rij monumentale woningen met uitzicht op het plantsoen aan de Singel, werd geheel gerenoveerd. De authentieke ramen werden vervangen door kunststoframen, de indeling van het huis werd gewijzigd, marmeren schoorstenen verwijderd, de trap vervangen en alles dermate op de millimeter glad gestreken, dat er van het originele karakter en de oude bouwonderdelen weinig overbleef. Alleen het gevelwerk laat nog iets van het oorspronkelijke zien.

heeft de papieren, fijne linnen soorten, boekbinders materialen, kortom een heel sterk gespecialiseerde kollektie kunstschilder- en tekenartikelen. En daarnaast een uitgebreide kollektie boeken over al deze en andere onderwerpen. Kom maar eens kijken op de

Botermarkt 12 - Leiden
tel. 071-13.13.69

UW WERKPLEK

kunt U naast zoveel andere praktische dingen uitzoeken in onze nieuwe speciaalzaak! Buro's (in hout of staal), kasten (ook met roldeuren), anatomisch aangepaste stoelen (voorkomt rugklachten): in vele uitvoeringen. Daarnaast hebben wij een grote keus in elektronische fluisterzachte schrijfmachines/tekstverwerkers. Kom vrijblijvend kijken in één van onze speciaalzaken

Kantoormachines en -meubelen BV
Speciaalzaken in Schrijfwaren
Breestraat 122-124 en 145 Leiden
tel. 071-123.211

**voor vertrouwde
kwaliteit**

drukkerij beugelsdijk leiden bv
hooigracht 69-77 2312 kp leiden telefoon 071-13 44 19/20

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
66 Kantoren in Nederland.

Leiden, Kort Rapenburg 20, 071-126244.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London -Manchester

New York - Los Angeles

Curaçao

Antwerpen -Brussel

Düsseldorf - Frankfurt - Hamburg

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk gewenst vervoer.

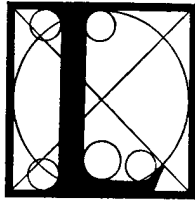
Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-892222

Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-614646

Herenstraat 79 Tel. 070-901716

Heeswijkplein 78 Tel. 070-962100

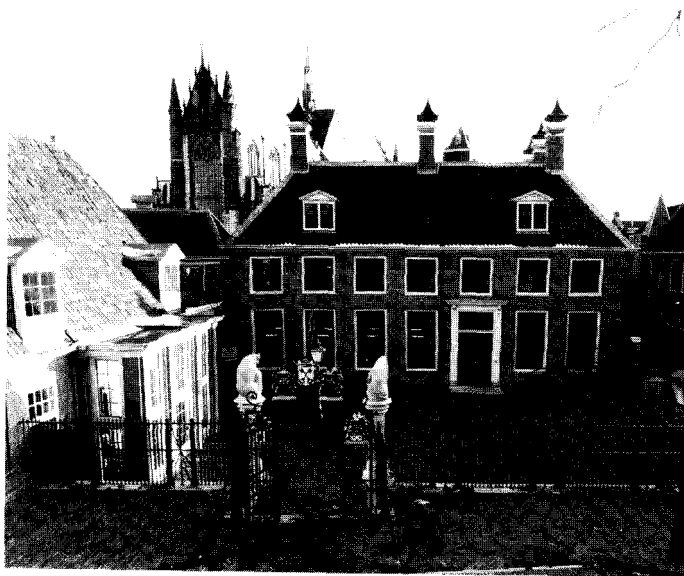

loridan b.v.

leiden
pieterskerkhof 38
telefoon 071-146541

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN -
TELEF. 124746*

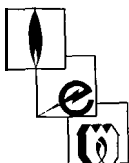

Juwelier
Lucas van Leyden

*Breestraat 75
237 1 CJ Leiden
Tel. 077 • 142350*

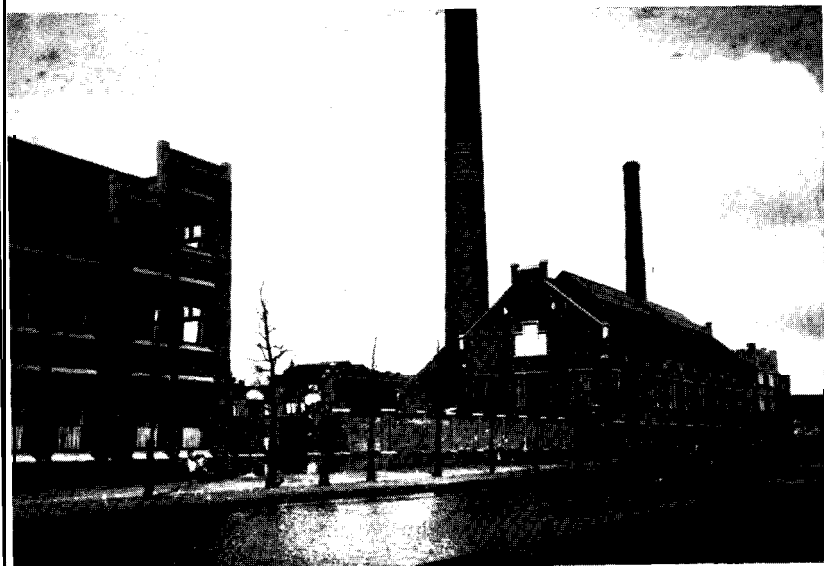
*Inkoop • verkoop van juwelen, goud, zilver en occasions
Taxaties • Expertises • Ontwerpen • Restaureren*

ETERNA
HORLOGES

Energiebedrijf Rijnland

Leiden - Langegracht 70

Gas

Elektriciteit

Warmte

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDESCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

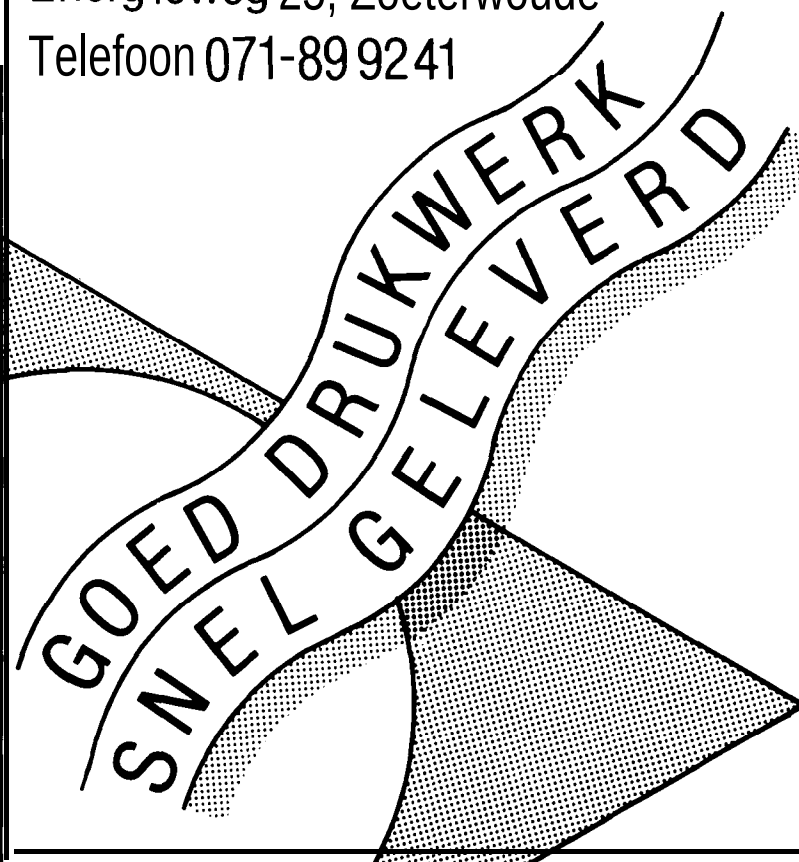
HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN - NIEUWE BEESTENMARKT 7-11
LAMMERMARKT 3-7
TELEF. 071-126627

Energieweg 25, Zoeterwoude
Telefoon 071-89 92 41

Restaurant De Boerderij

365 DAGEN GEOPEND

Zo was het . . .

. . . , zo is het nu.

Er zijn restaurants in villa's, boerderijen, kastelen, molens, op het water maar ook in hooibargen. Ooit stond aan de rand van Zoetermeer een boerderij, met uitgestrek te landerijen en vier hooibargen. De boerderij kwam echter leeg te staan en verwaarloosde.

Tenslotte werden alle percelen verkocht en de nieuwe eigenaar besloot van het boerenbedrijf een restaurant te maken.

U bent van harte welkom in restaurant De Boerderij, in het à la carte restaurant voor uw lunch of diner, de bar, het terras, of in één of

meerdere hooibargen. Voor recepties, bruiloften, partijen, zakenlunches, bedrijfs- en vriendenfeesten biedt De Boerderij voldoende ruimte aan gezelschappen van 20 tot 700 personen. Voor vergaderingen en seminars zijn alle faciliteiten aanwezig.

Bovendien is De Boerderij goed bereikbaar: vanaf Utrecht via eerste afslag Zoetermeer, tweede afslag links, recht door achter P&C-gebouw. Vanaf Den Haag via derde afslag Zoetermeer, tweede afslag links, recht door achter P&C-gebouw. Voldoende parkeergelegenheid ter plaatse.

Aan het culinaire gebeuren wordt de grootst mogelijke zorg besteed. Koude en/of warme buffetten, catering en party-service, muzikale omlijsting, all-in pakketten voor (bedrijfs-)feesten; met andere woorden: ontelbare culinaire feestelijke mogelijkheden. Daarbij is de keuken van het restaurant van een sublieme kwaliteit die borg staat voor een aangenaam verrassend diner.

Party's ook bij U thuis.

Dir. A.J. van der Zalm geeft u graag alle gewenste informatie.

**RESTAURANT DE BOERDEBIJ
IN DE DRIE HOOIBARGEN B.V.**

Zegwaartseweg 31 - Zoetermeer - tel. 079-311352

CITROËN

Kennedylaan 118, Leiden-Zuid
Tel. 071 - 769322

*Sfeervol café restaurant,
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

Informatie en reserveringen:

071-121688.

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1986	10
Jaarrekening 1986	16
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1986	18
Mr. G.C. van der Willigen 1907-1986	27
H.J. de Kort 1923-1986	31
Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481, een nieuw overzicht, door drs. M.J. van Gent	35
De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17de-eeuwse Leiden, door dr. Henriëtte A. Bosman-Jelgersma	62
Het beleid ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten te Leiden 1700-1795, door drs. G.P.M. Pot	82
Mr. Bavius Voorda (1729-1799), een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse Academie, door mr. drs. L. van Poelgeest	96
Arbeiderswoningbouw in Leiden anno 1835, door P. Barendregt	124
Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse Universiteit, door drs. W. Otterspeer	139
De Zuiderkerk: gedurfd ontwerp tussen crisis en herdenkingen?, door H.J.Ph.G. Kaajan	161
Gevelstenen in Leiden 111, door J.P. Zwanenburg	190
Archeologische kroniek, door H. Suurmond-van Leeuwen	20.5
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1986, door E.J. Veldhuyzen	209